

ISSN 0235 - 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТГІЯ
І ЗНАХІДКИ.

СТАТТІ.
РЕЙНЗІЙ.
ХРОНІКА.
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЙ.
ДИСКУСІЙ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ.
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.

• 1 • 1997

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, дискусійні питання, біографічні матеріали, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и исследований памятников на территории Украины и за рубежом, дискуссионные вопросы, биографические материалы, хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, І. С. ВИНОКУР,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний
секретар), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник
головного редактора), В. К. МІХЕЄВ,
О. П. МОЦЯ, В. Ю. МУРЗІН,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
252025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 11.11.96. Підп. до друку
26.02.97. Формат 70x108½. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00. Ум. фар-
бо-відб. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12. Ти-
раж 1000 прим. Зам. 0130722

Оригінал-макет та плівки виготовлені редак-
ційно-видавничим центром ІА НАН України.

Друкується за постановою редакційної коле-
гії журналу.

Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО, І. І. КЛІМКОВА

Художній редактор М. І. ІЄВЛЕВ

Комп'ютерна верстка О. М. ПЕТРАШЕНКО

АРХЕОЛОГІЯ

• 1 • 1997

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.

Видається
щоквартально

Київ

ЗМІСТ

Статті

- 3 СМИРНОВ С. В. Релігійність неандертальця: аргументи за і проти

- 17 ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Способи життя мисливських суспільств України на межі плейстоцену та голоцену

- 28 БОЛТРИК Ю. В. Про місце жіночих поховань в курганах скіфської еліти

- 37 ГАВРИЛЮК Н. О. Еколого-економічний аспект історії степової Скіфії

- 46 РУСЯЄВА М. В. Інтерпретація зображень на золотій пластині з Сахнівки

Публікації археологічних матеріалів

- 57 ОВЕРМАН Э., МАКЛЕННАН Р., ЗОЛОТАРЕВ М. И. К изучению иудейских древностей Херсонеса Таврического

- 64 СОЗНИК В. В., ТУРОВСКИЙ Е. Я., ИВАНОВ А. В. Новый христианский памятник из некрополя Херсонеса у Карантинной бухты

- 75 КОЗАК Д. Н. Поселення зубрицької культури поблизу с. Городок на Волині

- 89 ВИНОГРОДСЬКА Л. І. Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилиява Хмельницької області (до локалізації місця Пиливецької битви)

Дискусії

- 107** НІКОЛОВА А. В., ЧЕРНИХ Л. А. До однієї з концепцій соціального розвитку носіїв катакомбної культури
- 120** ЗУБАР В. М., СОН Н. О. З приводу інтерпретації нового латинського напису з Херсонеса

На допомогу вчителеві

- 129** ТОЛОЧКО П. П. Русь-Україна в IX—XV ст.: історія і культура

Пам'ять археології

- 136** МОВЧАН І. І. До 150-річчя Адріана Вікторовича Прахова

Нові відкриття і знахідки

- 138** БАНДРІВСЬКИЙ М. С. Відкриття пам'яток культури багатоваликової кераміки на Львівщині
- 142** ГАВРИЛОВ О. В. Знахідка теракоти на античному поселенні Журавки-1 у Криму
- 144** МАСЛЕННИКОВ А. А., ТРЕЙСТЕР М. Ю. Фрагмент аттического шлема из раскопок поселения на Чокракском мысу
- 149** ГОНЧАР В. М. Нові пам'ятки доби раннього заліза на території сучасного Києва

Хроніка

- 156** БРОВЕНДЕР Ю. М., ОТРОЩЕНКО В. В., ПРЯХІН А. Д. Українсько-російський польовий археологічний семінар (с. Капітанове Луганської обл., 13—14 липня 1995 р.)
- 157** БУЙСЬКИХ С. Б. «Світ Ольвії» (ювілейні наукові читання пам'яті Л. М. Славіна)
- 159** Наші автори
- 160** Список скорочень

СТАТТІ

РЕЛІГІЙНІСТЬ НЕАНДЕРТАЛЬЦЯ: АРГУМЕНТИ ЗА І ПРОТИ

С. В. Смирнов

У статті висвітлюється проблемна ситуація, що склалась навколо інтерпретації неандертальських поховань.

Майже півтора століття минуло з того часу, коли в долині р. Неандерталь поблизу Дюсельдорфа за випадкових обставин були вперше виявлені кістки неандертальця. З 1886 р. у наукі стали відомі неандертальські поховання, виявлені в чітких стратиграфічних умовах, яким судилось на багато десятиліть стати об'єктом невідчуваючих наукових дискусій. Інтерес до цих археологічних комплексів то спадав, то посилювався залежно від того, як в результаті нових експедиційних робіт з'являлися нові знахідки цього типу.

Уже не перше десятиліття одні археологи оцінюють неандертальські поховання як матеріальне свідчення перших кроків на шляху становлення найдавніших релігійних вірувань, інші вбачають в них докази цілком сформованої релігійної обрядовості. Причому з появою нових неандертальських поховань кількість археологів, схильних до оцінки неандертальців як сформованих суспільних істот, постійно зростає. Сьогодні серед археологічного загалу більшість фахівців відстоюють думку, що неандертальець був релігійною людиною, здатною до логічного мислення і естетичного сприймання дійсності.

Імпульсом до утвердження цих поглядів слугували розкопки неандертальських поховань у Передній Азії, зокрема в печері Шанідар в Іраку. У похованні Шанідар IV в засипці ями було виявлено пилок деревію, хрестовика та інших квіткових рослин, що послужило причиною для сенсаційних заяв про складну систему релігійної обрядовості, котра включала не лише закопування небіжчика, але й покладання квітів тощо. Ці повідомлення досягли такого розголосу, що деякі з антропологів, ігноруючи біологічні морфофонкціональні критерії виділення окремих біологічних таксонів, запропонували на підставі чужих для біологічної систематики, сутто соціальних оцінок, надати виду *Homo neandertalensis* нову назву *Homo sapiens neandertalensis*. Причому усе це робилось без належного ув'язування з загальними методологічними аспектами теорії антропогенезу.

Показово, що ідея релігійності неандертальця настільки заволоділа думками багатьох археологів, що відповідно вплинула на формально-типологічну характеристику неандертальських поховань, виявлених у попередні роки. Ю. О. Смирнов на прикладі поховання Ля-Шапель-о-Сен переконливо показав, як при кожному новому перевиданні матеріалів цього похованального комплексу, розкопаного ще на початку століття, він «обрестав» новими невідомими раніше подробицями, у тому числі такими, що живлять ідею релігійності неандертальця¹. Сказане свідчить про те, що у розв'язанні проблеми неандертальських поховань велику роль відіграє сутто суб'єктивний момент. Як

правило, він пов'язаний з бажанням одержати щось нове, сенсаційне або відоме, але хронологічно давніше. Якщо суб'єктивний момент присутній у системі аргументації, він може бути віднайдений шляхом її аналізу. Гірше, коли він присутній у дослідника в процесі розкопок пам'яток. У такому разі суб'єктивні оцінки назавжди залишають слід у польових текстуальних звітах та креслениках. Об'єктивну інформацію дає лише фотографія, але вона не може зафіксувати багато важливих для неупередженої оцінки деталей.

Таким чином, факт наявності неандертальських поховань ні в кого не викликає сумнівів, як і те, що вони пов'язані з певними ритуальними діями. Суперечки точаться навколо змісту ритуалу — чи характеризував він лише початкові кроки на шляху становлення первісних релігійних вірувань, чи мав закінчений релігійний характер, що свідчить про те, що неандертальський останочко вийшов за межі перехідного періоду — антропогенезу і вступив у сучасний соціальний період розвитку людства.

Сьогодні на території пострадянського простору інтерес до неандертальських поховань знову зріс. Це пояснюється двома причинами. По-перше, вийшла друком монографія Ю. О. Смирнова, присвячена неандертальським похованням євразійського континенту². Вона є першою важливою узагальнюючою джерелознавчою працею з названої проблематики, яка, на жаль, є безпорадною в питаннях історичної інтерпретації цих специфічних пам'яток. По-друге, повсюдно розпочалась робота з підготовки на нових засадах узагальнюючих регіональних історичних праць, серед яких — тритомна «Стародавня історія України».

Для теми даної статті важливим є не констатація суперечностей, а виявлення причин тієї складної проблемної ситуації, яка склалась і не може вирішитись ось уже протягом століття. Це висуває на перший план питання методики обґрунтування висновків, котрі дотримуються учасники дискусії.

З точки зору принципів аргументації для захисників ідеї релігійності неандертальців характерним є те, що основоположного значення надається лише одній категорії археологічних джерел, які фактично оцінюються у відриві від усього комплексу фактів і поза загальним історичним контекстом. Одержані у такий спосіб загальні висновки не корелюються з аналізом інших наукових фактів та висновками суміжних наукових дисциплін. Все, що не узгоджується з ними, археологами цього напрямку просто ігнорується. При цьому, як правило, береться на озброєння з логічної точки зору порожня, але зовні приваблива теза про те, що одержані висновки безпосередньо випливають з археологічного матеріалу, що залучення даних інших наук є насильством над власними джерелами й відступом від специфіки археологічного дослідження на догоду філософській сколастиці тощо. Робиться усе, щоб довести пріоритетне право археології палеоліту лише на власних матеріалах і власними методичними засобами формулювати теоретичні висновки, які за змістом є загальнонауковими і тому мусять вирішуватись на міждисциплінарному рівні.

Спрацьовує горевісна логіка здорового глузду, яка спирається лише на чуттєві ознаки та повсякденний досвід, не сприймає притаманних теорії абстрактних категорій і не визнає ні перехідних фаз розвитку, ні суперечливої суті складних історичних процесів, ні системного взаємозв'язку одних історичних феноменів з іншими. Як ми вже відзначали³, до уваги береться лише те, що лежить на поверхні, першим впадає в око і не вимагає складних логічних обґрунтувань.

Представники другого напрямку критично ставляться до таких спрощених підходів. Вони добре усвідомлюють, що становлення похованального культу і пов'язаних з ним релігійних вірувань є важливою складовою більш загальної проблеми становлення людської свідомості. Тому, намагаючись оцінити значення неандертальських поховань, вони обов'язково ставлять перед собою питання про те, як ідея релігійності неандертальця співвідноситься з його когнітивними, тобто пізнавальними, можливостями. Відповісти на поставлене питання можна, добре проаналізувавши моррофункціональні особливості

мозку неандертальця, а це вимагає від археолога освоєння хоча б у першому наближенні фактів інших наукових дисциплін і виходу на міждисциплінарний рівень оцінки фактичних даних з проблеми.

Для об'єктивної оцінки неандертальських поховань треба добре розібратись у тому, що таке неандертальці — які їх фізичні та психофізіологічні особливості. Сьогодні загальнозвизнано, що неандертальці не являють собою однорідну групу. Антропологи виділяють щонайменше чотири морфологічні групи: пізні класичні неандертальці Європи, ранні атипові неандертальці Європи, південні неандертальці та передньоазійські неандертальці. У біологічній класифікації усі вони віднесені до одного поліморфного виду, який безпосередньо передує людині сучасного фізичного типу. Але при цьому підкреслюється, що різні групи відрізняються різним рівнем розвитку.

Європейські класичні неандертальці — це пізні і надто спеціалізовані форми з явно вираженими примітивними рисами у будові тіла. Вони мають надзвичайно великий обсяг мозку (1300—1700 см³), який дещо перевищує обсяг мозку сучасного *Homo sapiens*. Характерною особливістю є те, що інтенсивне нарощування обсягу мозкової речовини у класичних неандертальців Європи супроводжувалось надто слабкими темпами формування сапієнтних зон мозку, тобто дуже повільними прогресивними структурними змінами. Йдеться про те, що великий обсяг мозку парадоксально поєднувався з примітивною структурою. З огляду на ці та інші морфофункциональні ознаки серед антропологів утверджилась думка, що класичні неандертальці Європи являють собою тупикову гілку розвитку. Одні вважають, що вони були винищенні ранніми сапієнсами, котрі прийшли на європейський континент з Передньої Азії, інші дотримуються думки, що вони змішались з тими неспеціалізованими групами європейських неандертальців, які могли брати участь у формуванні європейського *Homo sapiens*.

На відміну від пізніх класичних спеціалізованих неандертальців Європи так звані ранні атипові європейські неандертальці мають прогресивнішу, наближену до сапієнса будову тіла. Обсяг мозку значно менший (1070—1450 см³), але в структурному відношенні він більш досконалій, ніж у класичних форм. Якщо у класичних неандертальців фіксується поєднання архаїчних рис, то у атипових неандертальців — своєрідне поєднання примітивних пітекоїдних та прогресивних сапієнтних ознак. Позаяк за морфологічними ознаками атипові європейські неандертальці близькі до ранніх сапієнсів, антропологи вважають, що вони могли бути генетичними попередниками пізньопалеолітичного *Homo sapiens*. Правда, з цим до певної міри не узгоджується те, що між атиповими прогресивними неандертальцями Європи і сапієнсами лежить значний хронологічний розрив, заповнений класичними неандертальцями, що знаходились, як показано вище, в еволюційному тупику. Третя, так звана південна, група неандертальців охоплює африканські знахідки та окремі європейські, які не увійшли до двох названих вище груп. Вони досить різноманітні, але їх об'єднує одна характерна риса — наявність виразних пітекоїдних рис. Останнє оцінюється як вказіка на те, що південні неандертальці, як і класичні європейські, є тупиковою лінією розвитку.

Передньоазійські неандертальці є найрозвиненішою групою. Основна морфологічна ознака — поєднання типових неандерталоїдних рис та справжніх сапієнтних ознак. Передньоазійські, у тому числі найпрогресивніші палестинські неандертальці, всіма антропологами однозначно оцінюються як найближчі до сапієнса, але не гомогенна популяція, котра була безпосереднім генетичним попередником сучасної людини *Homo sapiens*.

Як бачимо, неандертальські знахідки дають дуже строкату і неоднозначну картину. Її інтерпретація включає більше запитань, ніж відповідей. З точки зору біологічної систематики всі неандертальці об'єднуються в окремий космополітичний вид, який вважається останнім філогенетичним ступенем на шляху становлення людини сучасного фізичного типу *Homo sapiens*.

Неандерталець вже освоїв прямоходіння, але воно, як доводять антропологи, ще не набуло функціональної довершеності. Як пишуть російські автори, неандерталець пересувався «шаркаючою походкою». Мозок неандертальця характеризується інтенсивним ростом полів, котрі регулюють предметно-

мінливу діяльність у всіх її проявах. Так, наприклад, поле 37 виконує функції інтегратора слухового та зорового імпульсів сусідніх полів мозку. Поле 39 переробляє сигнали з визначення форми, рельєфу, температури, вологості, пружності предметів, з якими має справу людина. Продовжувало формуватись також поле 40, пов'язане з переробкою сигналів, що йдуть від кінетичного та вестибулярного апарату. Перебудова цих структур мозку почалась на стадії архантропа, але найбільш інтенсивно вона проходила саме на стадії неандертальця. Великі прогресивні зміни відбулися у латеральних ділянках нижнього краю лобної долі, які відповідають за процеси гальмування та збудження, котрі у сучасної людини безпосередньо пов'язані з абстрактною роботою мозку та мовним спілкуванням.

Сказане свідчить про становлення у неандертальця психофізіологічних передумов свідомості та мови. Це важлива констатація, котра не дозволяє схвально сприйняти поширені в археології палеоліту думки, що неандертальець остаточно освоїв абстрактне мислення та членоподільну мову: для цього ще треба було пройти значний шлях еволюційної перебудови головного мозку. Лише мозок *Homo sapiens* можна назвати сформованим природним інструментом свідомої психіки.

Те ж саме слід сказати і про природний орган мови. Гортань неандертальця була ще не підготовлена до членоподільного мовного спілкування. Через її анатомічні особливості неандертальець не міг продукувати низку голосних звуків, конче необхідних для членоподільної мови. Артикуляція була також ускладнена через масивність м'язів, що тримали нижню щелепу при висунутій вперед постановці голови у неандертальця.

Про непідготовленість мозку неандертальця до абстрактно-логічного мислення та його гортані до членоподільної мови, ми, посилаючись на відповідну наукову літературу, вже писали не один раз⁴. Проте археологи, котрим припала до душі ідея релігійності неандертальця, з незрозумілою впертістю продовжують ігнорувати висновки палеоневрології, палеопсихології, глottогенезу та інших наукових дисциплін, котрі займаються історією людського інтелекту на професійній основі.

Отже, виходячи зі всієї суми наукових фактів, можна говорити про неандертальську фазу в становленні людини, і це добре узгоджується з археологічними даними, якщо їх оцінювати не поверхово, а з точки зору добре вмотивованих теоретичних підходів. За геологічними даними неандертальська фаза охоплювала значний відтинок часу: пізній етап міндель-рісського міжльодовиків'я, рісське зледеніння, ріссь-вюрмське міжльодовиків'я та першу фазу вюрму. В абсолютних цифрах неандертальська фаза датується часом від 300—250 тис. років тому до 40—30 тис. років тому, тобто загалом охоплює проміжок часу приблизно у 200 тис. років.

Найдавніші неандертальські поховання з'являються на рубежі, який визначається часом приблизно в 60—50 тис. років тому, тобто приблизно за 20 тис. років до того історичного зламу, коли повсюдно у Старому Світі на історичну арену виходить *Homo sapiens* і на зміну антропогенезу приходить первіснообщинний лад.

Досить зіставити наведені цифри, щоб побачити, що неандертальські поховання з'являються лише у найпізніших неандертальців, які займають у часі лише 10% загального хронологічного простору неандертальської епохи. 90% неандертальської доби — це час, коли ніяких поховань не було.

З наведених вище хронологічних викладок випливає важливий висновок: беззастережна констатація того, що неандертальці ховали своїх небіжчиків, котра спочатку поширилась в археологічній літературі, а потім перейшла на сторінки загально-історичних та науково-популярних видань, не відповідає істині. Археологічні джерела свідчать, що лише найпізніші неандертальці, котрі впритул підійшли до часу появи *Homo sapiens*, освоїли найдавніший поховальний ритуал, і цей культурно-історичний здобуток переносили на всю неандертальську епоху історії людства аж ніяк не можна.

Щоб гідно оцінити значення неандертальських поховань і не помилитись у рівні розвитку поховальної обрядовості неандертальців, слід відмовитись від поширеніших у наш час пошуків сенсаційності й всебічно і зважено проана-

лізувати ті реалії, якими оперує сучасна археологія палеоліту. Адже у фахівців, котрі спеціалізуються на розробці проблематики пізніших епох, і особливо у широкого читацького загалу під впливом сенсаційних заяв палеолітознавців часто виникають неправильні уявлення про те, чим є комплекси знахідок, названих неандертальськими похованнями.

Загальна характеристика неандертальських поховань базується на таких даних. Тіло клали або на спину, або на живіт, або на правий чи лівий бік у випростаному стані, або з підгібаними ногами, тобто у найрізноманітніших позах. Ховали у різних місцях: на підлозі скельних навісів у місцях помешкання, на спеціально складених з каменю незначних підвищеннях перед входом до печери чи навісу. Часто використовували природні або викопували штучні заглиблення, які потім засипали камінням. Інколи небіжчика зверху перекривали плескатими брилами каменю. До неандертальських поховань відносять крім більш-менш цілих кістяків окремі фрагменти скелетів, котрі інтерпретуються як докази розчленування тіла перед похованням. Причому зафіковано найрізноманітніші способи розчленування: простий розтин на частини, зняття покровних тканин, обезголовлення, вичленування нижньої щелепи, вишкрабання мозку з черепної коробки. Є випадки перезаховання кісток. Інколи поруч з кістками знаходять типові для неандертальців вироби з кременю — знаряддя або прості необроблені заготовки-відщепи⁵.

Постає закономірне питання: чи можна за таким розмаїттям ознак бачити сформовану розгалужену систему ритуальних релігійних обрядових дій, як це роблять деякі археологи, зокрема Ю. О. Смирнов?

Спочатку розглянемо такий аргумент як поза небіжчика. Наявність різних поз у неандертальських похованнях не може слугувати доказом якогось особливого, освяченого релігійно вірою ставлення до померлого. Якби йшлося про те, що неандертальці ховали небіжчика в якісь одній, чітко визначеній позі, а інші пози не використовували, цей аргумент міг мати певне значення. У даному ж випадку ми маємо індеферентне ставлення до пози поховання, і тому розмаїття поз як доказ релігійності неандертальця жодного значення не має.

Археологи часто розглядають оброблені кремені, виявлені поруч з кістками померлого як поховальний інвентар, тобто як спеціально покладені до могили речі, якими живі наділяли померлого, відправляючи його в потойбічний світ. Такі оцінки також не слід вважати справедливими. Коли небіжчика ховають на місці помешкання, на підлозі скельного навісу, буквально усіяній сотнями і тисячами кременів, то у засипці поховання вони можуть мати випадкове походження. Саме про це свідчать і такі спостереження. Якщо припустити, що виявлені у неандертальських похованнях кремені являють собою справжній поховальний інвентар, то він мусить складатись з речей, які у виробничому та побутовому житті неандертальців відігравали суттєву роль. Але саме цього ми й не маємо. У неандертальських похованнях трапляються як завершені знаряддя праці, так і невиразні відщепи випадкової форми, котрі являють собою ніщо інше, як відходи виробництва. Важко припустити, що такі мало потрібні речі мисливці клали своєму родичеві, споряджаючи його у світ мертвих.

Стосовно знахідок кременів у неандертальських похованнях, слід враховувати ще одне спостереження. Якщо природного заглиблення не було, або воно було недостатнє для влаштування поховання, і тому виникала необхідність риття штучного заглиблення, це здійснювалось за допомогою крем'яних знарядь. Частина цих знарядь теж потрапляла в засипку ями, але їх ні в якому разі не можна розглядати як поховальний інвентар.

Не можуть мати сили аргументу випадки розчленування тіла померлого на окремі частини, зняття з нього покровних м'яких тканин, вишкрабання мозку тощо. Є більше підстав оцінювати це як ознаки канібалізму, ніж докази існування релігійно осмисленого ставлення до небіжчика.

Таким чином, археологічні реалії не дають підстав говорити про релігійне значення неандертальських поховань, а відтак і про існування у неандертальців сформованих соціальних відносин.

Захисники ідеї релігійності неандертальця розглядають походження релігійних знахідок як результат звичайного використання кременю в епоху палеоліту. Це погане пояснення, яке виникає від відсутності відповідних доказів. Інші варіанти пояснення виникають від відсутності здатності археологічної науки відповісти на ці питання.

гії без належного ув'язування цього процесу зі становленням первісної культури як цілісного духовного феномену. Добре відомо, що культура первісної людини мала синкретичний характер. Релігійна та естетична свідомість, етичні норми життя тощо становили єдиний і неподільний сплав, який розпадається на відносно самостійні духовні феномени у класовому суспільстві. В архаїчному суспільстві релігійні церемонії, танок, спів, речитатив, різні види образотворчого мистецтва не існували відокремлено. Вони відігравали свою соціальну роль лише в органічному неподільному поєднанні одне з одним.

Сфера, яка утримувала всі ці прояви духовного життя первісної людини у стані синкретичного цілого, було ритуальне життя. Саме в первісному ритуалі міфи і релігійні уявлення, спів і танок, заповіти предків і витвори образотворчого мистецтва досягали найбільшого впливу на людину. Вони діяли одночасно на всі органи чуття, занурювали у світ сакральності і таким чином формували в неї надзвичайно стійкі психологічні установки, котрі дозволяли успішно переборювати складності життя. Ритуал — це відпрацьований віками механізм моральної підготовки до подолання екстремальних, кризових ситуацій в житті кожного зокрема і общини загалом. Без ритуалу, його вирішального психотерапевтичного впливу на людину, вона не змогла б зберегти себе в умовах абсолютної залежності від природної стихії.

У цілісній синкретичній картині духовного життя первісної людини поховальний ритуал не мав самостійного значення — він був лише невеличкою часткою усього розгалуженого комплексу ритуального життя. Ось чому з огляду на первісний культурний синкретизм походження похованого обряду мусить оцінюватись як один з моментів становлення цілісного духовного комплексу. Становлення релігії мусило відбуватись разом зі становленням первісних мистецтва, етики, міфології тощо.

Що ж ми можемо сказати стосовно цих проявів у неандертальську добу? Час появі найдавніших форм художньої творчості людини та закономірності розвитку архаїчного мистецтва розкриті в мистецтвознавстві з достатньою повнотою і не викликають серйозних непорозумінь. Найдавніші витвори образотворчого мистецтва, як свідчить масовий археологічний матеріал, належать до пізнього палеоліту. Мистецтва у сформованих проявах в неандертальську епоху ще не було — ця констатація як з боку забезпеченості фактами, так і з теоретичної точки зору обґрунтована досить повно.

Щоправда, останнім часом деякі з археологів виступили з повідомленнями про наявність творів мистецтва у неандертальців, і хоча це зроблено напрочуд поверхово, висновки про неандертальське мистецтво поширились у літературі. Ми вже мали нагоду проаналізувати сенсаційні повідомлення про так звані рисунки неандертальців в одній із своїх праць⁶, тому тут зупинимось на основних моментах цього аналізу.

Йдеться, перш за все, про так зване зображення оленя на лопатці мамонта з мустєрського шару стоянки Молодове 1 у Подністров'ї, опубліковане О. П. Чернишем⁷. Спочатку підкresлимо, що лопатка мамонта, на якій О. П. Черниш побачив зображення оленя, знайдена у культурному шарі у надзвичайно пошкодженному стані. Ті, хто бачив її до консервації, свідчать, що вона буквально розсипалась на очах і мала на собі чимало пошкоджень, одержаних під час розчищення ножами. Справжньої консерваційної роботи проведено не було. Щоб зберегти лопатку від остаточного руйнування, обидві її поверхні були залиті товстим шаром клею БФ-6, від чого лопатка набула надзвичайно інтенсивного темно-коричневого кольору. Сьогодні будь-яких штрихів на лопатці побачити неможливо, бо товстий шар клею сховав усе, що було на обох її поверхнях. Отже, практично втрачена можливість детального вивчення цієї знахідки, відчленування штрихів, одержаних під час розчищення, та тріщин природного походження від давніх штрихів, нанесених рукою неандертальця, якщо вони дійсно тут були. Знайомство з лопаткою, розгляд її під різним кутом зору і в різних умовах освітлення нічого не дає. Доводиться визнати, що як археологічне джерело лопатка фактично втратила значення.

У цих умовах дослідники змушені мати справу не з оригіналом знахідки, а з прорисовкою, опублікованою О. П. Чернишем. Це лінія, замкнена у не-

правильний горизонтальний овал з соскоподібним виступом праворуч внизу, що оцінюється як тулуб тварини. Ліворуч зверху над овалом нанесено дві вертикальні лінії, які, на думку цього автора, передають шию тварини. Над ними нанесено кілька різноспрямованих ліній, котрі розглядаються як зображення голови з рогами. Ліворуч знизу овалу несено три косих штрихи зверху вниз, які, на думку О. П. Черниша, зображують передні ноги. Таким у прорисовці цього автора є профільне зображення оленя.

Повертаючись до інтерпретації знахідки, зазначимо, що О. П. Черниш розглядав її без належного мистецтвознавчого аналізу зображення, без проникнення в теорію походження мистецтва і без ув'язування цього процесу з історичним контекстом. Відтворений ним рисунок оцінюється сам по собі, і на такій надзвичайно вузькій основі робиться висновок фундаментального характеру про те, що неандертальці освоїли образотворче мистецтво і тому можуть вважатись цілком сформованими соціальними істотами. Якщо припустити, що опублікована прорисовка точно передає стародавній малюнок, то його можна оцінити як умовно-стилістичний образ звіра. Причому це якась дивна стилістика: задня нога одна і передана вона у вигляді соскоподібного виступу, передніх ніг три, і передані вони окремими трьома штрихами. Первісне мистецтво такого еклектизму не знає. Навпаки, яким би бідним не було зображення звіра, передні і задні ноги завжди передаються однаково. Отже, у молодовській прорисовці ми не маємо стилістичної єдності, і це викликає недовіру до неї.

Ще один важливий момент. Загальновідомо, що найдавніше образотворче мистецтво — реалістичне. У його центрі — звір, оскільки в умовах мисливського господарства саме він викликав у мисливця найсильніші емоції. Образ звіра за всіх умов передається у точній відповідності з морфологічними особливостями натури. Причому ця відповідність настільки сильна, що найдавніше первісне мистецтво часто називає натуралистичним. Умовно-стилістичні образи з'являються пізніше і виростають з реалістичних образів, інакше виникнути вони просто не могли. Сказане добре аргументовано з усіх точок зору. Якщо молодовський малюнок визнати справжнім витвором мистецтва, то доведеться визнати, що образотворче мистецтво починається не з реалістичних зображень, а з умовно-стилістичних, але це суперечить логіці походження образотворчої діяльності людини. Це така ж нісенітниця, як твердження, що спочатку народжується дитина, а потім наступає вагітність її матері.

Таким чином, як з археолого-джерелознавчої, так і з мистецтвознавчої точок зору опублікований О. П. Чернишем молодовський рисунок не можна сприймати як витвір мистецтва. У кращому разі це випадкове нагромадження штрихів, частина яких прийнята дослідником за художнє зображення. А відтак молодовська знахідка не може оцінюватись як така, що окреслює принципово нові засади вивчення генезису мистецтва. З О. П. Чернишем сталося те, що часто відбувається в археології: намагання вирішити складне теоретичне питання на підставі поодиноких знахідок і без належної їх оцінки у контексті теоретичних надбань відповідної галузі наукових знань. Якби замість потягу до сенсації був проведений солідний мистецтвознавчий аналіз того, що він побачив на молодовській лопатці мамонта, він би не зупинився на тих скороспілых висновках, які ним були введені у науковий обіг. Не менше сумнівів викликає опублікований О. С. Ситником стилістичний малюнок звіра на губчастій поверхні розколотої неандертальцем кістки⁸.

Як свідчать археологічні реалії, неандертальці вже освоїли прийоми нанесення штрихів за допомогою гострого знаряддя та знали деякі мінеральні фарби і могли їх наносити на різні предмети. Ale вміння прокреслити лінію, нанести пляму фарби ще не означає виникнення мистецтва. А. Д. Столляр справедливо писав про те, що в «художніх арсеналах пізніх палеоантропів ...вже був весь набір засобів, достатніх для створення будь-якого найпростішого зображення. Ale відносно втілення цілісних образів натури все це технічне багатство тоді являло собою лише дещо потенційне»⁹. Є всі підстави приєднатись до думки О. П. Окладникова та Р. С. Васильєвського, що у неандертальців мали місце не завершені форми естетичного сприймання навколо

лишнього світу, а лише «зачатки естетичного ставлення до дійсності, перші прояви почуття прекрасного і пов'язаної з ним творчої уяві»¹⁰. Показово, що цей висновок автори роблять, виходячи з цілісного розуміння антропогенезу, тобто з урахуванням того, що здатність до естетичного сприймання навколошнього світу «цілком визначалась його (неандертальця — С. С.) фізичними можливостями, насамперед наявністю гнучкої і вмілої руки, а також усіх людських почуттів, народжених в результаті попередньої історії людства»¹¹.

Ідея релігійності неандертальця суперечить не лише наведеним вище суто емпіричним оцінкам неандертальських поховань та первісному культурному синкетизму. Вона жодною мірою не вписується у фундаментальні теоретичні уявлення про людину — співвідношення у ній біологічного та соціального на всіх етапах її історичного розвитку. Спробуємо довести це.

Добре відомо, що людина, як будь-яка жива істота, підтримує життя за рахунок метаболічних процесів — пропускання через своє тіло потоків речовини та енергії. У тваринному світі метаболізм здійснюється безпосередньо. Адаптація до природи у тварин відбувається шляхом еволюційних змін органів тіла відповідно до вимог природного довкілля. На цьому базується природний добір: виживає той, у кого швидше і ефективніше перебудовуються органи тіла відповідно до вимог природи. У людському суспільстві метаболічні процеси здійснюються опосередковано — через працю, що с вищою формою предметно-мінливої діяльності. Засоби праці виступають як суспільні адаптивні органи. Взявшись на себе пристосувальні функції, засоби праці створили штучне предметне середовище буття людини і зробили непотрібним безпосереднє пристосування органів тіла людини до природи. Тому у людському суспільстві природний добір не діє, і людина з часів виникнення *Homo sapiens* законсервувалась у сапієнтній структурі тіла. Прогрес людини — це прогрес перш за все її матеріального виробництва, і він жодною мірою не позначається на змінах у структурі тіла.

Звільнivшись від дії природного добору і створивши соціальні механізми фізичного існування в природі, сформована людина одержала простір для духовного розвитку, що знайшло вияв перш за все у розквіті найдавнішого у світі пізньопалеолітичного мистецтва, котре і сьогодні вражає нас глибиною і різноманітністю.

З огляду на специфіку пристосування людини до природи неможливо дати логічно обґрунтовану відповідь на питання: чому неандертальець, якщо він освоїв релігійну віру і вже був сформованою соціальною істотою, ще перебував під впливом природного добору і продовжував видозмінюватись у сапієнтному напрямку. Але, якщо припустити, що неандертальець ще не став соціальною істотою і не вийшов за межі переходного періоду — антропогенезу, то наявність у неандертальця досапієнтних форм пристосування до природи стає цілком зрозумілою. Предметно-мінлива діяльність неандертальця ще не набула розвинених форм, щоб стати єдиною, як у суспільній людини, основою пристосування до природи. Тому ще тривала дія природного добору, і неандертальець пристосовувався до природи не лише за рахунок знаряддевої діяльності, але значною мірою і за рахунок еволюційної зміни органів тіла. Але на відміну від тварин неандертальець пристосовував природні органи не безпосередньо до природного середовища, а до знарядь, тобто знову таки опосередковано. Взагалі це вже не біологічне пристосування, і не соціальне; це проміжна форма адаптації, котра включає як соціальний момент — знаряддеву діяльність, так і біологічний — природний добір, котрий вже втратив самодостатнє значення і потрапив під визначальний вплив знаряддевої діяльності. Взяте разом усе це означає, що предметно-мінлива, тобто знаряддева діяльність неандертальця ще не переросла у вищу форму — працю. Переростання знаряддевої діяльності у працю, припинення дії природного добору і поява на історії арсені сформованої суспільної людини, якою є *Homo sapiens*, — історичні досягнення, поєднані нерозривним зв'язком. Сказане має надзвичайно велике значення для розуміння специфіки неандертальської епохи та антропогенезу загалом.

Вище ми вже відзначали, що палеоневрологія та палеопсихологія на під-

ставі вивчення ендокранів — відливків внутрішньої поверхні черепної коробки — аргументовано доводить, що у структурі мозку неандертальця ще не склалися ті центри, які регулюють логіко-понятійне мислення та членоподільну мову. Причому в питаннях реконструкції мозку неандертальця між фахівцями немає істотних суперечностей, які могли б поставити загальні реконструкції під сумнів. Всі сходяться на тому, що мозок неандертальця перебував у процесі інтенсивної прогресивної перебудови і що психіка неандертальця, незважаючи на істотний прогрес в її розвитку, взагалі мала ще досвідомий характер. Оскільки релігійна віра не може існувати без участі свідомості, вже одне це ставить під сумнів істинність висновків про релігійність неандертальців та наявність у них інших форм суспільної свідомості та пов'язаних з нею суспільних форм життя.

Проте можна поставити питання і так: можливо палеоневрологія та палеопсихологія через невиявлені сьогодні методичні помилки дійшла хибних заключень щодо когнітивних можливостей неандертальця, а археологія палеоліту у цьому питанні відстоює істинні позиції. Історична правда буде на боці тих, хто відтворює виникнення релігії на принципах історизму, тобто хто намагається змалювати виникнення релігійних вірувань як повільний, розтягнутий у часі процес формування індивідуальної та суспільної свідомості у їх цілісному взаємозв'язку, котрий у свою чергу розглядається як один з важливих моментів антропогенезу.

Захисники ідеї релігійності неандертальця змальовують якусь нереальну картину раптового, історично непідготовленого усім попереднім розвитком виникнення поховальної обрядовості у цілком зрілій формі, яка до того ж має внутрішню типологічну диференціацію. За словами Ю. О. Смирнова, перші поховання «з'являються, що називається відразу у закінченому вигляді (мовби Афіна з голови Зевса) з усіма рисами, притаманними їм. Зовсім необов'язково, що їм передували якісь «зачаткові» форми заховання померлих (як про це писали, та й зараз пишуть багато дослідників)»¹². З огляду на сучасну методологію, такі констатациі не можуть не викликати заперечення, бо у суспільному житті складні історичні феномени ніколи не з'являються знехацька — без відповідного процесу становлення. І для релігії не може бути будь-яких винятків. Неандертальські поховання демонструють саме те «історичне дитинство» поховальної обрядовості, котре так і не вдається вловити автору цитованих слів. Щоб його помітити, слід володіти принципами генетичного аналізу, здійснювати його, спираючись на теоретичний рівень узагальнень, а не на емпіричну оцінку фактів у стилі горезвісної логіки здорового глузду.

Стосовно оцінки найдавніших поховань противники ідеї релігійності неандертальця логічніші і послідовніші, оскільки вони оцінюють їх у руслі генетичних пошуків, тобто у напрямку відшукання процесу історичного становлення феномену людської духовності.

Уважне знайомство з окремими поховальними комплексами неандертальців та сумарна оцінка ознак, якими звичайно оперують ті, хто виводить неандертальців на рівень сформованої суспільної людини, призводить до таких висновків. Чіткого поєднання ознак, яке б могло свідчити про типологічне розмаїття сформованої поховальної обрядовості, у неандертальців немає. Різні ознаки неандертальських поховань переплітаються у найрізноманітніших сполученнях. Тут немас нічого усталеного. Це не внутрішньо диференційована багата поховальна обрядовість, про яку пише Ю. О. Смирнов у своїх публікаціях, а у повному розумінні слова первісний хаос, у якому ще нічого чіткого не окреслилось і не зафіксувалось¹³. Такий стан, коли мають місце найрізноманітніші елементи у найрізноманітніших зв'язках, завжди характеризують процес саме становлення, а не розвитку вже сформованих історичних феноменів. Тому з огляду на невиразну специфіку неандертальських поховальних комплексів у них слід вбачати матеріальне свідчення не сформованої типологічно розгалуженої поховальної обрядовості, а генезис цього суспільного явища. До сформованої, релігійно осмисленої поховальної обрядовості ще треба було пройти довгий історичний шлях.

Така оцінка неандертальських поховань спирається на всю суму емпіричної археології, № 1, 1997 р.

них ознак і, як ми переконалися вище, не суперечить моністичному розумінню людини і цілісному розумінню її походження.

Про цілісне розуміння антропогенезу слід сказати спеціально. Сьогодні серед археологів-фахівців з палеоліту стало загальним місцем стверджувати, що становлення соціальних феноменів і фізичних особливостей людини — це різні процеси, і що перший процес у часі випереджав другий. Стало модним говорити, що цілісність антропогенезу як керівний принцип вивчення цього процесу не відповідає сучасним вимогам науки і тому він втратив власне значення. При цьому жодних теоретично-методологічних доказів не наводиться. Щоправда, часто з'являються висловлювання, що ця теза відстоювалась марксистською філософією, тому сьогодні з огляду на критичне ставлення до неї принцип цілісності можна відкинути як методологічний анахронізм.

З приводу цих відверто спекулятивних моментів слід сказати таке. По-перше, ігнорування принципу цілісності антропогенезу почалось ще тоді, коли про критичне ставлення до теорії марксизму не могло бути й мови. Досить згадати про узагальнючу статтю А. Д. Крайнова у збірнику, присвяченому впровадженню ленінських ідей у науку, у якій автор під впливом московського симпозіуму з питань походження людини, що відбувся у 1968 р., намагався довести, що архантроп та палеоантроп періоду антропогенезу були достаточно сформованими суспільними людьми¹⁴. По-друге, монізм людини і випливаючий з нього принцип цілісності антропогенезу не є вузько класовим принципом марксизму, а загальнонауковим принципом, якого дотримуються вчені, котрі стоять на різних філософських позиціях. До тих пір, поки наукове людинознавство буде оцінювати людину як цілісну біосоціальну істоту, принцип цілісності антропогенезу буде відігравати основоположну методологічну роль в оцінці конкретних фактів з цієї проблеми.

У відстоюванні цілісних поглядів на антропогенез ми спираємося не тільки на сучасну методологію вивчення проблем людини, але й на ті традиції, які склались у світовому і вітчизняному палеолітознавстві і які сьогодні невиправдано ігноруються багатьма палеолітознавцями.

Серед колишніх радянських археологів, котрі внесли вагомий вклад у вивчення антропогенезу, треба назвати перш за все ім'я О. П. Окладникова. Цілісність антропогенезу — це та риса наукової діяльності, яка завжди виділяла його з-поміж інших вітчизняних фахівців з археології палеоліту. Цілісність антропогенезу О. П. Окладников сповідував, хоч і не завжди послідовно, до кінця свого життя. У той час, коли більшість палеолітознавців поспішно відмовилася від попередніх поглядів, він в одній із своїх останніх праць писав: «Не боячись перебільшення треба сказати, що людиною у справжньому і повному розумінні цього слова наш предок на кроманіонському рівні став лише тоді, коли він піднявся до здатності оцінити дійсність в естетичному плані, в художніх образах, емоційно — у вищому значенні цього поняття»¹⁵.

У вітчизняній археології О. П. Окладников займав ті ж позиції, які у світовій науці відстоювали найвидатніші її представники, котрі системно і цілісно оцінювали історичне минуле людства. Один з найвідоміших мислителів ХХ ст. французький вчений Т. де Шарден, добре обізнаний з проблемами археології палеоліту та палеоантропології, писав про неандертальця: «Навіть у найтиповіших неандертальців загальновизнана наявність полум'я справжнього розуму. Проте діяльність цього розуму значною мірою зводилася до турботи про збереження існування та розмноження. Про що могли думати ці наші далекі родичі? Ми не маємо поняття про це»¹⁶. Справжньою соціальною людиною, яка остаточно вийшла з перехідного періоду — антропогенезу, Т. де Шарден вважає кроманіонця пізнього палеоліту, котрий вперше став на шлях естетичного освоєння оточуючого світу. З нього, на думку цього автора, починається власне дитинство людського роду¹⁷.

Близькі до цієї думки висновки формулює один з найвидатніших сучасних авторитетів у галузі психології Ф. Клікс. У спеціальній монографії, присвячений генезису людського інтелекту, він чимало сторінок присвячує неандер-

тальцю. Добре ознайомлений з новітніми досягненнями археології, у тому числі з сенсаційними похованальними комплексами Палестини, він припускає наявність у неандертальців певних проявів суспільного життя, перш за все у ритуальній сфері. Проте він не вважає їх сформованими соціальними істотами. «Немає ніяких сумнівів у тому, — пише він, — що поховання неандертальців супроводжувались якимись церемоніями і ритуалами, про зміст яких ми, правда, нічого конкретного сказати не можемо»¹⁸. На його переконання, лише кроманіонець пізнього палеоліту з його здатністю до художньої творчості «успішно подолав перехід до справжньої суспільної історії»¹⁹.

Кидається в око не лише комплексність у використанні фактів, але й реальність та обережність, з якою цитовані автори намагаються оцінювати рівень психічного розвитку неандертальця. І як усе це відрізняється від шапкозакидательської простоти, з якою вирішують ці питання захисники ідеї релігійності неандертальця. На жаль, сторінки наукових, науково-популярних та учебних видань заполонили не оці обережні і виважені теоретичні побудови, а малообґрунтовані, але наповнені сенсаційністю висновки, що не враховують складність висвітлення переходних форм психіки, що вже пересла тваринну, але ще не стала людською.

Завершуючи розмову про різні підходи до оцінки неандертальських поховань, слід підкреслити ще одну особливість. Захисники ідеї релігійності неандертальця не розглядають проблемну ситуацію, що склалась, у її широкому науковому контексті. Вони, як правило, не надають жодного значення теоретично-методологічним аспектам проблеми. Не вдаючись до повноцінного критичного аналізу протилежних концепцій, керуючись логікою здорового глузду, вони обмежуються лише загальними фразами, як наприклад: «важко припустити, що рубила та гостроконечники виготовлялись без участі свідомості», «ми не можемо погодитись з застарілими висновками», «новітні відкриття археології показали» тощо. Складається враження, що вони зовсім не зацікавлені у серйозній розробці неандертальської проблематики та розгортанні наукової дискусії, не хочуть заглиблюватись у її складність, всебічно зважуючи аргументи за і проти, а приховуючи протилежну систему аргументації, намагаються за всяку ціну монопольно закріпити в науці лише власні оцінки.

Цілісний погляд на антропогенез не може бути сформований за умов, коли археолог постійно працює у традиційній емпіричній галузі палеолітознавства і лише побіжно, час від часу звертається до теоретичних питань. Цілісне розуміння антропогенезу та вимоги, які воно ставить перед археологією палеоліту, формуються лише тоді, коли дослідник займається антропогенезом постійно, не спускаючись з теоретичного рівня розробки проблеми. Теорія антропогенезу — це та галузь наукових знань, яку не можна освоїти і успішно розвивати епізодичними зусиллями: тут потрібна постійна професійна теоретична робота на міждисциплінарному рівні. Сьогодні вкрай необхідна спільнота, побудована на принципах взаєморозуміння і взаємозалежності співпраця емпіриків і теоретиків різних наукових дисциплін. Поки що у нас панує недовіра і навіть антагонізм.

Ще один важливий момент. Розуміння цілісності не може бути неповним або частковим. Якщо сьогодні в науці говориться про необхідність побудови концепції тотальної цілісності людини, то тотальна цілісність мусить бути забезпечена і в теорії антропогенезу. Сьогодні навіть ті фахівці різних наукових дисциплін, які в методологічному плані активно відстоюють ідею цілісності антропогенезу, схвално сприймають сформульовану археологією палеоліту думку про те, що в переходному до суспільної людини періоді вже існували готова трудова діяльність і знаряддя праці. Сприймають, хоча це руйнує єдино правильне цілісне розуміння антропогенезу і зводить генезис праці до раптового її виникнення у його висхідному пункті.

Філософія та соціологія стверджують, що фундаментальна ознака людської праці — її соціальноутворююча функція. Праця створює суспільні сто-

сунки між людьми, які поза працею виникнути і існувати не можуть — у цьому відношенні людська праця якісно відрізняється від трудоподібної предметної діяльності тварин. Зі сказаного випливає важлива констатація: становлення людини і людського суспільства є перш за все становлення праці. Саме в цьому полягає сенс фрази «праця створила людину». Без розуміння соціальноутворюючого значення праці не може бути повного і всеохоплюючого розуміння цілісності процесу походження людства. Формуючись, праця створює соціальні зв'язки, індивідуальну та суспільну свідомість, колективні форми взаємодії людей, культуру як інтегративну цілісність матеріальних і духовних умов реалізації соціальної сутності людини, а також її фізичну та психічну здатність до соціальної діяльності, тобто формує структуру її тіла.

Генезис праці в антропогенезі — проблема, котра лише стас на ноги. Поки що в археології палеоліту зокрема і в науці взагалі панує теоретично безпідставна думка про те, що справжні знаряддя праці і трудова діяльність з'являються у висхідному пункті антропогенезу. З цієї причини сам антропогенез розглядається як різночасовий процес становлення різноманітних соціальних та природних якостей людини на підставі вже існуючої трудової діяльності. Концепція одвічності праці в антропогенезі виникла на зорі розвитку археології під впливом надто вузького і спрошеного розуміння праці як сухо технологічного процесу з допомогою знарядь. Соціальноутворююча функція праці при цьому на врахувані не бачилась, оскільки тоді про неї просто не говорили.

За умов, коли все зводиться до технологічних моментів, побачити принципову різницю між справжньою людською працею та трудоподібною предметною діяльністю тварин дійсно неможливо. Можна відзначити лише величезні кількісні зміни. Такий хибний підхід до праці у найвідвіртішій формі демонструє В. П. Алексєєв. Він пише, що для нього будь-яка знаряддева діяльність є власне праця²⁰. Диференціація знаряддевої діяльності за рівнем розвитку, про що чимало говориться у філософсько-теоретичному плані, на його думку, не повинна враховуватись в конкретно-історичних дослідженнях, серед яких він бачить і власну концепцію антропогенезу²¹.

Якби археологія палеоліту повсюдно перейшла до всеохоплюючого розуміння праці, тобто до оцінки її як технологічної і соціальноутворюючої діяльності з допомогою матеріальних засобів певної специфічної структури, можна було б говорити про початок нового етапу у розвитку палеоліто-знавства, котрий характеризується не протистоянням з іншими науковими дисциплінами, а співпрацею з ними на єдиних теоретико-методологічних принципах. На жаль, поки що тут панують зовсім інші тенденції.

Розгляд генезису праці тематично виходить за межі цієї статті. На методологічних аспектах цієї проблеми ми зупинились тому, що нерозуміння її місця в теорії антропогенезу опосередковано впливає на живучість ідеї релігійності неандертальця. Справді, якщо сформовані знаряддя праці і справжня трудова діяльність існують з початку антропогенезу, то чому неандертальцю слід відмовляти у наявності сформованих суспільних характеристик — релігійності, естетичності, колективності тощо.

Постановка проблеми генезису праці в антропогенезі остаточно все ставить на свої місця: зникають логічні суперечності, становлення праці узгоджується зі становленням інших пов'язаних з нею соціальних феноменів, і антропогенез врешті-решт постає перед нами як цілісний і системний генетичний процес.

Наведене вище — це сухо теоретичні побудови, і вони не користуються в археології палеоліту прихильністю. Але, як це не дивно на перший погляд, саме археологія палеоліту нагромадила значний обсяг емпіричних висновків, котрі підтверджують їх правильність. Справа у тому, що незважаючи на суб'єктивні моменти, виявляється об'єктивна потреба системної оцінки історичних явищ. По-перше, доведено, що у ранньому палеоліті ще не було спеціалізованих знарядь, тобто знарядь, призначених для виконання певної

технологічної функції. У цей час панували знаряддя універсального технологічного призначення. Це означає, що ще не склалась технологічна диференціація знаряддевої діяльності, котра є основоположною характеристикою людської праці. Саме технологічна диференціація та спеціалізація знарядь спричиняє постійне і невинне зростання продуктивності праці. По-друге, у ранньому палеоліті ще не було спеціальних знарядь для виготовлення інших знарядь, тобто тих матеріальних засобів, котрі акумулюють соціально-трудовий досвід, спричиняють саморозвиток матеріального виробництва, а відтак і людського суспільства взагалі²². Знаряддева діяльність хабіліса, пітекантропа та неандертальця ще не набула статусу праці. Вона буде досить складною технологічною діяльністю, але ще не стала діяльністю соціально-утворюючою. І тому стає зрозумілим той наведений вище факт, що вона не могла усунути дію природного добору. Знаряддева діяльність у ранньому палеоліті характеризує генезис праці, а не її розвиток у сформованому вигляді. Сьогодні завдання полягає у тому, щоб не обмежуватись цими феномено-логічними поясненнями, а стати на шляху пошуку внутрішньої логіки становлення праці. Це важливе і складне пізнавальне завдання. Отже, проблема генезису праці у ранньому палеоліті, добре вмотивована теоретично, набуває важливого значення і в суто емпіричних дослідженнях палеолітознавства. Наведені вище міркування створюють широкий теоретичний контекст для правильного розуміння місця неандертальської проблеми і зокрема проблеми неандертальських поховань у теорії походження людства. В усякому разі вже сьогодні стає зрозумілим, що ідея релігійності неандертальця спирається на надто вузьку і слабо обґрутовану методичну базу. Ця ідея не знаходить опори ні в теоретичних побудовах, ні в добре вивірених суто емпіричних оцінках неандертальських поховальних комплексів.

Неандерталець — це останній щабель перехідного періоду — антропогенезу. Поява перших штучних поховань у найпізніших неандертальців демонструє заключний етап становлення суспільної свідомості, тобто одну з багатьох складних сторін цілісного процесу походження людини і всього соціокультурного світу. Лише спираючись на ці констатациі, можна здійснювати пошук самого механізму походження свідомості як невід'ємної складової частини антропогенезу.

Примітки

¹ Смирнов Ю. А. Погребение в Ля-Шапель-о-Сен и проблема «информационного шума» в археологии // ВА, 1979.— Вып. 61.

² Смирнов Ю. А. Мустьерские погребения Евразии.— М., 1991.— 341 с.

³ Смирнов С. В. Становление основ общественного производства (материально-технический аспект проблемы).— К., 1983.— 260 с.

⁴ Смирнов С. В. Становление основ...— С. 169—181; Смирнов С. В. Про деякі методологічні засади вивчення неандертальських поховань // Археология, 1990.— № 2.— С. 14—23.

⁵ Смирнов Ю. А. Древнейшие погребения...; Смирнов Ю. А. Мустьерские погребения Евразии...

⁶ Смирнов С. В. Происхождение человека: современная проблемная ситуация в археологии и пути ее разрешения // Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.— С. 101—102.

⁷ Черныш А. П. О времени возникновения палеолитического искусства в связи с исследованиями 1976 г. стоянки Молодова I // У истоков творчества (первоначальное искусство).— Новосибирск, 1978.— С. 18—22.

⁸ Сытник А. С. Гравированный рисунок на кости с мустьерской стоянки под Тернополем // Пластины и рисунки древних культур (первоначальное искусство).— Новосибирск, 1983.— С. 39—46.

⁹ Столляр А. Д. Происхождение изобразительного искусства.— М., 1985.— С. 136.

¹⁰ Окладников А. П., Васильевский Р. С. Проблема формирования первобытного искусства // Методологические и философские проблемы истории. — Новосибирск, 1983.— С. 273.

¹¹ Там же.— С. 272.

¹² Смирнов Ю. А. Древнейшие погребения (год открытия 1886) // Природа, 1986.— № 11.— С. 61.

¹³ Смирнов С. В. Про деякі методологічні засади...

- ¹⁴ Крайнов Д. А. Некоторые вопросы становления человека и человеческого общества // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества и феодализма.— М., 1971.
- ¹⁵ Окладников А. П. «Палеолит мира» — важный вклад в советскую историческую науку // СА, 1979.— № 3.— С. 306.
- ¹⁶ де Шарден Т. Феномен человека.— М., 1987.— С. 163.
- ¹⁷ Там же.— С. 163, 164.
- ¹⁸ Кликс Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта.— М., 1983— С. 137.
- ¹⁹ Там же.— С. 138.
- ²⁰ Алексеев В. П. Становление человечества.— М., 1984.— С. 129, 130.
- ²¹ Там же.— С. 135.
- ²² Смирнов С. В. Становление основ...— С. 20, 21.

C. V. Смирнов

РЕЛИГИОЗНОСТЬ НЕАНДЕРТАЛЬЦА: АРГУМЕНТЫ ЗА И ПРОТИВ

В современной археологии сложилось два подхода к оценке неандертальских погребений. Одни археологи считают, что неандертальские погребения демонстрируют наличие сложившейся первобытной религии, другие усматривают в них доказательства лишь становления религиозных верований. Всесторонний анализ доказательств показывает, что идея религиозности неандертальца опирается на слишком узкую методическую базу; она использует только одну категорию археологических источников в отрыве от других научных фактов и поэтому не учитывает исторического контекста, в котором появились первые искусственные погребения. Противоположная концепция строится на понимании целостности антропогенеза и рассматривает погребальные комплексы неандертальцев на междисциплинарном уровне, то есть в совокупности с другими научными фактами — антропологическими, палеоневрологическими, палеопсихологическими и пр. Это соответствует современным представлениям о человеке — его прошлом, настоящем и будущем. Проблема неандертальских погребений, как и неандертальская проблема в целом может быть успешно решена при условии, если археология палеолита осознает, что стержнем антропогенеза является генезис человеческой трудовой деятельности. Однако для этого необходимо отказаться от слишком узкого и поэтому неверного понимания труда как процесса сугубо технологического и перейти к пониманию его прежде всего как процесса социально-образующего. При таком подходе генезис религиозных верований сопрягается со становлением труда, сознания, социальных отношений и всего социокультурного мира, то есть оценивается как одна из сторон целостного процесса антропогенеза.

S. V. Smirnov

PIETY OF THE NEANDERTHAL MAN: ARGUMENTS PRO AND CON

There are two approaches to estimation of Neanderthal interments in the present-day archaeology. Some archaeologists believe that Neanderthalian graves demonstrate the presence of the primitive religion, others treat them as proofs of only formation of religious beliefs. The comprehensive analysis of the proofs shows that the idea of piety of the Neanderthal man rests upon the very narrow methodic base: it uses only one category of archaeological sources out of touch with other scientific facts and that is why it does not take into consideration the historical context in terms of which the first artificial interments appeared. The opposite conception is based on comprehension of the integrity of anthropogeny and treats the Neanderthal burial assemblies at the interbranchial level, i. e. in combination with other scientific facts (anthropologic, paleopsychologic, paleoneurologic and so on). It coincides with the present knowledge of a man, his past, present and future. The problem of Neanderthal interments, as well as the Neanderthal problem on the whole, may be successfully solved if archaeology of the paleolith will comprehend that genesis of human labour activity is the main pivot of anthropogeny. With this end in view it is necessary to renounce very narrow and so incorrect comprehension of labour as a particularly technological process and to begin treating it first of all as a socio-forming process. This approach combines genesis of religious beliefs with formation of labour, consciousness, social relations and the whole sociocultural world, i. e. the genesis is estimated as an aspect of the integral anthropogenic process.

Одержано 20.12.95

СПОСОБИ ЖИТТЯ МИСЛИВСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ УКРАЇНИ НА МЕЖІ ПЛЕЙСТОЦЕНУ ТА ГОЛОЦЕНУ

Л. Л. Залізняк

У статті розглядаються способи життя первісних мисливців у різних природно-ландшафтних зонах фінального палеоліту та мезоліту України. У кожній з них первісне суспільство формувало неповторний комплекс поведінки, який охоплював усі аспекти життя мисливських колективів (господарство, добовудівництво, раціон, складові матеріальної культури тощо). Кожен з них є продуктом всеобщого пристосування первісних колективів до специфіки природного оточення. У науці вони відомі під назвами модель господарської адаптації або господарсько-культурний тип.

Починаючи з пізнього палеоліту мисливські суспільства існували у вигляді певних моделей адаптації або господарсько-культурних типів (ГКТ) за термінологією радянських дослідників. Отже, модель адаптації — це форма існування власне людського суспільства, яке остаточно формується у пізньому палеоліті разом із становленням власне людини *nomo sapiens*. Кількість моделей адаптації мисливців відповідала кількості природно-ландшафтних зон, заселених людством. Це полегшує класифікацію моделей господарської адаптації мисливських суспільств.

Модель адаптації або ГКТ — «це певний комплекс господарства і культури, характерний для народів, що мешкали в певних природно-географічних умовах за певного рівня їх соціально-економічного розвитку»¹. Отже, модель адаптації суспільства залежала від двох факторів: рівня його розвитку та природного оточення. За рівнем розвитку суспільства діляться на історичні типи: нижчі мисливці (ранній палеоліт), вищі мисливці (пізній палеоліт, мезоліт, частково неоліт), мотижні землероби, орні землероби, відгонні скотарі, скотарі-кочовики тощо².

Суспільства різних історичних типів в одинакових природних умовах існують у формах різних моделей адаптації. Так, у саванах Східної Африки по сусіству живуть мисливці та збирачі племені хадза та відгонні скотарі банту. Різні форми адаптації виробляються суспільствами одного історичного типу в різних природно-ландшафтних зонах.

Тобто, модель адаптації суспільств з одинаковим рівнем соціально-економічного розвитку залежить від природного оточення. Низький рівень продуктивних сил первісних мисливців обумовив жорстку залежність форм їх існування від середовища. Тому кожній достатньо своєрідній природній зоні відповідала власна модель адаптації первісної людності.

Зараз відомо 11 моделей адаптації або ГКТ вищих мисливців, що відповідали природно-ландшафтній диференціації середовища. За головними особливостями способу життя вони групуються в 4 лінії розвитку первісних суспільств з привласнюючою економікою: 1) тропічні збирачі, 2) мисливці відкритих просторів, 3) мисливці закритих просторів, 4) рибалки та морські звіробої³.

Багатство та цілорічна доступність харчових ресурсів тропічної зони сприяли виникненню тут своєрідного мандрівного способу життя. Його господарською основою було збирання рослинної їжі, різноманітних дарів моря, з прилагідними полюванням на дрібних тварин та рибальством. Відомо два різновиди господарської адаптації тропічних збирачів: збирачі та мисливці тропічних лісів та збирачі і рибалки морських узбережж.

Основою існування мисливців відкритих просторів було колективне полювання на стадних травоїдних. В основному воно мало форму мисливського контролю за шляхами сезонних міграцій стадних ссавців. Стадність об'єкту

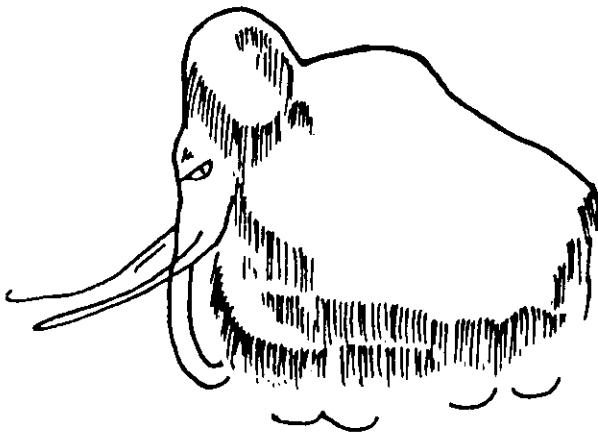

Рис. 1. Зображення мамонта на стіні гроту Комбераль (Франція).

(рис. 1), мисливці на північного оленя лісотундри, мисливці на бізона та коня степів, мисливці прильдовикових гір.

У лісі та горах тварини не утворюють великих стад, а пасуться поодинці або невеликими групами. Мисливці закритих лісових та гірських ландшафтів помірної та субтропічної зон полювали на нестадних тварин, ловили рибу. На відміну від колективних мисливців відкритих просторів у їхньому господарстві переважало індивідуальне полювання. Через це мисливське населення лісів та гір більшу частину року було розгорашене по промислових територіях, тоді як мисливці відкритих просторів значний час жили великими общинними селищами. Тому у перших більш консолідована ніж община була сім'я, а у других — навпаки. До мисливців закритих просторів належать моделі адаптації мисливців та рибалок лісів помірної зони та мисливці гірських лісів.

Рибалки та морські звіробої існували за рахунок ресурсів водоймищ. Тому вони були прив'язані до узбережж і вели менш рухливий спосіб життя ніж тропічні збирачі чи мисливці лісів та гір помірної зони. До цього прибережного напрямку первісної економіки належать моделі адаптації рибалок та мисливців річкових узбережж великих річок помірної зони, рибалки та збирачі морських узбережж помірного поясу, мисливці на морського звіра та рибалки арктичних узбережж⁴.

Отже, природно-ландшафтна диференціація передумовила формування системи моделей господарської адаптації (ГКТ) первісності. У кожній природній зоні з достатньо вираженою специфікою клімату, флори та фауни поширювалися специфічні форми господарсько-культурної адаптації суспільства, складалися своєрідний річний господарський цикл та спосіб життя людності. Тобто, кожна модель адаптації розвивалася в межах певної природної зони. Разом з тим, остання ніколи не буває повністю однорідною на всій її території.

Природні зони складаються з ландшафтів, що виокремлюються в їх межах за природно-кліматичними ознаками другого порядку. Наявність ландшафтного рівня природної диференціації в межах зон обумовило формування в межах окремих моделей господарської адаптації первісності їх варіантів.

Як археологія, так і етнографія, свідчать, що небагато первісних народів були носіями моделі господарської адаптації у її класичному, чистому вигляді. Досить часто остання мала елементи сусіднього господарського типу, тобто являла собою власне варіант даної моделі.

Наприклад, мезолітичне населення лісової зони Європи було носієм своєрідної моделі адаптації мисливців та рибалок помірної зони, що в зоні сибірської та канадської тайги дожив аж до початку ХХ ст.⁵. Однак, петрогліфи Карелії⁶ (рис. 2) свідчать, що лісові мезолітичні мисливці цього регіону бу-

промислу — головна і визначальна умова існування цього напрямку мисливського господарства. А стадність безпосередньо залежала від ступеню відкритості ландшафтів, тобто відсутності лісу. Мисливці відкритих просторів населяли холодні тундростепи та лісостепи прильдовикової Євразії та Північної Америки, голоценові тундри, стели та напівпустелі. Відомо чотири моделі адаптації мисливців відкритих просторів: мисливці на мамонта прильдовикового лісостепу

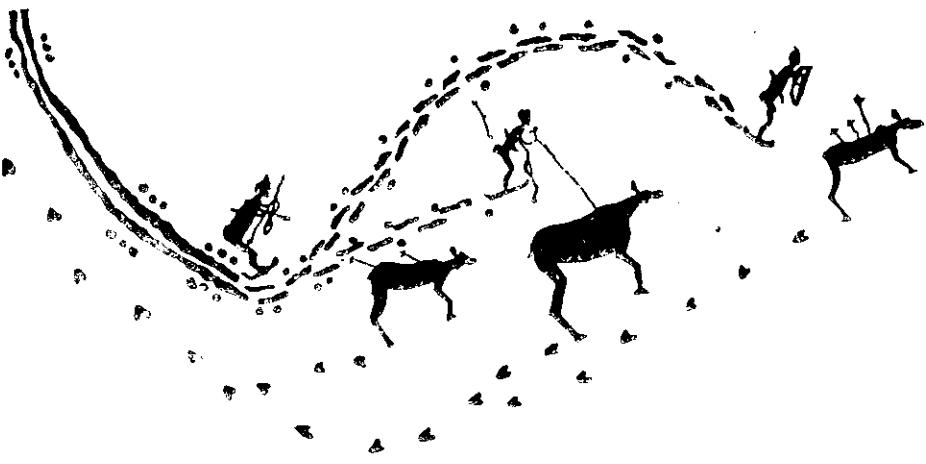

Рис. 2. Зимове полювання на лосів. Зображення на скелях Карелії.

ли носіями деяких елементів господарства морських звіробоїв і полювали на тюленів. У північних відрогах Альп у Баварії модель адаптації лісових мисливців у мезоліті доповнювалась елементами гірського мисливського господарства⁷.

Північні атапаски Америки у XIX ст. були також носіями лісової моделі адаптації. Однак різні їх групи належали до різних варіантів цієї моделі. Так, у господарстві атапасків бассейну Юкона важливу роль відігравала ловля лосся, тому влітку вони жили як рибалки річкових узбережж. Племена, що мешкали в Кордильєрах, у річному господарському циклі мали елементи, що зближували їх з мисливцями гірських лісів. У господарстві атапасків лісотундри є елементи моделі адаптації мисливців на північного оленя (поколка карібу). У первісних колективах, наблизених до узбережжя океану, простежуються окремі елементи моделі адаптації морських звіробоїв — промисел тюленів весною та влітку⁸.

У середній смузі України між лісами Полісся та степами Причорномор'я в лісостепах у мезоліті існував варіант окремої моделі господарської адаптації, що включав як елементи лісового мисливського господарства, так і степового. Роль лука як головної зброї лісовых мисливців була тут значно вище, ніж у степу. Не випадково, що на лісостеповій стоянці Мирне трапецієподібних вістер стріл значно більше, ніж серед знарядь кукрецьких мисливців причорноморських степів.

Варіант конкретної моделі адаптації виникає внаслідок появи в ній елементів сусідньої моделі господарської адаптації до природного середовища. Як правило, це має певні природничі причини і відбувається в умовах відсутності чіткого природно-ландшафтного кордону між сусідніми зонами. Так, на межі лісу з тундрою формується варіант лісової моделі адаптації з елементами тундрового мисливського господарства. На межі гір зі степом виникає варіант гірської моделі адаптації з елементами степового господарства тощо.

Кордон між сусідніми моделями ніби розмивається за рахунок формування господарсько-культурного комплексу, що включає елементи обох. Такий комплекс є варіантом моделі адаптації, елементи якої переважають у його структурі, але з рисами, що наближають його з адаптивною моделлю сусідньої зони.

Отже, варіанти утворюються на кордоні природно-ландшафтних зон, зайнятих різними моделями адаптації, або в регіонах, природна специфіка яких недостатньо виражена для формування всього комплексу своєрідної моделі адаптації. Варіанти слід відрізняти як від власне моделей адаптації, так і від етапів їх розвитку. Кілька послідовних етапів розвитку має модель адаптації мисливців на північного оленя лісотундри. Найдавніший мадленський етап характеризувався полюванням на оленів на річкових переправах за

допомогою гарпунів. З поширенням лука розпочався фінальнопалеолітичний свідеро-аренсбурзький етап, а човна і ручних нарт — раннього лоцено-вій мезолітичний етап розвитку. Попилення транспортних оленярства та собаківництва властиве останньому періоду існування лісотундрової моделі адаптації мисливських суспільств. З переходом до відтворюючих форм економіки в лісотундрі поширюється адаптивна модель оленярства м'ясного напрямку⁹.

Три етапи простежено у розвитку степових мисливців Північного Причорномор'я. У пізньому палеоліті вони спеціалізувалися в колективному полюванні на бізона, у фінальному — промишляли коня. У мезоліті велику роль починає відігравати індивідуальний промисел лісостепових копитних і перш за все тура. Фактично, мезолітичні мешканці півдня України належали до лісостепового варіанту степової моделі адаптації.

Отже, господарська диференціація первісності складається з кількох підрозділів різного рівня. Найвищий з них — це історичний тип суспільства, що визначає рівень розвитку продуктивних сил та загальний напрям економіки. У межах історичного типу вищих мисливців простежено 11 моделей адаптації або господарсько-культурних типів. За економічною стратегією останні утворюють чотири групи: мисливці відкритих просторів, мисливці закритих ландшафтів, тропічні збирачі та рибалки і звіробої узбережжя. Кожна модель адаптації не є незмінною і по мірі розвитку продуктивних сил суспільства проходила кілька послідовних історичних етапів. Ландшафтно-кліматичні особливості окремих регіонів одної природної зони обумовлювали виникнення в межах одної для даної зони моделі господарської адаптації її локальних варіантів.

У первісну епоху існувала жорстка залежність способу життя людини від оточуючого середовища. Вона полягає в тому, що кожній достатньо виразній природній зоні відповідав специфічний спосіб життя або модель господарської адаптації первісного населення¹⁰. Відповідно природно-ландшафтній диференціації території України у фінальному палеоліті та мезоліті тут розвивалося 7 моделей адаптації первісності. Серед них мисливці на мамонтів, північних оленів, степові мисливці на стадних копитних, мисливці прильводовикових гір, лісів помірної зони, гірських лісів, рибалки та мисливці річкових узбережжя. Логіка їх розвитку тісно пов'язана з природно-кліматичними змінами та прогресом продуктивних сил первісного суспільства на межі плейстоцену та голоцену.

Прильводовикова Європа наприкінці плейстоцену характеризувалася гіперзональністю або ж відносною однорідністю природної обстановки. Дальні сезонні міграції травоїдних спричинили вимішування фауни та поширення відносно одноманітного фауністичного комплексу на величезних обширах холодних тундро- та лісостепів північної півкулі. Тому мисливці прильводовиков'я вели багато в чому подібний спосіб життя, обумовлений подібністю методів та термінів мисливського промислу різних стадних травоїдних. Їх економічною базою був промисел великих стадних тварин, загальні закони поведінки яких обумовили однотипність моделей адаптації прильводовикових мисливців.

Небувалий розвиток трав'яного покриву обумовив дуже високу щільність великих травоїдних у холодних прильводовикових тундростепах. Їх біомаса в кілька разів перевищувала біомасу сучасних тундр та степів¹¹. Висока продуктивність перигляціального середовища обумовила розквіт прильводовикового мисливського господарства пізнього палеоліту.

За законами біології стадність та рухливість травоїдних пропорційна відкритості ландшафтів. Тобто, чим менше дерев та гір у регіоні, тим більше стадність і рухливість травоїдних. Перевага стадного способу життя перед нестадним полягає в тому, що окрім тварині можна не стежити за безпекою. Хижаку значно важче наблизитись непоміченим до стада, ніж до однієї тварини, що дає змогу стадним тваринам спокійно пастись, не відволікаючись на спостереження за хижаками. Однак усі ці переваги стадо втрачає в лісі чи горах. Деревна рослинність, кущі та розчленований рельєф дають можливість хижакам підкрестиця навіть до стада. Крім того, у закритих ландшафтах стадо не може вільно пересуватися і таким чином втрачає всі переваги перед

нестадним способом життя. Тому в лісі травоїдні пасуться поодинці або невеликими групами.

Оскільки безлісні, рівнинні простори були визначальною рисою ландшафтів прильдовикової Європи, то стадність травоїдних була надзвичайно високою. Однак чим численніше стадо, тим швидше воно поїдає та вибиває траву, а отже вимушене пересуватися у пошуках нових пасовиськ. Крім того, різко континентальний клімат зі значними перепадами між літньою та зимовою температурами обумовив масові сезонні міграції плейстоценових травоїдних.

Стадність та міграційність травоїдних визначили специфіку прильдовикового мисливського господарства¹².

Кожен рік відбувалося дві великі сезонні міграції травоїдних. Весною тварини мігрували з півдня на північ слідом за хвилею вегетації трав. Восени перші заморозки та снігопади гнали величезні стада тварин на південь. Під час осінньої та весняної міграцій копитні утворювали стада, які нерідко нараховували десятки тисяч голів. У цей час створювалась унікальна можливість полювати на тварин, що концентрувалися в одному місці з гіантських територій, недосяжних для первісних мисливців через відсутність транспортних засобів.

Справа полегшувалася ще й тим, що шляхи міграцій, місця переправ через ріки та озера, місця сезонних пасовиськ були постійними у кожній популяції ссавців. Тобто у прильдовикових мисливців не було необхідності переслідувати стада мігруючих травоїдних. Через відсутність транспортних засобів та велику швидкість міграції тварин (до 80 км на день) вони й не могли цього робити. Суть господарської стратегії прильдовикової пізньопалеолітичної людності полягала в мисливському контролі за міграційними шляхами стадних тварин.

Тобто, пізньопалеолітичні мисливці чекали на мігруючих тварин на їх традиційному, постійному шляху переходу між північними літніми та південними зимовими пасовиськами. Дослідники відзначали концентрацію пізньопалеолітичних стоянок Східної Європи на кордоні літніх та зимових пасовиськ травоїдних¹³.

Особливо продуктивним було осіннє колективне полювання, коли тварини досягали максимальної ваги після літнього випасу, а їх шкура була найвищого гатунку. Осінні мігруючі стада були особливо численні і мисливці намагалися вбити якомога більше тварин, щоб забезпечити общину харчами на зимовий період (рис. 3). Осіння міграція безпосередньо передувала першим морозам, які створювали умови для зберігання м'яса протягом кількох зимових місяців.

Мисливська община проводила зиму на місці осіннього полювання, безпосередньо біля створених запасів м'яса. Адже повна відсутність транспортних засобів не дозволяла вивезти його в інше місце. Тому розташування стоянки поряд з кістковищем, що являє собою рештки колективного полювання, типове для пізнього палеоліту (Амвросіївка, Анетівка II, Солотре, Штельмор та ін.).

Наприкінці зими запаси м'яса вичерпувалися, а його рештки починали пускатися з приходом весняного тепла. Однак в цей час починалася нова сезонна міграція тварин з півдня на північ. Оскільки шляхи зимової та весняної міграції травоїдних хоч і були постійні, але як правило не збігалися, община переселялася на місце весняного колективного полювання. Весною тварини виснажені суворою зимівкою, а їх хутро починає линяти. Крім того тепло літо не дозволяло зберігати тривалий час велику кількість м'яса. Тому весняне полювання не було таким продуктивним як осіннє. Створювали запас м'яса, необхідний для існування общини до нової осінньої міграції тварин. Первісні мисливці знали численні способи зберігання м'яса в теплу пору року. Однак значну частину літнього раціону прильдовикових мисливців складало свіже м'ясо тварин, впользованих на літніх пасовиськах.

Не маючи транспортних засобів, прильдовикові мисливці мешкали на традиційних шляхах сезонних міграцій травоїдних. Проте шляхи весняної та осінньої міграцій часто не збігалися. Це змушувало мисливську общину не

Рис. 3. Полювання на мітуючих оленів на річковій переправі у фіналному палеоліті.

менше ніж двічі на рік міняти місце стійбища. Через це пізньопалеолітичні стоянки були сезонними. Постійність міграційних шляхів стадних травоїдних обумовила періодичне повернення мисливських колективів на місця традиційних колективних полювань. Тому для пізнього палеоліту характерні групи однокультурних пам'яток, що є залишками стійбищ однієї общини, яка неодноразово поверталася в місця минулорічних стійбищ. Це групи свідерських стоянок Полісся, стоянки поблизу Рогалика на Луганщині, Кам'яні Балки під Ростовом на Дону, багатошарова стоянка Володимирівка на Поділлі та ін.

У міграціях стадних травоїдних дослідники простежують наявність певних циклів з періодом у кілька років, після якого змінювався конкретний міграційний шлях при незмінному його загальному напрямку. Наприклад, тундріві олені за кілька років витолочують пасовиська і тому залишають старий міграційний шлях, повертуючись на нього знову через кілька років¹⁴. Масове полювання на традиційних шляхах сезонних міграцій також повинно було сприяти зміні конкретних шляхів пересування стадних ссавців.

Можливо періодичні зміни шляхів сезонних міграцій стадних тварин у результаті виснаження пасовиськ та мисливської діяльності людей були головними причинами залишення мисливськими колективами місць традиційного мисливського промислу. Відновлення пасовиськ та припинення на них мисливської діяльності створювало умови для повернення тварин на старі шляхи сезонних міграцій. Це, у свою чергу, принаджувало на старі мисливські угіддя ту ж саму або нову мисливську общину. Так виникали характерні для прильдовикового мисливського господарства взули різокультурних пам'яток типу Костенко-Боршівського, Пушкарівського, Надпорізького¹⁵.

Таким чином, мисливський контроль за міграційними шляхами стадних тварин, що був основою економіки первісних мисливців відкритих ландшафтів, обумовлював періодичне повернення поселень на міграційних шляхах травоїдних у найзручніших для колективного загінного полювання місцях.

Як зазначалося вище, визначальний вплив на формування своєрідного прильдовикового мисливського господарства справили стадність та міграційність плейстоценових травоїдних. Вони прямо залежать від ступеню відкритості ландшафтів. Максимальне поширення останніх збіглося з максимумом похолодання 17–20 тис. років тому. Дані палеогеографії та археології свідчать, що остаточне формування та максимальне поширення моделей господарської адаптації мисливців прильдовикових відкритих просторів відбувається саме в цей час¹⁶.

Отже, основою моделей господарської адаптації прильдовикових мисливців пізнього палеоліту був річний господарський цикл, в основі якого лежали високопродуктивне осіннє та веснянє колективні полювання на сезонно мігруючих стадних травоїдних, що доповнювалися менш ефективною мисливською діяльністю влітку та взимку¹⁷.

Усі мисливці відкритих просторів, включаючи прильдовикові, полювали на стадних травоїдних методами колективного загону (загін в урвище, природну пастку, на мисливську засілку, в болото чи на тонку кригу, загонні облави на річкових переправах тощо).

Головною мисливською зброєю був список з великим кістяним чи крем'яним наконечником. Довжина останніх залежала від розміру об'єкту промислу. Мешканці Суниирської стоянки били мамонтів важкими списами з випрямленого мамонтового бивня довжиною 1,6–2,4 м або дротиками з наконечниками довжиною 0,4–0,6 м, виготовленими з мамонтового бивня¹⁸. Кістяні наконечники списів мисливців на мамонта з Межиріч'я на третину довші від наконечників мисливців на бізона з Амвросіївки та Анетівки II¹⁹. Північного оленя в пізньому палеоліті били списами з роговими зубчастими наконечниками-гарпунарами.

Безпосереднім археологічним доказом полювання на стадних ссавців у плейстоцені за допомогою списів є масові знахідки кістяних наконечників серед кісток забитих зубрів у Амвросіївці та крем'яних вістер на численних місцях бою бізонів північноамериканських інерій. Про ефективність списа в полюванні на мамонтів свідчать рештки мамонта з 8 крем'яними наконечниками в тілі з берега р. Нако в Північній Америці та дані про етнографічних «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

мисливців на слонів екваторіальної Африки²⁰. Експериментальне полювання на слонів у національному парку Зімбабве переконливо засвідчило, що мetailні списи були дуже ефективною зброєю мисливців на слонів²¹.

Подібність способів життя різних прильдовикових мисливців пізнього палеоліту значною мірою була обумовлена аналогічними методами полювання на різних стадних травоїдних. Природною передумовою цього була гіперзональність, тобто відносна однорідність природної обстановки в перигляціальній зоні. Разом з тим, у межах останньої виділяється 4 природно-ландшафтні підзони з певними особливостями клімату, флори та фауни.

З Південної Прибалтики на верхній Дніпро тягнеться смуга тундростепу з пануванням північних оленів у териофауні. У Середньому Подніпров'ї, на Десні, у Поліссі та на Волині були поширені сосново-березові лісостепи з численною популяцією мамонтів. Від Полісся до Чорного моря простягалися перигляціальні степи, де провідними формами териофауни були бізон та плейстоценовий кінь. У Кримських та Карпатських горах вузька смуга змішаних перигляціальних передгірських лісів відділяла альпійські луки високогір'їв від прильдовикового степу рівнин. Якщо у гірських лісах мешкали благородні олені, сарни, кабани, ведмеді, то на яйлах паслися влітку прильдовикові копитні — північні олені, коні, кулани, сайгаки, бізони.

Наявність перерахованих підзон у межах єдиної прильдовикової зони обумовила мисливську спеціалізацію первісної людності, що населяла їх у пізньому палеоліті. Відповідно, у цей час в Україні поширилось 4 моделі господарської адаптації мисливців відкритих просторів: мисливці на мамонтів, мисливці на північного оленя, степові мисливці на бізона та коня, мисливці прильдовикових гір²².

Періодичні різкі потепління та похолодання фінального плейстоцену привели у XII—Х тис. до н. е. до вимирання мамонтів. Разом з ними зникла з Європи і господарська модель мисливців на мамонтів. Мамонт був природним конкурентом північного оленя і його вимирання певною мірою обумовило необувале поширення оленів у Євразії в XII—IX тис. до н. е. Це дало підстави дослідниками називати фінальний палеоліт епохою північного оленя. Разом з останнім глобального поширення набула в цей час модель господарської адаптації мисливців на північного оленя.

Кінець льдовикової епохи 10 тис. років тому ознаменувався різкими природно-кліматичними змінами, що спричинили радикальну перебудову первісної економіки прильдовикової Європи та драматичні зміни на її етнокультурній карті.

Внаслідок потепління на межі плейстоцену та голоцену відносно однорідна єдина зона відкритих прильдовикових ландшафтів розпалася на три окремі природно-ландшафтні зони: тундрову, лісову та степову. Із лісowych рефугіумів середньої смуги перигляціальних відкритих просторів (прильдовиковий лісостеп) у ранньому голоцені розвинулася потужна зона лісів помірного поясу. Безкраї перигляціальні тундростепи були розірвані раннього-лоценовими лісами на північну тундрову і південну степову провінції, ізольовані одна від одної. Певною мірою раннього-лоценові тундри і степи були реліктами перигляціальних просторів. Їх тваринний та рослинний світ фактично являли собою збіднений перигляціальний фауністичний комплекс²³.

Раннього-лоценові тундри і степи успадкували не тільки природно-ландшафтну специфіку прильдовикових просторів, але й моделі господарської адаптації пізньопалеолітичних мисливців. На межі плейстоцену та голоцену близько 10 тис. років тому господарський тип мисливців на північного оленя переміщується слідом за об'єктом полювання далеко на північ у лісотундрову зону. З поширенням човна та ручних нарт він переходить на новий, раннього-лоценовий або мезолітичний етап розвитку.

На півдні у степовій зоні Східної Європи продовжувала розвиватися модель господарської адаптації степових мисливців. Однак і вони вступають у мезолітичний етап, що значною мірою було спричинено природно-ландшафтними змінами на зламі плейстоцену та голоцену. У цей час у степах зростає роль лісowych біоценозів, а на зміну бізону та плейстоценовому коню приходять тур, тарпан, сайгак. Поширення лісостепових ландшафтів з нестадною

Рис. 4. Полювання на лося в зимовому лісі у мезоліті.

териофауною (перш за все тура) збільшило роль індивідуального полювання з луком та стрілами. Фактично на півдні України в мезоліті був поширеніший варіант степової моделі адаптації з елементами лісового мисливського господарства.

Загальна тенденція розвитку природничих процесів у ранньому голоцені характеризувалася різким збільшенням ролі закритих ландшафтів за рахунок поширення деревної рослинності. Відповідні зміни відбулися у тваринному світі, де стадні ссавці були витіснені нестадними. Останнє привело до радикальних змін у первісній мисливській економіці, оскільки вимагало переходу до нових методів і термінів полювання, а отже докорінних змін у річному господарському циклі та способі життя мисливської людності.

Колективні методи полювання не є ефективними при промислі нестадних тварин. У нових умовах закритих ландшафтів вони не можуть забезпечити їжею великі мисливські колективи, необхідні для загінного полювання. Тому, з поширенням нестадної фауни в ранньому голоцені докорінно змінюється мисливська стратегія первісного населення. Люди починають полювати не великими общинними колективами, як було у льодовикову епоху, а дрібними мисливськими групами. Саме в таких групах проходила більша частина життя мезолітичних мисливців, які, однак, періодично збиралися в общинному селищі²⁴. Індивідуальне полювання з луком на нестадних тварин було основою мисливської економіки в мезоліті²⁵.

Однак ці зміни відбувалися з різною інтенсивністю в різних природних зонах раннього голоценової Європи. Особливо суттєва природно-ландшафтна трансформація на грани плейстоцену та голоцену відбулася в середній смузі. Протягом короткого часу прильдовиковий лісостеп заростає сосново-березовими лісами, а на зміну стадам північного оленя приходять нестадні лісові копитні: тур, лось, благородний олень, косуля, кабан. Відповідно відбувається швидка і радикальна перебудова моделі господарської адаптації первісного населення. На зміну колективним мисливцям на північного оленя приходять індивідуальні мисливці та рибалки лісів помірної зони зі своєрідною економікою, річним господарським циклом, способом життя (рис. 4).

Роль лісів, нестадної фауни та, пов'язаного з ними, індивідуального полювання з луком та стрілами зростає в ранньому голоцені не тільки в лісовій, але і в степовій зонах, а також у горах. Пом'якшення клімату обумовило розширення смуги передгірських лісів за рахунок зменшення площа високо-горських альпійських лук (полонин у Карпатах, яйл у Криму). Модель господарської адаптації мисливців прильдовикових гір трансформувалася у мо-

дель мисливців гірських лісів. Остання відрізняється від своєї пізньоалеолітичної попередниці перш за все провідною роллю в економіці індивідуального полювання з луком на нестадних лісових копитних.

На початку голоцену виникають сприятливі умови для господарського освоєння людиною морських та річкових узбережж. Зникнення льодовика привело до потепління води в північній частині Світового океану, різкого збільшення кількості планктону, а отже й риби та морських ссавців. Дослідження стоянки Ігрень та її подібних у Надпоріжжі свідчить про формування тут моделі адаптації рибалок та мисливців узбережж великих річок. Вони існували за рахунок ресурсів Дніпра та полювання на копитних прирічкових лісів²⁶.

Отже, соціально-економічні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті розвивалися відповідно до природно-кліматичних змін.

Якщо у пізньому палеоліті України були поширені моделі господарської адаптації мисливців відкритих просторів, то у мезоліті на більшості території України мешкали мисливці закритих лісових та гірських ландшафтів.

В основі господарської стратегії прильодовикових суспільств лежав мисливський контроль над міграційними шляхами стадних травоїдних. Основну їх масу добували методом колективного загону під час сезонних міграцій. У мезоліті провідну роль в економіці відігравало індивідуальне полювання на нестадних лісових копитних.

Американський дослідник Л. Бінфорд розділив мисливські суспільства на дві великі групи — колекторів та форейджерів²⁷. Якщо колектори більшу частину року існували за рахунок запасів, що створювались у відносно короткий термін інтенсивного полювання, то форейджери постійно рухались по промисловій території у пошуках харчових ресурсів. Тобто, пізньоалеолітичні мисливці відкритих просторів за класифікацією Л. Бінфорда були колекторами, а мезолітична людність закритих лісових ландшафтів — форейджерами.

Сім згаданих у статті моделей господарської адаптації були представлені у фінальному палеоліті та мезоліті України по-різному. Наприклад, степовий тип господарства розвивався на півдні України протягом усього періоду, хоч і в різних варіантах. Зокрема його варіант спеціалізованих мисливців на біозонах, як і модель адаптації мисливців на мамонта, зникають на самотку фінального палеоліту через вимирання об'єктів мисливського промислу.

Слід також зазначити різну ступінь вивченості згаданих моделей адаптації. Значною мірою вона залежить від стану джерелознавчої бази. Якщо такі моделі адаптації, як мисливці на північного оленя та лісові мисливці досліджені досить добре, то суспільства мисливців на мамонта, мисливців прильодовикових гір, мисливців раннього голоценових лісостепів та ін. потребують всебічного, комплексного, монографічного аналізу.

Примітки

¹ Левин М. Г., Чебоксаров ІІ. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области: к постановке вопроса // СЭ.— 1955.— № 4.— С. 4.

² Кабо В. Р. Теоретические проблемы реконструкции первобытности // Этнография как источник реконструкции первобытного общества.— М., 1979.— С. 65; Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— С. 57, 58.

³ Зализняк Л. Л. Первобытные охотники открытых пространств // Вопросы археологии юга Восточной Европы.— Элиста, 1990.— С. 4.

⁴ Там же.— С. 4, 5.

⁵ Зализняк Л. Л. Население...— С. 65—98.

⁶ Савватеев Ю. А. Залавруга.— Л., 1970.— 442 с.

⁷ Jochim M. Hunter-Gatherer Subsistens and Settlement.— New York, 1976.— 206 р.

⁸ Дзенискевич Г. И. Атапаски Аляски.— Л., 1969.— 115 с.; Stone V. Atapaskan Adaptation Hunters and Fishermen of the Subarctic Forests.— Chicago, 1974.— Р. 65, 66.

⁹ Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Українського Полесья епохи фінального палеолита.— К., 1989.— С. 106.

¹⁰ Зализняк Л. Л. Население...— С. 57—62.

- ¹¹ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1979.— С. 31, 32.
Hassan T. Demographic Archaeology.— New York, 1981.— Р. 13, 14, 204.
- ¹² Зализняк Л. Л. Первобытные охотники открытых пространств...— С. 4—13.
- ¹³ Степанов В. П. Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // Проблемы общей физической географии и палеогеографии.— М., 1976.— С. 305.
- ¹⁴ Симченко Ю. Б. Культура охотников на оленей Северной Евразии.— М., 1976.— С. 75.
- ¹⁵ Залізняк Л. Л. Закономірності розміщення стоянок кам'яного віку // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 15, 16.
- ¹⁶ Зализняк Л. Л. О характере общины позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Исследование социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987.— С. 60; Зализняк Л. Л. Первобытные охотники...— С. 9.
- ¹⁷ Зализняк Л. Л. О характере общины...— С. 69; Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя...— С. 117—128, 166.
- ¹⁸ Бадер О. Н. Палеолитические погребения и палеолитические находки на Сунгире // Сунгирь. Антропологические исследования.— М., 1984.— С. 11.
- ¹⁹ Ермолов Л. В. Охотничья деятельность и экология в каменном веке Северной и Центральной Азии // КСИА АН СССР, 1985.— № 181.— С. 41.
- ²⁰ Wormington M. Ancient men in North America.— Denver, 1957.— Р. 55.
- ²¹ Frison G. Experimental use of Weaponry and tools on African elephants // American Antiquity.— 1989.— № 54.— Р. 766—784.
- ²² Залізняк Л. Л. Миливці прильдовикової Європи в кінці плейстоцену на початку голоцену // Археологія.— 1988.— № 64.— С. 13.
- ²³ Вангенгейм Э. А. Перигляциальная зона и формирование фауны млекопитающих СССР в голоцене // История биогеоценозов СССР в голоцене.— М., 1976.— С. 92—101.
- ²⁴ Зализняк Л. Л. Население Полесья...— С. 125.
- ²⁵ Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.— К., 1984.— С. 5.
- ²⁶ Залізняк Л. Л. Миливці прильдовикової Європи... — С. 17.
- ²⁷ Binford L. Willow smoke dog's tracks: hunter-gatherer settlement systems and archaeological site formation // American Antiquity.— № 45.— 1980.— Р. 4—20.

Л. Л. Зализняк

СПОСОБЫ ЖИЗНИ ОХОТНИЧИХ ОБЩЕСТВ УКРАИНЫ НА РУБЕЖЕ ПЛЕЙСТОЦЕНА И ГОЛОЦЕНА

В статье рассматриваются способы жизни первобытных охотников в разных природно-ландшафтных зонах финального палеолита и мезолита Украины. В каждой из них первобытное общество формировало неповторимый комплекс поведения, который охватывал все аспекты жизни охотничьих коллективов (хозяйство, рацион, составные материальной культуры и т. п.). Каждый из комплексов является продуктом всестороннего приспособления первобытных коллективов к специфике природного окружения. В науке они известны под названиями модель хозяйственной адаптации или хозяйственно-культурный тип.

Если в финальном палеолите Украины были распространены модели адаптации охотников открытых тундростепных пространств (охотники на мамонтов, бизонов, северных оленей, горные приледниковые охотники), то в мезолите господствовали охотничьи общества закрытых лесных ландшафтов (охотники лесов умеренного пояса, лесостепей, горных лесов, прибрежные охотники и рыболовы).

L. L. Zaliznyak

WAYS OF LIFE HUNTING COMMUNITIES IN UKRAINE ON THE BORDER OF PLEISTOCENE AND HOLOCENE

Ways of life of primitive hunters in different natural-landscape zones of the final paleolith and mesolith of Ukraine are described in the paper. The primitive community formed its own inimitable behaviour for each zone. That behavioural set embraced all aspects of life of hunting communities (householding, ration, components of material culture and so on) and was a result of all-round adaptation of primitive communities to specificity of the

environment. Such behavioural sets are known in science as models of economic adaptation or economic-cultural type.

In the final paleolith of Ukraine adaptation models of hunters in open tundra-steppe spaces (hunters of mammoths, bisons, reindeer; hunters in glacial mountains) were spread most of all; in the mesolith hunting communities of forest landscapes (forests of the moderate belt, forest-steppes, mountain forests, banks of rivers) including fishermen prevailed.

Одержано 11.03.96

ПРО МІСЦЕ ЖІНОЧИХ ПОХОВАНЬ В КУРГАНАХ СКІФСЬКОЇ ЕЛІТИ¹

Ю. В. Болтрик

В статті піддаються критичному розгляду статі погляди на ряд найважливіших курганів Скіфії. Спростовується теза про панівне становище жінок чи «жриць» у похованельних комплексах представників скіфської еліти.

Потужним джерелом інформації у скіфознавстві є так звані царські кургани. Під цією традиційною і досить умовною назвою звичайно мають на увазі великі скіфські кургани зі складними підземними спорудами, в яких були поховані представники скіфської еліти в супроводі підлеглих осіб та розкішного похованального інвентаря. На превеликий жаль, похованальні комплекси «царських» курганів дійшли до нас після стародавніх пограбувань у досить спотвореному вигляді. Крім того на об'єктивну інтерпретацію пам'яток впливали й наслідки обвалів підземних споруд, а іноді й помилкові трактування, що сприймались як аксіоми, в силу авторитету їх перших дослідників. Помилково визначена інформація з плинном часу вкорінювалась у літературі і наступними поколіннями фахівців сприймалась як незаперечна. Все це породжувало певні хиби та суперечності у визначенні внутрішньої хронологічної послідовності підкурганних споруд і відповідно впливало на визначення головної особи в похованальному комплексі. Прикладом тому можуть бути майже бездоганні з формальної точки зору висновки Б. М. Мозолевського про те, що у всіх найбільших курганах Скіфії жіночі поховання були первинними². Маються на увазі кургани Олександropоль, Верхній Рогачик, Мелітопольський, а також Чортомлик та Солоха. Ці висновки суперечать загальним уявленням про роль та місце жінки в кочовому патріархальному суспільстві, принаймні в V ст. до н. е., як це засвідчували Геродот (IV, 114, 121) та Псевдо-Гіппократ (*De aere*, 25, 28). Пам'ятки, про які йдеться, належать до IV ст. до н. е., але і в цей час становище жінки в скіфському суспільстві важко визначити як рівноправне, не кажучи вже про якісь переваги над чоловіками. Саме для цього часу, на підставі аналізу восьми курганних могильників, К. П. Бунятян визнає домінування основних чоловічих поховань над основними жіночими, до того ж у курганах нижчого соціального рівня³. Серед дослідників, які у переважній більшості пасивно сприймали твердження Б. М. Мозолевського, лише Б. А. Шрамко виступив проти «гінекократизації» ключових комплексів скіфського похованального масиву⁴.

На наш погляд, теза про те, що у всіх найбільших курганах Скіфії головними були поховання жінок, при ретельному розгляді першоджерел руйнується, оскільки базується на помилкових висновках. В одних випадках помилку закладено хибою інтерпретацією окремих споруд похованальної па-

© Ю. В. БОЛТРИК, 1997

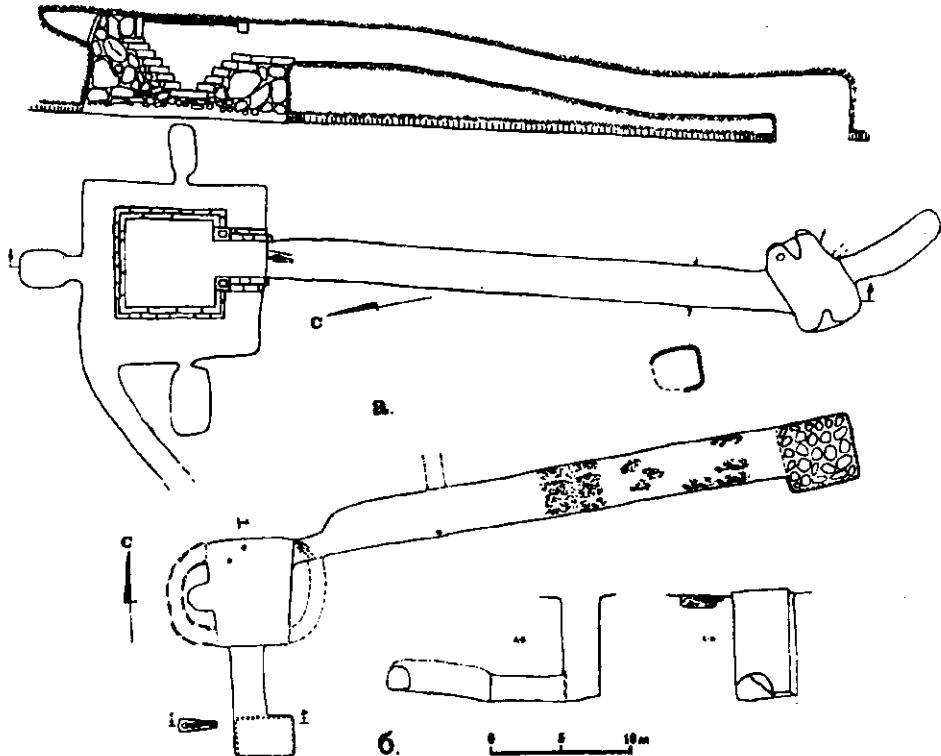

Рис. 1. Плани та перетини Центральних поховань курганів: а — Огуз, б — Олександрополь.

м'ятки самими її дослідниками, в інших прагненням автора тези (можливо й неупередженим) навести якомога довший ряд аналогій. Звернімося до розгляду конкретних пам'яток.

1. Олександropольський курган. За традиційним сприйняттям цієї пам'ятки її Центральну поховальну споруду вважають влаштованою в два прийоми. До того ж у поховальній камері знайдено два черепи, що надавало Б. М. Мозолевському підстави, вірогідно, спираючись на характер залишків супроводжуючих речей, дійти висновку про те, що в могилі знаходились «жінка та чоловік». Хід його думок був такий: якщо первинне поховання супроводжувалось окремою ямою з одним конем, то воно мало належати жінці, бо рівно царя, тобто чоловіка, відповідало 15, а можливо й більше коней з довгого дромосу, пов'язаного з другою входною ямою. І це мало вказувати на те, що царя поховали другим. Північно-східна бокова могила Олександropоля оголошувалась жіночою на підставі знахідки срібного веретена⁵.

З нашої ж точки зору комплекс кургану Олександropоль було утворено в один проміжок часу, всі споруди в комплексі відповідають єдиній меті — забезпечити належний рівень відbutтя в потойбічний світ ключової особи держави. Обґрутувуючи свою позицію, перш за все, згадаємо визначення черепів з цієї пам'ятки, зроблені академіком К. Бером. На його думку чотири з п'яти черепів належали чоловікам похилого та дуже похилого віку, а п'ятий — двадцятирічній жінці⁶. Через сто років до цих матеріалів звернулась Б. В. Фірштейн. Вона уточнила, що молода жінка з галереї (тобто довгого дромосу) була близькою родичкою «охоронця» — тіло якого перекривало вход до поховальної камери. А в північно-східній боковій могилі, за визначенням Б. В. Фірштейн, знаходився чоловік молодого або зрілого віку⁷. Таким чином за даними антропології та місцеположенням жінки в довгому дромосі її функції полягають в супроводженні головного небіжчика, себто це безперечно підлегла особа.

Навіть якщо припустити, що антропологічна інформація в чомусь хибна «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

(що маловірогідно), то система археологічних даних не залишає підстав для припущення, за яким жілку було поховано першою і їй належав курган Олександрополь. Прискипливе вивчення архівних матеріалів цієї пам'ятки⁸ дає підстави вважати, що основна могила («первинна» вихідна яма та камера) та довгий дромос з «другою» вихідною ямою являють собою одночасовий єдиний поховальний комплекс. Відповідно, і чоловік похилого віку не міг бути похованним в Олександрополі в другу чергу. Тобто комплекс кургану відразу створювався як багатокомпонентна споруда, де було передбачено два входи, два дромоси — довгий та короткий. На довгий дромос припадала функція головного, урочистого, що мав підкреслити надзвичайно високий соціальний стан померлого. Короткий дромос використовувався як службовий, допоміжний, хоча поховання коня поруч з першою вихідною ямою підкреслювало його значення як традиційного. Себто цей комплекс, за аналогією з Огузом, слід називати Центральною поховальною спорудою. Про одночасість комплексу Олександрополя свідчать:

1. Розрізи підземних споруд, які виконав М. Медведев, автор графічних ілюстрацій до видань Археологічної комісії, за цієї обставини можуть вважатись надійним джерелом. На одному з них на невеличкій ділянці поховальної камери показано малоприкметну деталь — похилий поріг або маленький пандус, який з'єднує долівки в місці приєднання довгого дромоса до камери. Цю важливу деталь неможливо було зробити після влаштування камери, її треба було передбачити, тобто залишити частину материкової підлоги дещо вище загального рівня, з цього випливає, що весь комплекс Центральної поховальної споруди (далі ЦПС) робився одночасно⁹.

2. Узгодженість рівнів глибин. У вихідних ямах та в довгому дромосі перепади рівнів долівок становлять приблизно 0,2 м, але все це узгоджено з рівнем поховальної камери, яка в свою чергу має похилу підлогу з перепадом близько 1 м при загальній довжині камери близько 8 м.

3. На існування попереднього планування підкурганної поверхні вказує тотожність кутів, які утворюють осі довгих дромосів та поховальних камер в близьких за часом курганах. Йдеться про кут в 110°, який фіксується крім Олександрополя в Огузі, Чортомлику, Жовтюкам'янці.

4. Аналіз плану та розрізів поховальної камери ЦПС Олександрополя дас підстави вважати, що так звані лази грабіжників, які з заходу та сходу охоплювали камеру симетричними дугами, зроблені творцями кургану. На це, крім загальної планіграфічної композиції, вказує ще одна обставина. Вхідні отвори лазу, що вів до кутків західної стінки, були узгоджені з рівнем підлоги камери, зважаючи на її ухил в південному напрямку. А дуга східного лазу північним краєм входила у звужене закінчення довгого дромосу на рівні його долівки, поруч з похованням охоронця, не порушуючи його, південний край дуги входив до камери ЦПС на півтора аршини вище рівня підлоги¹⁰. Розбіжність у рівнях південних отворів лазів може свідчити про технологічний прорахунок давніх будівничих, а можливо це було зроблено свідомо, та мало якийсь сенс з точки зору поховального ритуалу. Для нас у цій ситуації важливо, що східний лаз композиційно пов'язаний з довгим дромосом.

Ми усвідомлюємо, що положенням про два синхронні входи до певної міри ламасмо звичне сприйняття добре відомих пам'яток, хоча це сприйняття до останніх років формувалось за рахунок бачення скіфських поховальних комплексів крізь призму курганів доби бронзи, де одне поховання від іншого відокремлює певний проміжок часу, а з частиною поховань пов'язані добудови насипу. В частині скіфських курганів дослідники, вже навіть під невеликими насипами, почали відрізняти поховання затежних осіб в окремих могилах, які супроводжують основного небіжчика з центральної могили. Тобто частину скіфських курганів вже сприймають як єдиний, заздалегідь спланований комплекс. Що ж стосується двох входів до однієї камери, то крім Огузу цей принцип досить обережно поки що відзначається і на інших пам'ятках¹¹.

Проте, повернемось до місця жіночих поховань. До останнього часу надійним показником статі похованіх вважались знахідки верстен. Але після відкриття Б. М. Мозолевським в 1991 р. верстена в чоловічій гробниці Соболевої Могили на Нікопольщині¹² цей індикатор перестав діяти і зазначу, що

посилання на енареїв тут не допоможуть. Вірогідно, функції веретен в могилах різних соціальних рівнів були різними — в рядових могилах вони відповідали своєму прямому призначенню, а при залежних чоловічих похованнях в курганах представників скіфської еліти, вони виступають як апотропеї, спрямовані на захист живих від негативних рис грізних та лякаючих охоронців, а можливо і від їх господарів. Прикладами можуть слугувати: кістяне веретено з камери ЦПС та срібне при колісничому з Північно-східної могили Олександropоля, веретено з золотою оздобою при охоронці з Північно-східної камери Чортомлика та, вірогідно, подібне веретено з Чмиревої Могили. Зauważимо, що при колісничому з Олександropоля та охоронці з Чортомлика веретена знаходились за їх головами. Тут доречно згадати магічні функції веретен у казках — після уколу веретеном дійові особи засинають чи віdbuvayutsya інші перетворення. Крім того, в грецькій міфології відомий дерев'яний істукан озброєного божества Палладія, який слугував загальнодержавним амулетом, його зображували зі списом у правій руці та прялкою і веретеном у лівій. За однією з версій троянського Палладія було виготовлено з кісток сина Тантала Пелопса та продано троянцям скіфом Абарісом¹³. І нарешті, майже пряма аналогія нашій ситуації — використання веретена в якості оберега від мертвого Стригоя — східнороманського міфологічного персонажу, наділеного функціями упиря, в його могилу втикають веретена та кидають в ней тварину, яка переступила через небіжчика¹⁴.

Стосовно веретен-апторопеїв, ми змушені звернути увагу на Південно-східну могилу Олександropоля. Велика триосна колісниця, а за С. С. Безсоновою дві — тобто чотирьох- та двоколісна колісниці¹⁵, у східній ямі цієї могили не віdpovідають рівню «людини високого росту та міцної статури»¹⁶, якого було покладено в камері бокової могили у невибагливо розшитому одязі в оточенні двох амфор та вже згаданого веретена. Враження від підлегlosti цієї могили ЦПС посилюється наявністю бофра — колодязя глибиною майже 4 м та діаметром близько 1 м в долівці вхідної ями між залишками коліс та західною стінкою. Про композиційну єдність бокової та центральної могил свідчить схожість форм та розмірів окремих елементів, однакова відстань від центру обох периферійних ям, розташованих поруч. Схоже останні споруджувались біля зовнішнього краю первинної обваловки, діаметр якої сягав 40 м, що цілком вірогідно, бо подібна обваловка, зафіксована нами на Огузі, досягала в діаметрі 60—70 м.

Таким чином Олександropоль являє собою суцільнний комплекс, в якому немає місця навіть для вторинного жіночого поховання.

2. В е р х н і й Р о г а ч и к. В цьому кургані жіноча могила є боковою, а не центральною (як було прийнято вважати слідом за автором розкопок М. І. Веселовським). Зараз важко визначити — чи було жіночу могилу впущене до вже готового насипу, чи її влаштували з рівня давньої денної поверхні, одночасно з центральною могилою. Але цілком очевидно, що центральною була могила «складної конструкції», входом до якої, з часів розкопок вважали яму в південно-східному секторі кургану. Це була дійсно вхідна яма, але друга, бокова. До центру від неї йшов п'ятнадцятиметровий дромос, який перпендикулярно входив в другий короткий дромос (довжина 4,25 м), «що з'єднував дві поховальні кімнати, розташовані одна проти одної на схід і на захід»¹⁷. «Східна кімната» була дійсно камерою, тоді як «західна», яка знаходилась під центром насипу, була основною вхідною ямою, призначення якої не зрозумів М. І. Веселовський. Тому в ній й були спрямовані три грабіжницькі міни, які йшли з воронки в центрі кургану — ситуація звичайна для вхідних ям центральних могил.

Тобто у кургані Верхній Рогачик була Центральна поховальна споруда, що мала дві вхідні ями, які з'єднувались дромосами з влаштованою на сході камерою. Подібні конструктивні схеми підземних споруд зафіксовано в курганах Рогачицького поля, Жовтокам'янці, к. 12 поблизу с. Володимирівка (розкопки М. М. Чередниченка), відмінною в них є лише орієнтація самих споруд. Ще одним аргументом на користь нашого спостереження може бути кістяк людини, зустрінутий на захід від центральної вхідної ями на рівні давньої денної поверхні. У ньому слід вбачати закладну жертву чи поховання

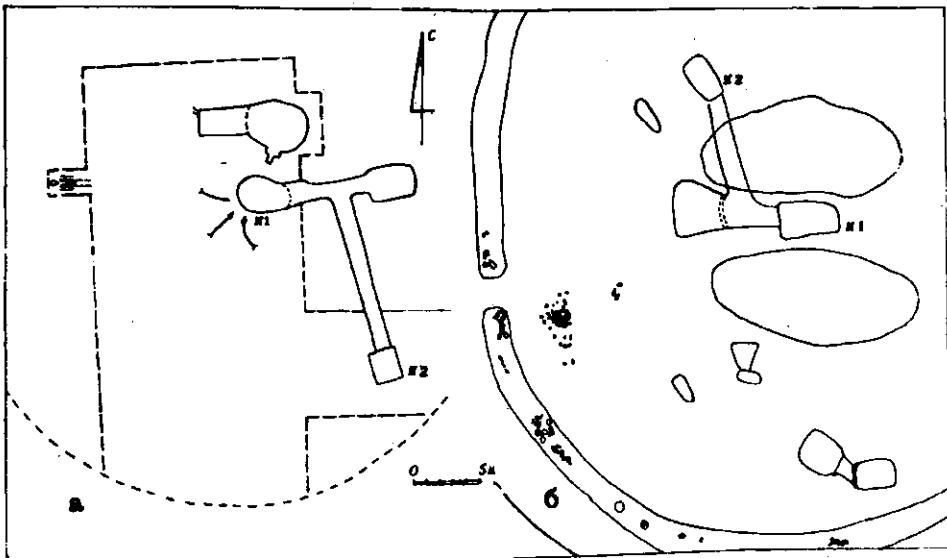

Рис. 2. Плани курганів: а — Верхній Рогачик, б — Вишнева Могила.

залежної особи низького соціального рівня, здійснене на ритуальній доріжці, яка залишалась у тілі кургану до часу поховання і була спрямована від західної поли до могили. За аналогією з іншими великими курганами, поблизу від цього кістяка цілком слушно припускати існування і поховання коней, до яких розкопщики могли й не дійти. Хоча не виключено, що могила коней могла бути й біля іншого входу, на що також вказують аналогічні випадки. На жаль, поки що важко впевнено трактувати вхідні ями Центральної могили як синхронні. Проте ми не виключаємо такого припущення, яке ґрунтуються на колі пам'яток зі скожим плануванням споруд, в яких окрім елементів узгоджені по глибині, а дромоси з підземними приміщеннями зустрічаються під певним кутом, часто прямим. Все це, як і у випадку з Олександрополем, наводить на думку про використання попередньої розмітки підкурганного простору на першій фазі створення кургану.

3. М е л і т о п о л ь с ь к и й к у р г а н . У цьому кургані стратиграфічна ситуація виявилася надзвичайно складною та заплутаною через фрагментарність перетинів, що було обумовлено зруйнованістю центральної частини насипу та сучасною забудовою його периферії. У монографічному виданні цієї пам'ятки¹⁸ жіночу могилу було визначено як основну, тоді як у попередніх публікаціях основною називалась чоловіча могила. Приводом для такого перевідгляду стали дві, на перший погляд, важливі причини: одна — за 1,5 м на південні від вхідної ями жіночої могили на рівні давньої dennій поверхні фіксувалась лінза материкового викиду, який, на думку Б. М. Мозолевського, походив з цієї могили; друга — це наявність значного відрізу рівчака, зафікованого в двох близько розташованих стратиграфічних перетинах насипу, причому дуга його була повернута в напрямку входу до жіночої могили. З цією системою аргументів дисонувала незвична орієнтація основної могили в південному напрямку. Для IV ст. до н. е. подібна орієнтація основних могил не фіксується, тоді як добре відомі впускні могили в північний сектор кургану подібно орієнтовані і навіть близьких пропорцій, тобто витягнуті від полі до центру насипу. Це Хомина Могила, Слов'янка IV¹⁹, к. 26 Гайманового поля, к. 13 поблизу смт Якимівка. Останні дві пам'ятки до того ж повністю повторюють схему Мелітопольського кургану і не зважати на це навряд чи можливо. Аналіз стратиграфічних даних дозволив нам дійти висновку, що остання інтерпретація Мелітопольського кургану, внаслідок якого жіноча могила опинилася на місці основної є помилковою з ряду причин.

Перша — фрагмент рівчака, який відображене в двох перетинах, не пов'язаний з курганом і існував до його зведення, на це вказує його заповнення

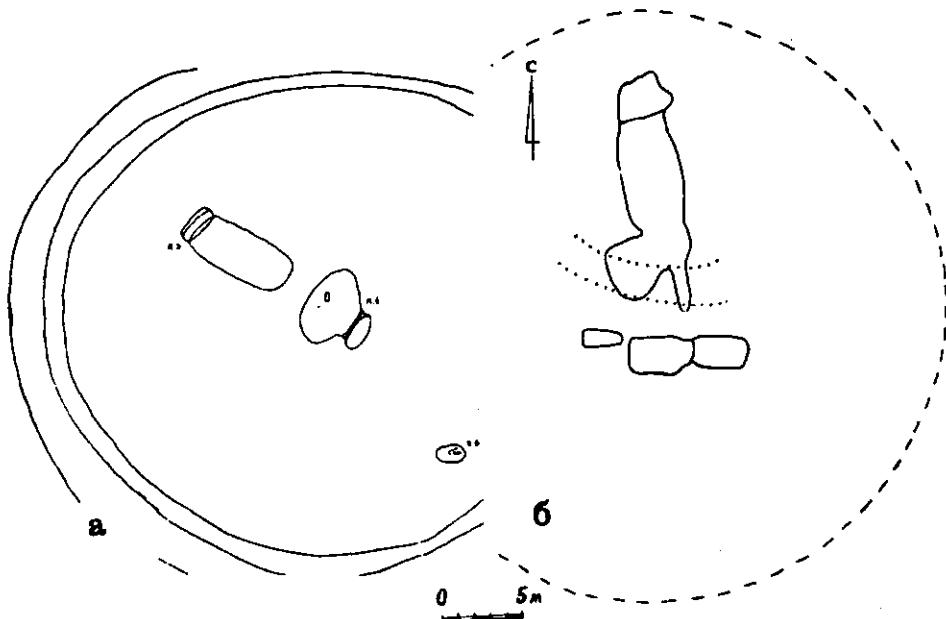

Рис. 3. Плани курганів: а — К. 13 поблизу смт. Якимівка, б — Мелітопольський.

ня — «каштановий чорнозем», тоді як рівчки курганів замулюються темним (до чорного) ґрунтом зі змитого з насипу, до того ж в місці фіксації рівчак повинен був би заповнюватися глиною з розташованої поруч чоловічої могили. З іншого боку, важко уявити, що рівчак діаметром 16 м міг би оточувати споруду, довга вісь якої на 7 м довше його радіусу.

Друга причина — це викид біля входної ями жіночої могили. Маловірогідно, що він походить з цієї могили, оскільки знаходиться лише по один бік ями, а лінза його занадто довга (11 м); якби викид походив з жіночої могили, то край його мав би підніматись на схили первинної обваловки. Віддаленість же викиду від входної ями чоловічої могили (13 м) має цілком прийнятне пояснення — ця відстань дорівнює глибині входної ями і відповідно довжина буксирного канату чи аркану, яким піднімали лантух або міх, дозволяла виносити глину до цих меж. З іншого боку, викид з чоловічої могили лежав рівними частками до півдня та півночі від ями. Зважаючи на площину, яку він займав у північній ділянці, та потужність лінзи, можна досить впевнено реконструювати і обсяг ушкодженій південної частини, що в сумі буде дорівнювати обсягу чоловічої могили — 95 m^3 . Зауважимо, що на захід від входної ями чоловічої могили знаходився викид з могили коня на доріжці та й сама ритуальна доріжка, тому переважна маса викиду в цей бік не зростала. У східному секторі сліди викиду відсутні, на наш погляд, з цілком очевидної підстави — пануючий у Північному Приазов'ї східний вітер заважав використанню цього напрямку (пил летів би на працюючих в ямі).

Третя причина — наявність в складі викиду темної (глибинної) глини. На розташованому неподалік кургані Тащенак²⁰ подібна «щільна темна глина» знаходилась на глибині понад 10 м, що саме відповідає глибинам чоловічої могили.

Таким чином, розташування викиду в межах первинної обваловки та на її схилах, заповнення простору всередині обваловки шарами камки (*zostera*), що чергуються з шарами родючого ґрунту та просідання цих шарів над могилою коня і саме місце знаходження її під насипом вказують, що початкове визначення О. І. Тереножкіна чоловічої могили як первинної та центральної було правильним.

4. Ч о р т о м л и к. Після видання монографії про цю важливу для скіфознавства пам'ятку, де було переконливо доведено, що «цариця» з Чор-

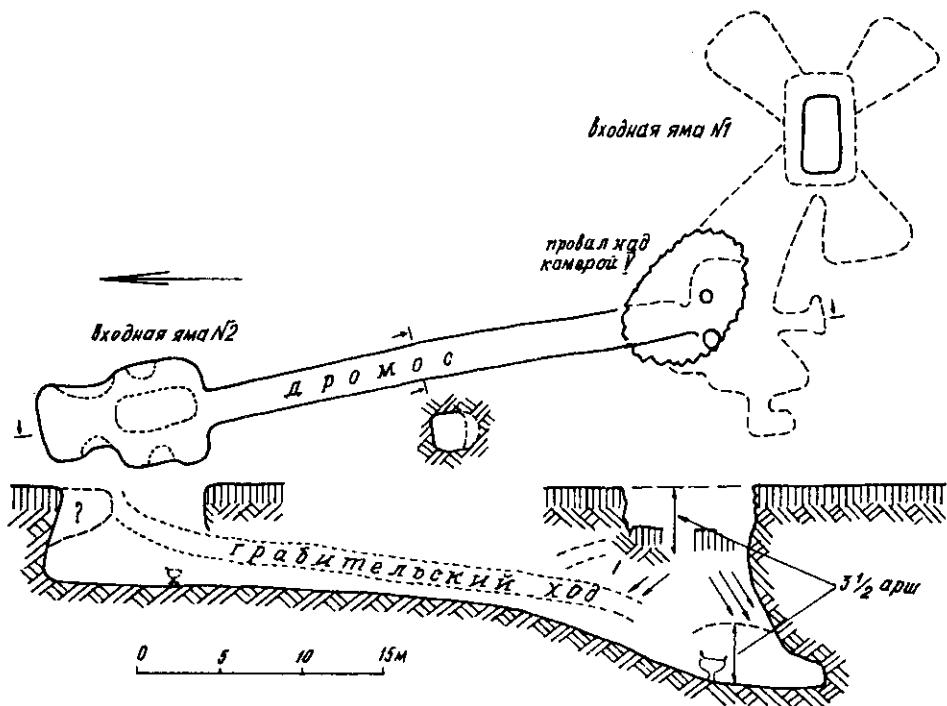

Рис. 4. План-реконструкція та перетин Центральної поховальної споруди кургану Чортомлик.

томлика знаходиться в залежному становищі відносно до головного похованого з камери V²¹ і проблема належності комплексу представнику чоловічої статі вирішена, в нашому розгляді наче й немає потреби. Проте, відповіді на питання: чим же була камера V і чому до неї можна було потрапити лише з північно-західної камери, заповненої побутовим начинням, ще й через тіло «цариці-економки», в монографії немає. А оскільки ми вже викладали свій погляд на комплекс Чортомлика²², то обмежимося стислими викладом уточнених міркувань. Оскільки ми переконані, що грабіжницький хід Чортомлика є його довгим дромосом, а Північна могила (відкрита 1985 р.) являє собою складну вхідну яму, яку цей дромос з'єднував з камерою V, то відповідно і весь комплекс кургану постає як усипальня однієї людини — царя Скіфії. Всі інші поховані — це залежні від царя особи, які перебували на різних соціальних щаблях.

Зважаючи на те, що в наших побудовах ключову позицію займає визнання факту наявності в Чортомлику довгого дромосу, то наведемо кілька аргументів на його користь.

1. Розміри «грабіжницького ходу» Чортомлика за даними польової документації²³ близькі до розмірів дромосів Огузу та Олександropоля (довжина 31 м, ширина до 2,5 м, висота понад 2 м).

2. Досить дивний збіг розташування устя ходу точно по середині південної стінки «Північної могили» та південної стінки камери V можна пояснити лише визнанням факту попереднього задуму та ретельною розміткою підкурганної поверхні (про це ми вже говорили вище стосовно інших курганів). Версія про грабіжницький хід цього доводу не витримує.

3. Наявність двох великих казанів по обидва боки від устя ходу (дромосу) та малого казана у вхідній ямі — «Північній могилі» теж є свідченням на користь нашого бачення пам'ятки. Вони з одного боку наче позначають початок та кінець довгого дромосу, а з іншого при пограбуваннях казани, як правило, забирали.

4. Наявність у «грабіжницькому ході» на глибині 9,2 м «розкиданих на просторі квадратної сажені» кісток людини та коня (а серед них були й хребці)²⁴, важко пояснити діями грабіжників, які кістками закидали собі шлях.

Автори монографії намагаються пояснити скупчення кісток як «розбірковий майданчик» грабіжників, але такі майданчики влаштовували не в темних ходах, а у відкритих ямах, де було світло. Отже видається цілком логічним пояснювати наявність кісток людини та коня в ході, як споконвічне їх положення в дромосі, подібне до Олександропольського дромосу.

5. Доказом проти існування довгого дромосу в Чортомлику слугували дані І. Є Забеліна про те, що хід досить високо входить в камеру на рівні склепіння. Фотоматеріали останніх польових досліджень пам'ятки дозволили нам встановити висоту дромоса, яка разом з обвалом та грабіжницьким ходом, що проходив по верху обваленої породи, досягала 3,1 м. Таким чином, є всі підстави вважати, що підлога дромоса містилась нижче, і що дромос при вході в камеру майже досягав рівня її підлоги.

6. Щодо глибини грабіжницького ходу, автори монографії з незрозумілих причин нехтують власними даними (глибина 6,3 м)²⁵ та користуються даними І. Є Забеліна (глибина 4,3 м), підвищуючи таким чином рівень підлоги дромосу на 2 м²⁶. Але їх попередник не робив перетинів ходу, а керувався лише існуючими підземними порожнечами, «провалами» та «лазівками», які в перетині становили лише 1 м, себто слідом за грабіжниками проходив по обваленому склепінню дромоса, можливо за винятком ділянки, де були зустрінуті кістки, тому він і не мав об'єктивної картини ситуації.

7. Ситуація з «Північною могилою» через тривале існування над нею грабіжницької воронки, яка замулила первинні контури ями, була дуже складною, ця обставина ускладнила сприйняття дійсної картини. Те, що автори розкопок вважали за камеру, ми трактуємо як шахту вхідної ями з господарськими нішами. За загальною схемою вона нагадує вхідну яму ЦПС Огузу, але майже вдвічі перевищує її за площею. Однак, набір посуду та надзвичайне розмаїття кісток свійських та диких тварин²⁷, знайдених в межах цієї споруди, вказує на її допоміжний характер.

5. С о л о х а. Присутність золотої голки в Північній камері Центральної могили Солохи дозволила М. І. Веселовському висунути версію про жіночу належність цієї могили. Проте, А. П. Манцевич заперечила це, зауваживши, що вся інша частина похованального інвентаря притаманна чоловічому похованню²⁸. На це ж вказують і золоті платівки від дерев'яної чаши, за спостереженням О. Є Фіалко²⁹, культові чаши супроводжують виключно чоловічі поховання. Слід зазначити, що більшість сучасних дослідників сприймає першу могилу Солохи як чоловічу. А. Ю. Алексєєв навіть пов'язує це поховання з конкретною історичною особою — царем Скіфії Оріком, сином Аріапейта³⁰, про яких повідомляє Геродот (IV. 78).

Таким чином, ми маємо всі підстави вважати, що центральні могили практично всіх курганів представників скіфської еліти належали чоловікам. Присутність же речей жіночого вжитку в цих комплексах, незважаючи на їх надзвичайну розкіш, свідчить лише про те, що жінки знаходились в них лише як залежні особи, які супроводжували свого володаря.

Примітки

¹ В основі статті лежить доповідь, виголошена в травні 1992 р. у м. Мелітополі на конференції «Кімерійці та скіфи», присвяченій пам'яті О. І. Тереножкіна (див. Мозолевський Б. М., Михайлів Б. Д., Скорий С. А. Міжнародна наукова конференція з проблеми «Кімерійці та скіфи» // Археологія, 1993.— С. 144). Ще за життя Б. М. Мозолевського стаття була підготовлена до чергового збірника скіфського відділу Інституту археології АН України, якому на жаль не судилося вийти з друку. Стаття подається в оновленій редакції.

² Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— С. 149, 153—156; Мозолевский Б. Н. Скифский «царский» курган Желтокаменка // Древности степной Скифии.— К., 1982.— С. 218; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 162—165.

³ Бунятян Е. П. Методика соціальних реконструкцій в археології (на матеріале скіфських могильників IV — III вв. до н. е.).— К., 1985.— С. 71.

⁴ Шрамко Б. А. Рец.: Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979 // СА.— 1984.— С. 274.

⁵ Мозолевський Б. М. Вказ. праця.— С. 154.

⁶ Бэр К. М. Описание черепов, вырытых из Александропольского кургана.— Древности Геродотовой Скифии // МАР.— 1866.— Вып. I.— С. 1—12.

⁷ Фирштейн Б. В. Черепа из Александропольского скифского кургана // Вопросы антропологии.— М., 1966.— Вып. 22.— С. 62—76.

⁸ Справа Р. І, арх. 561 // Науковий архів ІІМК РАН. С.-Петербург.

⁹ Справа Р. І, арх. 561, аркуші 7, 8 // Науковий архів ІІМК РАН.

¹⁰ Древности Геродотовой Скифии // МАР.— 1866.— Вып. I.— С. 13.

¹¹ В. С. Ольховський вказує на випадок спорудження другої входної ями з рівня давньої денної поверхні, зафіксований експедицією ІА НАН України під керівництвом М. М. Чередніченка в с. Верхнетарасівка, гр. III, к. 83, п. 2. Див.: Ольховський В. С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII — III вв. до н. э.).— М., 1991.— С. 34.

¹² Мозолевский Б. М. Під скіфським небом. Есе // Київська старовина.— 1992.— № 4.— С. 76—78.

¹³ Гусейнов Г. И. Палладий // Мифологический словарь.— М., 1991.— С. 424.

¹⁴ Кабакова Г. И. Стригой // Мифологический словарь...— С. 514.

¹⁵ Бессонова С. С. О скифских повозках // Древности степной Скифии.— К., 1982.— Табл. 1. Проте на с. 106 вона ж вказує вже лише один візок з бокової могили.

¹⁶ Древности Геродотовой Скифии...— С. 23.

¹⁷ ОАК за 1913 — 1915 гг.— С. 136.

¹⁸ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган...— К., 1988.

¹⁹ Волковой С. С., Лихачев В. А., Шагобудов В. Н. Скифский могильник «Славянка» у с. Шолохово на Днепропетровщине // Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1979.— С. 46, 47.

²⁰ Болтрик Ю. В. Исследование скифского кургана Тащенак // Вестник краеведа.— Запорожье, 1990.— Вып. I.— С. 6, 7; Болтрик Ю. В., Фіалко О. Є Дослідження скіфського «царського» кургану Тащенак // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.— К., 1991.— С. 7—9.

²¹ Алексеев А. Ю., Мурzin В. Ю., Ролле Р. Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н. э.).— К., 1991.— С. 75.

²² Болтрик Ю. В., Фіалко Е. Е. Курганы царей Скифии второй половины IV в. до н. э. Поиск исторических реалий // Элитные курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху.— СПб., 1994.— С. 49—52; Болтрик Ю. В., Фіалко О. Є Могили скіфських царів другої половини IV ст. до н. е. // Археология.— 1995.— № 2.— С. 3—12.

²³ Науковий архів ІА НАН України.— № 1985/24.

²⁴ ДГС. 1872.— В. П.— С. 107.

²⁵ Алексеев А. Ю., Мурzin В. Ю., Ролле Р. Чертомлык...— Рис. 49.

²⁶ Там же.— С. 60.

²⁷ Журавлев О. П. Костяные остатки млекопитающих из курганной группы Чертомлыка. Приложение 10 // Алексеев А. Ю., Мурzin В. Ю., Ролле Р. Чертомлык...— С. 351, 363.

²⁸ Манцевич А. П. Курган Солоха.— Л., 1987.— С. 13.

²⁹ Фіалко Е. Е. О культовом назначении деревянных чащ // Археологические исследования на Украине в 1978 — 1979 гг.— Днепропетровск, 1980.— С. 92, 93.

³⁰ Алексеев А. Ю. К идентификации погребений кургана Солоха // Тез. докл. Междунар. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья».— Запорожье, 1994.— С. 7; Алексеев А. Ю. Большие «царские» курганы V — IV вв. до н. э. в Европейской Скифии: хронология и толкования // Элитные курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху.— СПб., 1994.— С. 12 — 17.

Ю. В. Болтрик

О МЕСТЕ ЖЕНСКИХ ПОГРЕБЕНИЙ В КУРГАНАХ СКИФСКОЙ ЭЛИТЫ

В силу различных факторов в скифоведении укоренилась ошибочная интерпретация ряда ключевых курганов элиты. Одним из последствий этой интерпретации является неверное определение основных погребений скифских курганов как принадлежащих женщинам, что противоречит представлениям о роли и месте женщины в кочевом патриархальном обществе скифов. Критический пересмотр курганов Александрополь, Верхний Рогачик, Мелитопольский, Чертомлык и Солоха, позволяет утверждать, что тезис о господствующем положении женщин в этих курганах зиждится на ошибочных посылках. В статье обосновывается мысль о том, что ряд Центральных погребальных сооружений больших скифских курганов были сооружены как единые погребальные комплексы, несмотря на наличие в них двух входов, которые были синхронны.

CONCERNING THE ROLE OF FEMALE BURIAL-GROUNDS IN MOUNDS OF THE SCYTHIAN ELITE

Different factors contributed to formation and rooting of erroneous interpretation of certain key mounds of the Scythian elite in the science of Scythian history. One of the results of this interpretation is false determination of main interments of the Scythian mounds as such that belonged to women, which is at variance with data on the role and place of a woman in the nomadic patriarchal society of the Scythians. The critical review of such mounds as Alexandropol, Verkhny Rogachik, Melitopolsky, Chertomlyk and Solokha permits stating that the thesis on the dominating position of women in those mounds is based on erroneous principles. The idea that a series of Central burial places in great Scythian mounds were erected as single burial assemblies despite the presence of two entrances which were synchronous is substantiated in the paper.

Одержано 15.05.96

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ ІСТОРІЇ СТЕПОВОЇ СКІФІЇ

Н. О. Гаврилюк

Стаття присвячена питанням економічного розвитку Степової Скіфії. Виділяються та характеризуються еколо-економічні райони, які існували тут у IV ст. до н. е. Розглядається феномен «Малої Скіфії» на Дніпрі.

Вивчення економічного розвитку Північного Причорномор'я звичайно зводиться до опису господарської сфери. У більшості випадків господарство населення степової України у ранньому залізному віці визначається як кочове¹ або напівкочове², а відповідні господарсько-культурні типи розглядаються як статичні, позбавлені будь-якої динаміки. До того ж, до 80-х рр. джерельна база обмежувалась курганами та єдиною пам'яткою осілості степового регіону — Кам'янським городищем.

Зараз ситуація суттєво змінилася. В результаті систематичних досліджень виявлено значну групу пам'яток скіфської степової осілості. Їхні дослідження дозволили реконструювати побутову культуру і виділити основні риси економіки степової Скіфії. Цьому сприяло також здійснення науково-дослідницьких програм з регіональної екології і суміжних наукових дисциплін. Одним з ефективних інструментів при вирішенні актуальних задач сучасної економічної географії є представлення об'єкту дослідження у вигляді комплексної еколо-економічної системи. Як нам здається, сучасні підходи до вивчення регіонального екологічного розвитку мають зворотну силу і є корисними для ретроспективного аналізу. Нижче ми спробуємо при вивченні особливостей розвитку палеоекономіки степової зони, її етнокультурних одиниць та їхніх груп, розглянути Північне Причорномор'я як комплексну палеоеколого-економічну систему, аналогічну до сучасних комплексних еколо-економічних систем. Відзначимо такі основні принципи та підходи, які прийняті при описі та аналізі еколо-економічних систем. Серед них найважливішими є принцип єдності природи та суспільства при пріоритеті людського фактора; принцип геобіосферної неоднорідності, відповідно до якого кожний регіон потребує індивідуального підходу; принцип верифікації³.

Відповідно до просторово-часових масштабів комплексна палеоекологічна система буде розподілятися на глобальні, регіональні та локальні підсистеми. При їхньому вивчені до уваги необхідно брати історичну обстановку, яка склалася на той час, поєднання основних елементів оточуючого середовища, особливості економічного розвитку. Вивчаючи комплексну палеоекологічно-економічну систему, природно спиратися не на кількісні, а на якісні оцінки стану оточуючого середовища. За оптимальний, збалансований, приймається найкращий на даний момент стан, який забезпечує постійний розвиток системи без порушень. Стан об'єкту, який є відхиленням від оптимального стану і викликаний порушуючою дією зовнішніх факторів, називають кризою. Процес відхилення звичайно проходить повільно і плавно. У випадку катастрофи, яка виникає під впливом зовнішніх факторів, відбувається бурхлива зміна структури системи. Розрізняють порогові та точкові катастрофи. Порогова катастрофа визначається як безпосередня дія кризи. Вона починається, коли об'єм впливів перевищує порогові регулюючі можливості системи. Точкова катастрофа викликається раптовим та сильним впливом зовнішнього імпульсу⁴. Таким чином, ми вважаємо, що міра вивченості археологічного джерела, наявність загальної теоріїnomадизму і розробленість загальних питань економічної географії дозволяє вирішити ряд конкретних завдань. Відповідно до хронології, яка прийнята в історії, розглянемо Степову Скіфію як комплексну палеоекологічно-економічну систему і зробимо експертну оцінку її стану на кожному етапі розвитку, від періоду скіфської архаїки до пізньоскіфського.

1. Палеоекологічна ситуація у період скіфської архаїки.

Визначення нульової фази скіфського циклу історії степу пов'язане з розв'язанням питання походження скіфів. Автор залишається прибічником гіпотези О. І. Тереножкіна, відповідно до якої скіфський компонент, який поступово прийшов у Причорномор'я з глибин Азії, наклався на місцевий. Для нас суттєвим є те, що на початковому етапі історичного розвитку у VII — першій половині V ст. до н. е. скіфський етнос опиняється в оточуючому середовищі, умови якого більш сприятливі для розвитку кочового скотарства, ніж у глибинах Азії. Природнича характеристика регіону наводилась нами раніше⁵. Нагадаю лише, що захід Великого поясу степів зустрів переселенців теплим і вологим кліматом, багатими обводненими пасовищами. Особливу цінність кормовим ресурсам надавала мозаїчність травостоїв, тривалий вегетаційний період рослин, їхня видова різноманітність і висока харчова цінність, наявність зимових пасовищ, низька вірогідність джунту та інших несприятливих умов.

Сприяла скіфам і геополітична ситуація. Нечисленні грецькі напіван-клави мали скоріше культурний вплив, ніж силовий тиск. Північні сусіди — мешканці лісостепу — традиційно не відчували потреби в експансії у степові простори. Територія на схід від Скіфії ще приблизно століття-півтора залишалася малолюдною, тобто, не мала воєнної загрози.

Таким чином, увійшовши у дружні відносини з місцевим населенням, маючи нейтральне оточення, скіфський етнос одержав можливість для безкризового і, очевидно, малоконфліктного розвитку в межах традиційної монокультурної економіки.

Нечисленність поховань у степу в період скіфської архаїки дозволяє приступити адекватно невисоку щільність населення регіону. Відсутність пам'яток осілості VII — першої половини V ст. до н. е. свідчить, що, відповідно до загальних закономірностей розвитку кочових суспільств, скіфи перебували на першому періоді розвитку, за С. О. Плетньовою, періоді таборного кочування. Незначні для кочовиків потреби у продуктах землеробства, а також у ремісничих виробах забезпечувались за рахунок різноманітних (обмінних, данинних та ін.) зв'язків з лісостеповою частиною Скіфії.

Виходячи з археологічних джерел, за невеликий проміжок часу на просторах «скіфського квадрату» виникло політичне утворення, сформоване на основі глобальної комплексної палеоекологічної системи. Ця система складалася з двох екологічно різних підсистем. Лісостепова підсистема в періоди архаїки вже була економічно неоднорідна і об'єднувала кілька екологічно-економічних районів (докладніше див.: Історія стародавнього населення Ук-

райни). Степова підсистема цього ж періоду була ще єдиною. Дієвість прямих та зворотніх зв'язків степ—лісостеп зумовила збалансованість розвитку глобального комплексного екологіко-економічного утворення — Великої Скіфії.

2. Розвиток палеоекологіко-економічної ситуації Скіфії кінця V—IV ст. до н. е.

Межа V—IV ст. до н. е. відзначається величими змінами у житті степових скіфів. Відзначається розквіт у соціально-політичній сфері життя, а IV ст. до н. е. вважається періодом найвищого підйому Скіфії. Такий висновок можна зробити як з писемних, так і, в першу чергу, археологічних джерел (матеріали численних скіфських поховань, що належать до цього часу)⁶.

Але в екологіко-економічній сфері вже відбуваються глибокі зміни. Встановлено, що частина степових скіфів переходить до напівковової форми ведення господарства. У цей час у Нижньому Подніпров'ї на берегах просторої заплави Дніпра майже одночасно виникають поселення, стоянки, селища. Результати аналізу їхнього археологічного матеріалу свідчать про цілорічне проживання на цих місцях невеликих скіфських колективів, досить однорідних у етнічному відношенні. Причому, первинна осілість цього населення фіксується саме поблизу родючих заплавних пасовищ, які у період скіфської архайки використовувались тільки взимку. Тобто відбувається досить незвичайне з точки зору кочових скотарів явище — зимові угіддя пускаються у цілорічний обіг.

Основною особливістю комплексної сколого-економічної системи Степова Скіфія у IV ст. до н. е. стало виникнення землеробства, пристосованого, у першу чергу, до потреб скотарської галузі. Землеробський компонент фіксується матеріалами майже всіх поселень, але найяскравіші свідчення цього явища простежені на поселенні Лиса гора⁷. У зернових ямах цього поселення знайдено залишки культурних злаків, за якими можна судити про те, що у зерносховищах зберігалися тверді корми — запаси на зиму⁸. Причиною таких змін могло бути прагнення компенсувати погіршення стану пасовищ і зменшити навантаження на них. Погіршенню екології сприяли і військові кампанії, кількість яких збільшується у період розквіту соціальних об'єднань степових кочовиків. У ході цих кампаній, по-перше, знищувались значні ділянки степу, по-друге, від господарської діяльності відривались значні сили чоловічого населення.

Перехід до часткової осілості супроводжувався територіальними змінами в організації економіки. Геосистемі у стані економічного розквіту притаманний розподіл на екологіко-економічні райони. Під екологіко-економічним районом розумімо «...цілісне утворення взаємопов'язаних елементів природи, господарства та населення, які функціонують у просторі. У ході господарської діяльності люди регулюють свій обмін речовин з природою, ставлять його під свій контроль, здійснюють його з найменшими витратами сил при умовах, згідно з іх людською природою та адекватно їй»⁹.

Якщо структурні одиниці у вигляді екологіко-економічних районів для лісостепової системи датуються періодом скіфської архайки¹⁰, то у степу такі утворення виникають на 150 років пізніше, на межі V—IV ст. до н. е.

Спробуємо вирізнати основні палеоекологічні райони у степовій підсистемі. Структура будь-якого екологіко-економічного району може бути розглянута з двох точок зору: територіального розміщення окремих її елементів і функцій кожного з них. Найбільш дослідженім є Кам'янський екологіко-економічний район.

Відомо, що центром екологіко-економічного району завжди є місце, вигідне з географічної точки зору — перетин транспортних магістралей¹¹. Таким місцем наприкінці V—IV ст. до н. е. у степу стає переправа через Дніпро там, де перетиналися основні транспортні маршрути Північного Причорномор'я: сухопутний — Боспор—Лісостеп¹² та водний — Ольвія—Лісостеп¹³. Більше того, за переправою, яка існувала до утворення Каховського водосховища в районі сучасних Кам'янки-Дніпровської та Нікополя, починались пороги, і Дніпровський водний шлях ставав небезпечним, а можливо й несудноплавним. Тому закономірно виникнення тут торжища, як це описав С. Я. Ольговський¹⁴. Крім того, мис, який вклинивався між двома масивами родючих

пасовищ, є зручним місцем для зимівлі кочовиків, а потім — осілості. Особливість цього місця ще й у тому, що тут ґрутові води знаходяться на глибині близько 1 м від поверхні. Це значно полегшує риття колодязів та утворення водопоїв для худоби, що відіграє не останню роль в організації скотарського господарства. Таким чином, у вигідному з географічної точки зору місці V—IV ст. до н. е., у Нижньому Подніпров'ї виникає поселення, яке бере на себе роль головного трансформатора економічних процесів.

За археологічним матеріалом, навколо великого поселення виникає «свита» малих поселень, селищ та стоянок¹⁵. Зараз структура екологічно-економічного району може бути розглянута з позиції диференціації території. Звичайно, центр оточує простір, який складається з трьох зон, призначених знімати з центру екологічне навантаження. Віддаленість від центру транспортних магістралей позначається на рівні розвитку інфраструктури зони.

На території під назвою «Кам'янське городище» існувало кілька селищ¹⁶. Центральне з них було максимально наближене до переправи і дісно виконувало у першу чергу торгову функцію. Тут продукти скотарства (а селища округи функціонували як напівскотарські) обмінювались на товари, які надходили з грецьких міст півдня. Природно, що навколо центрального селища погіршувались пасовища — розвивався скотосбій, знищувався родючий шар, тобто, посилювався антропогенний вплив на територію. Через це частина населення центрального селища була змушенна шукати собі нове місце проживання. Вони переселяються на нове місце на цих же кучугурах — на відстань 1—2 км. Так утворюється перша зона розселення екологічно-економічного району. Вона бере на себе перший удар економічного дисбалансу, відіграє роль буфера. Ця зона добре простежується на Кам'янському городищі і складає ті 1200 га, оточені земляним валом. Між іншим, подібна система використання земель зберігається у Кам'янці-Дніпровській і зараз. Вважається вигідним мати два-три городи у різних місцях міста і залишати один з них на деякий час для «відпочинку».

Друга — господарсько-ресурсна зона — є основним постачальником соціально-економічного вузла первинних потоків енергії і речовини. З неї вилучаються численні природні ресурси, які перетворюються на суспільно-необхідні предмети, частина з них повертається у названу зону. У районі Кам'янського городища — це територія лівого берега Дніпра на відтинку від поселення Лиса Гора поблизу м. Василівка Запорізької обл. до селищ в районі с. Любимівка на Херсонщині. Зараз цей масив налічує близько 35 пам'яток скіфської осілості IV ст. до н. е. Крім продуктів скотарства з цих пунктів до центру надходять і продукти степового землеробства, яке щойно виникло.

Третя, найбільша за площею зона, розміщується, звичайно, на периферії екологічно-економічного району. Основні її функції — відновлення ресурсів та їхня фільтрація. Вона має набір ознак і компонентів, близьких до природних, з незначними вкрапленнями господарських та соціальних елементів, до яких належать окремі стійбища та велика кількість поховань пам'яток відкритого степу. Для регіону, що вивчається, ця зона обмежена Дніпро-Молочанським межиріччям. Таким чином, сукупність усіх відомих на сьогоднішній день археологічних матеріалів степового Дніпровського Лівобережжя дозволяє розглядати цей регіон як Кам'янський екологічно-економічний район, який існував тут наприкінці V—IV ст. до н. е.

Іншим, менш дослідженим, екологічно-економічним районом можна вважати Дніпровське степове Правобережжя. Узагальнення результатів розвідок та розкопок, проведених тут Б. М. Граковим¹⁷, О. В. Бодянським¹⁸, та зіставлення з нашими розвідками берегів Каховського водосховища, картографування поселень та селищ, що існували в районі Капулівки у IV ст. до н. е.¹⁹, дозволяє стверджувати, що ці пам'ятки складали конгломерат селищ чи поселень на зразок Кам'янського городища. Ці селища були віддалені одне від одного на 1—2 км, а оскільки вони досліджувались у різні роки і різними вченими, то й не сприймались як єдине ціле. Тут легше визначити центральне поселення. Найвірогідніше, це було поселення Капулівка 8, яке датується першою половиною IV ст. до н. е., і відрізняється від інших багатством зна-

хідок²⁰. Цей район, як і Кам'янське городище, мав досить високий земляний вал. Його описано 1950 р. О. В. Бодянським. При наших розвідках 1989 р. від валу, що регулярно розорювався, залишилось підвищення у 0,50—0,70 м.

Господарсько-ресурсна зона була обмежена правим берегом Дніпра в районі Базавлуцьких плавнів, на берегах яких зараз налічується близько 20 пам'яток скіфської осіlostі IV ст. до н. е.

Периферійну, фільтраційну зону Капулівського екологіко-економічного району складало Дніпро-Інгульське межиріччя з його стібищами і численними курганами скіфського часу.

Можливо, таку ж структуру мав район Єлизаветівського городища²¹. Де-шо складніша будова районів південної зони Причорномор'я. Але й тут можна виділити екологіко-економічні райони з центрами в античних містах, наприклад, Ольвійський, для якого скіфські землі басейну Південного Бугу могли бути фільтраційною зоною.

Таким чином, у скіфській степовій палеоекологічній системі наприкінці V—IV ст. до н. е. виділяються два екологіко-економічні райони — Кам'янський та Капулівський. Для таких районів характерні постійні доцентрові та відцентрові зв'язки. До середини IV ст. до н. е. рівень політичної інтеграції і загального економічного розвитку Скіфії сягнув вищого щаблю. Так звана Велика Скіфія виявилась соціально-політичним ефемероїдом, і вже друга половина IV ст. до н. е. характеризується деструктивними процесами в економіці і набуває все більше кризових ознак.

3. Причини виснаження ресурсів комплексної палеоекологічної системи Степової Скіфії.

Причини занепаду Великої Скіфії мали комплексний екологіко-економічний та соціально-політичний характер. Однак, на початку періоду, який ми розглядаємо, наприкінці V — першій половині IV ст. до н. е. екологіко-економічні зміни ще не привели до кризи у соціально-політичній сфері. У IV ст. до н. е. зміни економічної структури, які визначались у попередньому періоді, а саме — поява нової галузі господарства — землеробства; перехід до напівосілого способу життя, — набувають вираженого характеру. Відбувається подальша диференціація територіально-економічних об'єднань, які розпадаються на екологіко-економічні райони. Простежуються зміни у соціальній сфері — зростає майнова нерівність. Причому, надлишки продукції скотарства перетворюються шляхом обміну на предмети розкоші — золоті вироби, які, після смерті багатого, супроводжують його у «потойбічний світ». Тобто, коштовні речі, які залишаються у похованнях, вилучаються з економіки суспільства. Відбувається досить своєрідне вимивання з обігу надлишків, що негативно впливає на економічний розвиток суспільства загалом. Відбуваються негативні наслідки демографічного вибуху, якого зазнало суспільство кочових скіфів на рубежі V—IV ст. до н. е.²². Інтенсивність впливу людини на оточуюче середовище сягає межових значень.

Екологічні причини кризи степового суспільства полягають у самій природі примітивного скотарського господарства. Оскільки традиційна економіка аридних областей базується на екстенсивному скотарстві, а просторова організація господарства степу спрямована на використання більшої частини території під пасовища, то закономірністю розвитку скотарського господарства степу є підвищення пасовищного навантаження із зростанням стада, причиною та наслідком чого було зростання населення. Степові екосистеми відзначаються слабкістю, підвищеною чутливістю до зовнішнього впливу як природного, так і антропогенного походження. Але особливо чутливі вони до несприятливого поєднання факторів.

Зрозуміло, що ці явища розтягнулись за часом на декілька десятків років. Зрозуміло й те, що суспільство якось намагалося протистояти негативним явищам і в екології, і в економіці, перебудовуючи останню. Ці дії продовжили процес занепаду Великої Скіфії майже на сторіччя. Іншими словами, відхилення від оптимального стану суспільства монотонно зростало. І вже друга половина IV ст. до н. е. може бути оцінена як час початку економічної кризи Великої Скіфії. Протягом цього періоду виснажується ресурсна база степової зони, пасковальна дигресія сягає плавневих масивів, в результаті чого погір-«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

шуються умови розвитку напівкочового скотарства. Землеробство ж, яке зародилося у степу з потреб скотарства, і перебувало на дуже низькому рівні розвитку, не могло прогодувати степове населення, кількість якого швидко зростала. Тобто, наприкінці IV — початку III ст. до н. е. в результаті інтерференції екологічних змін і розвитку економіки степова еколого-економічна система приходить до підкритичного стану, який перероджується у критичний чи кризовий. III ст. до н. е. можна кваліфікувати як катастрофу. Отже, під впливом зовнішніх факторів відбувається бурхлива зміна структури комплексної еколого-економічної системи Велика Скіфія. Причому, у даному випадку йдеється про порогову катастрофу, яка відбувається в результаті прямої дії кризи.

Спustoшення степів у періоди екологічних катастроф чи криз — явище закономірне, зумовлене властивостями і особливостями оточуючого середовища, у якому закладено можливості як до відновлення, так і до виснаження. Не випадково степову екосистему називають «ландшафтам з холеричним темпераментом» — сторіччя достатньо для відновлення степових фітоценозів, якщо не відбувається їх розорювання²³. Таким чином, одного III ст. до н. е. достатньо було для того, щоб відновилася екологія степової зони і степ знову став придатним для використання.

4. Феномен Малої Скіфії на Нижньому Дніпрі.

У II ст. до н. е. на невеликому відрізку Нижнього Подніпров'я — від городища поблизу с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. до городища Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл., на лівому березі Дніпра, і від городища поблизу с. Золота Балка Новоронцовського р-ну до поселення поблизу с. Львове Каховського р-ну Херсонської обл., на правому березі Дніпра, виникає географічно вузька, але історично важлива смуга осілості. До цієї групи входить 14 городищ і три безкурганних могильника²⁴. Ця група пам'яток відома зараз як «Мала Скіфія на Нижньому Дніпрі».

В скіфології до останнього часу матеріальна культура цього об'єдання розглядалася як один з локальних варіантів пізньоскіфської культури загалом. До цієї культури, крім згаданих, відносять пам'ятки Криму II ст. до н. е. — II ст. н. е. та пам'ятки Подунав'я цього ж періоду. Польові дослідження останніх років не дозволяють нам застосовувати поняття «пізньоскіфська культура» до пам'яток Нижнього Подніпров'я. Наведемо ознаки, за якими населення «Малої Скіфії на Нижньому Дніпрі», на наш погляд, не є безпосередніми нащадками степових скіфів IV ст. до н. е.

По-перше, пам'ятки «Малої Скіфії» виникають майже через сторіччя після зникнення Великої Скіфії. Скіфських пам'яток у степу, які б датувались III ст. до н. е., не існує. Таким чином, немає прямої лінії розвитку від Великої Скіфії до Малої — у III ст. до н. е. вона переривається.

По-друге, городища II ст. до н. е. — II ст. н. е. виникають південніше регіону скіфської осілості IV ст. до н. е., який описано вище. Йде освоєння земель високого правого берега Дніпра та скельних виходів на лівому березі. Топографія цих пам'яток не є зручною з точки зору господарського використання наявних угідь, але зручна з точки зору організації оборони.

По-третє, одним з аргументів на користь єдності пам'яток осілості середньоскіфського та пізньоскіфського часів було твердження Б. М. Гракова про те, що Кам'янське городище (в його кучугурній частині) та Знам'янське (Цитадель) є однією пам'яткою, а різниця між їхньою матеріальною культурою пояснюється різницею соціального статусу мешканців кучугурної частини (передмістя) та цитаделі (акрополя). Розкопки останніх років виявили різницю між цими пам'ятками.

По-четверте, детальне порівняння поселень IV ст. до н. е. і городищ II ст. до н. е. — II ст. н. е. виявило низку розбіжностей у будівництві і топографії цих пам'яток. Так, скіфи IV ст. до н. е. ніколи не будували кам'яних будинків. У мешканців городищ Нижнього Подніпров'я пізньоскіфського часу кам'яне домобудівництво переважало. Ніколи степовими кочовиками-скіфами не будувались городища-фортеці. Така складна система фортифікації нижньодніпровських городищ (приклад тому Красномаяцьке, Козацьке чи

Анівське городища) повністю зведена за античними зразками і, мабуть-таки, античними майстрами. Не кажучи вже про те, що скіфські поселення ніколи не складалися з акрополя й передмістя, як це було на нижньодніпровських городищах.

По-п'яте, на наш погляд, в матеріальній культурі скіфів IV ст. до н. е. і мешканців городищ II ст. до н. е. — II ст. н. е. дуже мало спільніх рис²⁵. Єдину спільну рису між згаданими вище пам'ятками можна помітити у ліпній кераміці, а саме в існуванні на пам'ятках обох груп горщиків з горлом у вигляді розтрубу і слабопрофільованих. Однак, нагадаємо, що вже в кінці I тис. до н. е. такий посуд відомий по всьому Північному Причорномор'ю і необхідного етнічного забарвлення вже не має.

В поховальному обряді пізньоскіфського часу, відомому за матеріалами трьох пам'яток — Миколаївського, Золотобалківського і Красномаяцького могильників, — багато варварських рис. Але влаштування безкурганних могильників для скіфів все ж не характерно.

Спробуємо також подивитись на творців пам'яток обох груп з точки зору розвитку суспільства взагалі. Носії культури Великої Скіфії — типові творці «затриманих цивілізацій», цивілізацій, які народжуються в результаті відповіді на виклик оточуючого середовища. Існують досить короткий час, після чого підпадають під вплив цивілізації вищого рівня, які пройшли повний цикл розвитку²⁶. Справа в тому, що у степу відсутні місця і умови для постійного проживання, а якщо вони і є (поблизу заплав), то дуже обмежені. Людина степу в екологічному плані приречена до постійного руху. Будь-яка спроба відмовитись від пересування для номадів означає початок кризи, яка зрештою приводить до загибелі етносу.

Спроба змінити спосіб життя відбулася у скіфів в IV ст. до н. е., а у III ст. до н. е. вона закінчилася катастрофою. Спосіб життя етносоціального об'єднання, який фіксується на пам'ятках II ст. до н. е. — II ст. н. е. характеризується як стаціонарна осілість, а їхня економіка мала зовсім інші аграрні галузі. Розвинуте землеробство та відгінне скотарство мешканців нижньодніпровських городищ не могли виникнути у кочовому середовищі.

Викладені вище аргументи дозволяють нам приднатися до гіпотези В. І. Гошкевича²⁷, який побачив у мешканцях городищ Нижнього Подніпров'я переселенців з Ольвії. Після розкопок на Любимівському, Анівському та Великолепетинському городищах, проведених останніми роками, з'явилась додаткова аргументація на користь цього припущення.

Нагадаємо, що становище Ольвії у II ст. до н. е. було складним. Цілий ряд несприятливих факторів, серед яких виділяється погіршення геополітичної ситуації, екологічні негаразди, загальний занепад культури еллінізму, війни з гетами, послаблення зв'язків з метрополією, привели до занепаду міста на деякий час²⁸. Можливо, під тиском несприятливих обставин, частина ольвіополітів змушена була звернутися до способу виживання, який колись привів їхніх предків на береги Понту.

На цей раз «колонізація» йшла по Дніпру, в результаті чого й виникла лінія городищ на берегах Борисфену до того місця, де він був судноплавний без перешкод, тобто, до порогів. Городища-фортеці добре вкриті плавнями з боку води, а також іншими захисними спорудами з боку степів. Вони мали потужні фортифікаційні споруди у вигляді кам'яних стін, веж, деякі мали по кілька ліній валів та ровів. Населення городищ непогано володіло водним транспортом, що, між іншим, теж відрізняє його від скіфів-степовиків. Вузлові городища правого берега, наприклад, такі як Анівське, Красномаяцьке, мали городища-двійники на лівому березі. Приклад тому — пара городищ Анівське—Великолепетинське, синхронні та подібні за топографією, будівельними залишками, плануванням. Про зв'язок мешканців городищ з водою стихією свідчить і їхній раціон, у якому риба відводиться значне місце, чого немає у кочовиків. Складається враження, що мешканці цих городищ добре володіли плаваючими засобами і були більш зв'язані з Дніпром, ніж зі степовими районами. Звідси випливає й можливість їхнього контролю над водним торговим шляхом по Дніпру.

Таким чином, у II ст. до н. е. в Нижньому Подніпров'ї сформувалась своє-рідна, близчча до античної, ніж будь-якої іншої сусідньої, культура. При цьому, вважаючи, що основою економічного, політичного та культурного об'єднання в Нижньому Подніпров'ї була антична цивілізація, ми не тільки не заперечуємо існування іноетнічного елементу серед населення цього регіону, але й стверджуємо, що у складі цього населення були присутні й етнічні скіфи. Як не виключено й те, що там присутні й фракійські²⁹ і сарматські елементи³⁰. Хоч сарматська загроза в цей період має характер фактору ризику, який посилюється наприкінці пізньоскіфського періоду³¹. Тобто, складне в етнічному та соціальному плані об'єднання оточував сарматський масив — нова кочова домінанта Причорномор'я—Приазов'я.

Проведене дослідження палеоекологічно-економічного аспекту історії степової Скіфії приводить до таких висновків:

1. У дослідженій степовій екосистемі майже за тисячоліття (з VII ст. до н. е. до III ст. н. е.) фіксуються дві хвилі кочовиків, які послідовно змінили одна одну: скіфська та сарматська.

2. Жодна з цих кочових спільнот не стала «вічною». У надрах кожної з них розвивався механізм самознищення, який детально розглянуто на прикладі Степової Скіфії. Фазовий стан циклу розвитку передскіфського етносу, на час приходу в стелі скіфів, інтерпретується як післякатастрофічний. Потім йде повний цикл розвитку скіфського кочового етносу. III ст. до н. е. — екологічно-економічна катастрофа; II ст. до н. е. — початок виходу з кризи, початок післякатастрофічної фази, пов'язаної з появою у степу нового кочового етносу — сарматів.

3. У скіфський період, який нараховує 500 років, кочове суспільство прошло повний цикл розвитку. У цей період процес взаємин по лінії «природа—суспільство» в комплексній палеоекологічно-економічній системі відрізнявся особливою інтенсивністю, амплітудою та контрастністю. Життєвий цикл цієї системи складався з початкової фази (VII — перша половина V ст. до н. е.), яка відповідає часу «придання батьківщини», тобто появі кочового етносу у регіоні. Це період безкризового розвитку. В економіці фіксується господарсько-культурний типnomadів, а стан системи оцінюється як оптимальний. Наступна фаза — розквіт об'єднання, в якому, проте, вже зароджуються кризові явища (друга половина V—IV ст. до н. е.). На тлі ніби рівномірного та благополучного розвитку виникають перші ознаки пасквальної дигресії, монотонне зростання якої супутнє політичному розквіту Великої Скіфії. Господарсько-культурний тип з кочового перетворюється у напівкочовий, а пасквальна дигресія у другій половині IV ст. до н. е. приймає зональний характер. І, нарешті, III ст. до н. е., коли внаслідок нездатності скіфського суспільства протистояти кризовим явищам, у степу вибуває катастрофа, в результаті якої скіфський етнос назавжди зникає з історичної сцени, залишивши глибокий слід в історичній пам'яті.

4. Вакуум, утворений у степовому просторі в результаті занепаду Великої Скіфії, частково заповнився переселенцями з Ольвії, які оселились уздовж берегів Дніпра. Але згодом повними господарями південних степів стають сармати, які перебували на початковій фазі розвитку свого циклу.

5. Тривалість відновлення природної оболонки в степу, за археологічними даними, у післяскіфський період відповідає часу, необхідному для цього процесу за біологічними даними, приблизно у сто років. Цикл же повного розвитку кочового етносу наближається до п'яти століть. Цей показник одержано для культур раннього залізного віку. Природно, інші культури в інших історичних та технологічних умовах можуть дати інші значення тривалості циклу. Однак, у якісному відношенні поведінка будь-якого кочового суспільства буде подібна до розглянутої.

Примітки

¹ Грязнов М. П. Некоторые вопросы истории сложения и развития ранних кочевых обществ Казахстана и Южной Сибири // КСИЭ.— Т. 24.— 1956.— С. 19—29; Тереножкин А. И. Общественный строй скіфов // Скифы и сарматы.— К., 1977.— С. 3—29.

- ² Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— № 36.— 235 с.
- ³ Калесник А. А., Котляков В. М., Селивестров Ю. П., Солодухо Н. М., Торсуков Н. П., Трофимов А. М. Научное обоснование экологической программы региона // Изв. РГО.— 1992.— Т. 124.— Вып. 3.— С. 209.
- ⁴ Там же. — С. 210.
- ⁵ Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скіфов.— К., 1989.— 110 с.
- ⁶ Черненко Е. В., Бессонова С. С., Болтрук Ю. В., Полин С. В., Скорый С. А., Бокий Н. М., Гребенников Ю. С. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья.— К., 1982.— 365 с.
- ⁷ Гаврилюк Н. О., Кравченко С. М. Початок осілості у степових скіфів (за матеріалами поселення Лиса Гора) // Археологія.— 1995.— № 3.— С. 85—97.
- ⁸ Гаврилюк Н. А., Пашкевич Г. А. Земледельческий компонент в экономике степных скіфов // СА.— 1991.— № 2.— С. 51—63.
- ⁹ Шарыгин М. Д., Фоминых С. Б. Морфология и границы эколого-экономических районов // Изв. РГО.— 1987.— Т. 119.— Вып. 4.— С. 325.
- ¹⁰ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 230—303.
- ¹¹ Гродский С. Г. Количественные методы оценки влияния транспортных магистралей (экономических осей) на территориальную организацию промышленного производства и населения регионов // Изв. РГО.— Т. 116.— Вып. 4.— 1984.— С. 350.
- ¹² Болтрук Ю. В. Сухопутные коммуникации Скифии // СА.— 1990.— № 4.— С. 30—45.
- ¹³ Шилик К. К. Еще раз о торговом пути Геродота // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1989.— С. 175.
- ¹⁴ Ольговский С. Я. Социально-экономическая роль Каменского городища // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 48—53.
- ¹⁵ Гаврилюк Н. О., Оленковський М. П. Пам'ятки скіфів. Археологічна карта Нижньодніпровського регіону.— Херсон, 1992.— 55 с.
- ¹⁶ Гаврилюк Н. А. Каменское городище и его округа // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1989.— С. 31—33.
- ¹⁷ Граков Б. Н. Никопольская археологическая экспедиция 1945 года // НА ИА НАНУ.— 1945/6; 1946/13.
- ¹⁸ Бодянський О. В. Звіт за археологічні розвідкові досліди на берегах Каховського моря // НА ІА НАНУ 1957/4106.
- ¹⁹ Гаврилюк Н. О., Оленковський М. П. Вказ. праця.— С. 20—22.
- ²⁰ Там же.— С. 21.
- ²¹ Марченко К. К., Житников В. Г., Яковенко Э. В. Елизаветовское городище — варварское торжище в дельте Дона // СА.— 1988.— № 3.— С. 63—77.
- ²² Гаврилюк Н. А., Тимченко Н. П. Динамика численности и воспроизводства населения Степной Скифии // Палеодемография скифского населения Северного Причерноморья.— К., 1994.— С. 22—45.
- ²³ Мордкович В. Г. Степные экосистемы.— Новосибирск, 1982.— С. 87.
- ²⁴ Гаврилюк Н. О., Оленковський М. П. Вказ. праця.— С. 36—49.
- ²⁵ Гаврилюк Н. А., Абикулова М. И. Позднескифские памятники на Нижнем Днепре.— Препринт.— К., 1991.— С. 27—30.
- ²⁶ Тойнби А. Дж. Постижение истории.— М., 1991.— С. 182.
- ²⁷ Гошкевич В. И. Древние городища по берегам низового Днепра // ИАК.— Вып. 47.— 1913.— С. 117—145.
- ²⁸ Крапивина В. В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. до н. э.— К., 1993.— 181 с.
- ²⁹ Вязьмітіна М. І. Золота Балка.— К., 1962.— С. 230.
- ³⁰ Гей О. А. Погребальный обряд поздних скіфов на Нижнем Днепре // СА.— 1987.— 3.— С. 62.
- ³¹ Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 97.

Н. А. Гаврилюк

ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИСТОРИИ СТЕПНОЙ СКИФИИ

Статья посвящена истории экономики Степной Скифии. Осмысливается материал ранее исследованных и вновь открытых памятников оседлости степных скифов. В их интерпретации применяется научный аппарат экономической географии — объект исследования — Степная Скифия — представляется в виде комплексной эколого-экономической системы. Закономерным явлением в развитии эколого-экономической системы является распад ее в силу различных причин на эколого-экономические районы. В экономике Степной Скифии это происходит в IV в. до н. э. В статье подробно рассматривается структура Каменского эколого-экономического района и высказывается предположение о существовании эколого-экономических районов в других областях Скифии. Вскрывается механизм взаимодействия этих районов и их роль в попытке выхода из намечающегося экологического кризиса степного сообщества. Вскрываются причины эколого-экономического кризиса степи в III в. до н. э., имевшего характер «пороговой катастрофы» и пути выхода из кризиса.

N. A. Gavriluk

ECOLOGICAL AND ECONOMIC ASPECTS OF SCYTHIAN HISTORY

The paper is devoted to history of economy of Steppe Scythia. Findings obtained from the studies of the previously known and newly excavated relics testifying to the settled way of life of the steppe Scythians are analyzed. To interpret the findings the scientific system of the economic geography of the object to be studied is used: Steppe Scythia is presented as a complex ecological and economic system. Disintegration of this system into ecological and economic regions as a result of different events is a natural phenomenon in development of the ecological and economic system. That process took place in the economy of Steppe Scythia in the 4th cent. B. C. Particular attention is paid in the paper to the structure of the Kamensky ecologo-economic region. A supposition is advanced that such ecologo-economic regions existed in other provinces of Scythia. The mechanism of interaction between those regions as well as their attempt to avoid the forthcoming ecolohical crisis of the steppe community is described. Reasons which entailed the ecologo-economic crisis in the steppe in the 3d cent. B. C. which was a «threshold disaster» and ways to overcome it are discussed.

Одержано 15.05.96

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЗОБРАЖЕНЬ НА ЗОЛОТИЙ ПЛАСТИНІ З САХНІВКИ

М. В. Русєєва

На підставі детального візуального вивчення художньої композиції на сахнівській золотій пластині дається її нова інтерпретація.

Серед численних пам'яток прикладного мистецтва, створених грецькими таревтами для скіфів, трапляються як унікальні та досить складні за технічним і художнім рівнем, так і надзвичайно прості та скромні. При тому великому попиті на золоті вироби з сюжетними композиціями, який існував у середовищі скіфської знаті впродовж IV ст. до н. е., важко було задовільнити всіх високохудожніми оригінальними витворами мистецтва. На Боспорі, а також в інших містах Еллади в цей час працювало багато талановитих професійних

© М. В. РУСЄЄВА, 1997

художників, зокрема ювелірів-золотарів, які оволоділи всіма методами і за-
собами скульптурно-рельєфних зображень різних сюжетів і їх композиційних
рішень. Разом з ними, а то й самостійно чимало речей виготовляли посередні
майстри та учні.

У цьому плані найбільшу увагу привертає золота пластина, знайдена в
1901 р. В. Є. Гезе в кургані поблизу с. Сахнівка на Черкащині¹. Серед вит-
ворів елліно-скіфського мистецтва вона посідає особливе місце за художнім
рівнем виконання, композиційним рішенням, загальним стилем зображень,
сюжетом і навіть умовами знахідки. Пластина була згорнута в трубку і зна-
ходилася поряд з електровою гривнею в одній з ямок від дубового стовпа,
який разом з сімома іншими підтримував покрівлю поховальної камери-зрубу².

Нерідко її називають просто пластиною, інколи «пластиною Гезе» або діа-
демою. Вона має завершенну прямокутну форму зі злегка заокругленими ку-
тами. На верхньому та бічних краях густо розташовані дірочки для наши-
вання на шкіряну чи текстильну основу. Декор дуже простий, має суто еллін-
ський характер. Нижній край композиції підкреслено трьома рельєфними
лініями, які в центрі утворюють невеликий гострий виступ — своєрідний ми-
сок. Від них донизу спускаються недбало окреслені ови з ледь помітними стрі-
лоподібними розділовими стрижнями між ними. Порівняно велика ширина (10 см) і довжина (37 см) пластини розраховані на «прикриття» передньої
частини голови, швидше за все, чоловічої, оригінальний виступ рельєфних
ліній в центрі, нарешті композиція, не характерна для інших прикрас типу
метопід та стленгід³ дають право вважати її унікального типу налобною при-
красою — діадемою, нашитаю на м'яку шкіряну стрічку, яка зав'язувалась
або іншим чином скріплювалась на потилиці.

Тривалий час вона не привертала серйозної уваги дослідників і уявлення
про неї були дещо непевними, оскільки її навіть відносили до підробок. При-
чина такого ставлення, ймовірно, була не стільки у висловлених М. І. Рос-
товцевим сумнівах щодо її автентичності⁴, скільки в неординарності багато-
фігурної композиції та її змісту. Однак нині вже навряд чи можна в цьому
сумніватись. У багатьох працях як першовидавців сахнівської пластини
(В. Є. Гезе, А. Міллера та А. де Мортільє)⁵, так і сучасних вчених (М. І. Ар-
тамонова, С. С. Безсонової і Д. С. Раєвського, Є. В. Черненка і В. І. Клочки,
Н. О. Онайко)⁶, досить переконливо доведено її автентичність. Очевидно, ли-
ше А. П. Манцевич вважала її «безумовно підробленою»⁷, проте, здається,
спеціально вона її не вивчала.

Незважаючи на те, що пластина розглядалася в багатьох статтях, у зоб-
раженнях на ній все ще криється чимало загадкового. С. С. Безсонова та
Д. С. Раєвський резонно зауважують, що визнання автентичності сахнівської
пластини відкриває можливості для різnobічних аспектів її аналізу⁸. Деталь-
не візуальне ознайомлення з зображеннями на ній запевняє, що деякі з них
залишились не зовсім зрозумілими, у зв'язку з чим і весь сюжет ще не досить
повно розкритий.

Перш за все, привертає увагу незвична для елліно-скіфської торевтики
багатообразність людських персонажів (10) на відносно невеликій сахнівській
пластині. Проте в жодному випадку фігури не перетинаються між собою, не
закривають одна одну. Відповідно точно визначеному розміру і заздалегідь
обраному самим художником чи замовником сюжету, була підпорядкована і
вся композиція. Але все ж таки її симетрія порушена через переванта-
женість дійовими особами на лівому боці композиції (шість фігур проти
четирьох).

Вірогідно, оригінал для відтискування цієї налобної прикраси було вирі-
зано на дерев'яній дошці, що зрештою не сприяло тонкому пластичному від-
творенню фігур. Його виконавця, звісно, не можна поставити в один ряд з
торевтами, які створили такі славнозвісні художні твори як пектораль з кур-
гану Товста Могила, горити з поховань скіфської знаті, посудини з зобра-
женням скіфів. Але вони були виготовлені з металевих штампів, які, в свою
чергу, робили за допомогою воскових моделей, що давало більше можливос-
тей для створення високохудожніх пластичних образів⁹.

Крім того, не можна забувати, що оригінальні композиції і художня май-
«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

Рис. 1. Прорисовка золотої пластини з Сахнівки.

стерність простежуються не так часто на різних пам'ятках мистецтва і в Елладі. Складніше було створити самостійні витвори для тих торевтів, які втілювали в них «сюжети і персонажі чужої їм міфологічної традиції, про які майстер знов набагато менше, що, зрозуміло, звужувало арсенал зображувальних засобів, які він мав у своєму розпорядженні. На перевагу грецького мистецтва слід, зрештою, сказати, що в ряді випадків воно блискуче упоралось з цим завданням. Доказом тому є такі шедеври, як серія посудин з антропоморфними композиціями на скіфські теми, гребінець з Солохи та інші подібні пам'ятки. Адже навіть еллінський світ з його високим рівнем обра-зотворчого мистецтва не в змозі був забезпечити Скіфію необхідним для неї числом майстрів такого класу, як автор кульобської вази, здатних знайти таке довершене з точки зору композиції і водночас таке повне за змістом втілення чужого сюжету. Таких майстрів було, ймовірно, мало не лише на північнопонтійській окраїні античного світу, але і в самій Елладі»¹⁰.

З широких можливостей еллінського мистецтва, які знайшли відображення в унікальних витворах торевтики, на сахнівській пластині, незважаючи на недбалий відбиток, безсумнівно, помітні самостійне сміливе вирішення композиції, неповторність окремих сцен, глибоке знання пластичної майстерності та анатомії людського тіла, вміння розташувати і поєднати окремі групи, підпорядкувавши їх дії задуму і загальному ритму композиції, її семантиці. А з іншого боку, тут спостерігається запозичення деяких сцен і їх творча переробка згідно з виконанням власного задуму.

Рисунок фігур на пластині в деяких місцях майже побіжний, інколи їх контури здаються розпливчастими, окреслені лише найприкметніші ознаки, деталі одягу та речей. На перший погляд здається, що це досить посередні зображення. Але зовнішньо невигадливі образи на сяючому золотому тлі з його численними відблисками при відповідному освітленні створюють враження симетрії і відповідного спокійного ритму. Вірогідно, коли пластина була нова і не пошкоджена, ефект світла і тіні відігравав тут особливу роль, збільшуючи ілюзорну пластичність і рельєфність фігур.

Загалом, стиль їх зображенень одинаковий. Здається, що майстер знаходився під впливом монументального живопису, міфолого-поетична форма якого знайшла відображення в багатьох пам'ятках прикладного мистецтва. Майже всі фігури об'єднані в окремі групи, звернені до глядача, як і на багатьох сценах живопису з афінської картинної галереї та фресок у Дельфах¹¹.

Конкретність образів, незважаючи на слабку пластичну проробку, добре помітна. Різноманітність поз і складних ракурсів, щільне групування фігур, їхні різні дії, виконання кожним з персонажів відведененої ролі створюють незвичний колорит і динаміку верхнього рівня композиції, що дисонує зі скрутістю постатей на нижньому рівні, які стоять або сидять на колінах. Тип облич чарівністю, але важко сказати, наскільки точно вони наділені життєвою правдивістю та індивідуальністю. Їхній вираз майже невловимий через відсутність конкретного відображення рис, однак напрямок погляду кожної людини визначити нескладно. Драпіювання одягу відповідає постановці фігур і значно поживлює композицію. Аксесуари передані детальніше, навіть з де-

якими подробицями, які свідчать про відповідні знання майстра. Ракурси і рухи чоловіків змальовані реалістично і природно.

Загалом, на пластині показані окремі і начебто незалежні одна від одної сцени. Вони чіткі і розділені між собою малопомітними проміжками. Найхарактернішою ознакою такого

відокремлення є ще й те, що крайні персонажі в окремих групах повернуті один до одного спинами, займаючись власними справами, що теж підкреслює їх відособленість і самостійність. Загалом такий художній принцип характерний для багатофігурних композицій як на скульптурних фризах, так і в монументальному живописі V—IV ст. до н. е. У пам'ятках торевтики з Північного Причорномор'я він яскраво простежується на горитах зображенням деяких сцен з життя Ахіла¹².

На сахнівській пластині чітко вирізняються чотири сюжетно поєднані між собою групи. У центральній частині композиції розміщена чотирифігурна сцена, головним персонажем якої є жінка, що сидить на невисокому троні (рис. 2). На ній розкішний костюм: з-під покривала, яке накинуто на голову і спускається додолу у вигляді охайнно розправлених складок, виглядає призборена на грудях сукня з рукавами до зап'ять, з пластинчатими браслетами, зверху покривала на голові — невисокий калаф циліндричної форми. У лівій руці вона тримає масивне дзеркало, у правій — округлу посудину. При майже профільному зображення торсу і ніг голова жінки повернута до глядача. Наскільки можна судити, спираючись на не досить чітке відображення її трохи асиметричного обличчя, це вже немолода жінка з непривабливими рисами. Її фігура урочисто-репрезентативна і безпристрасна із застиглим виразом обличчя. Костюм, поза, атрибути розміщені, до речі, майже на одній осі з виступом з орнаментальних ліній (тобто над переніссям того, хто носив сахнівську діадему), вказують на високе соціальне становище жінки. За визнанням багатьох учених, це — богиня.

Безпосередньо перед нею сидить на колінах немолодий чоловік з довгими вусами і бородою в типовому для скіфів костюмі: куртка з трикутним вирізом спереду, широкі штани і низькі чоботи. На голові, можливо, неширока діадема (рис. 3). У лівій руці він тримає невеликий ритон, правою спирається на сокиру. На його лівому боці висить, майже торкаючись землі, горит з луком. Деталі його знаряддя настільки виразні, що їхнє спеціальне вивчення дало змогу, нарівні з іншими доказами, констатувати, що сахнівська пластина не підроблена¹³.

Бородатий скіф, як і жінка, розвернутий обличчям до глядача. Його атрибути, зображення поруч з богинею, незважаючи на позу, безумовно, свідчать, що йому в цій композиції належить друге місце. Певно, художник так зобразив скіфського вождя-воїна з його ознаками влади.

Сюжетно з цією центральною парою поєднані, з одного боку — музикант, з іншого — «танцюрист». Музикант — молодий бородатий чоловік у скіфському костюмі сидить на колінах поряд з воїном і грає на інструменті, що нагадує грецьку кіфару. Його голова трохи підведена, волосся скуйовджсне, ніби від вітру, погляд зведенено до глядача. Яскраво і точно передано тут кисть

Рис. 2. Центральна сцена.

Рис. 3. Фрагмент центральної сцени.

чем скіфського воїна складається враження перспективи: останній нібіто знаходиться дещо глибше. Цей художній засіб також вказує на належність музиканта до центральної сцени на пластині. Крім того, слід відзначити, що фігура музиканта в цій композиції — малювнича і реальна, відповідає основним канонам зображення кіфаредів у грецькому мистецтві¹⁴.

За спиною жінки знаходиться фігура юнака. Це єдиний персонаж, який виділяється в загальному ритмі своєю динамічністю. На ньому типовий скіфський костюм, поза зовсім інша. Його ліва нога зігнута в коліні і піднята, права теж трохи підігнута в коліні. Складається враження, що він пританцював, притиснувши праву руку до грудей, а ліву з якимось предметом, піднявши над головою.

Детальне ознайомлення з зображенням фігури юнака, показаного в динамічній позі, положення його ніг і рук, а також предмет, більше схожий на ритон або ж якийсь бубонець, який він тримає не над головою жінки, а над власною, дають підстави бачити в ньому танцюючого скіфа, а не слугу з опахалом, як це вважається, незрозуміло чому, багатьма дослідниками.

Права крайня частина композиції зайнята зображенням двох молодих безбородих юнаків у скіфських костюмах. Перший з них, стоячи на одному коліні в профіль, але з розвернутим у фас обличчям, лівою рукою підняв вверх невелику округлу посудину, а правою підставив ритон до горла канельованої амфори, з якої наливає напій другий юнак у башлику. Він стоїть, схилившись на колінах, міцно тримаючи за ніжку амфору і підтримуючи її тулуб іншою рукою. На землі за юнаками, дещо вище рівня, на якому розміщені їхні ноги, зображені широку, типу миски, посудину, в якій знаходяться, певно, один ритон і два келихи, подібні до тих, які юнак тримає в руках. Цікаво, що незважаючи на те, що ці молоді скіфи розливають напій в посудини, їхні погляди звернені до глядача. Вони нібіто на мить забули, чим вони займаються, і зосередилися на тому, що відбувається перед ними.

Ліва частина композиції носить дещо інший характер. За спиною «танцюриста» сцена, добре відома з багатьох аплікаційних платівок — так звана сцена побратимства¹⁵ (рис. 4). Двоє бородатих скіфів, один з них з горитом на боці, стоячи на колінах, обійнявшись і прихилившись один до одного головами, тримають руками ритон біля своїх вуст. Ліва фігура скіфа розвернута

руки музиканта з довгими тонкими, ретельно модельованими пальцями. Художник добре зінав усі деталі інструменту і спосіб гри на ньому. У відповідності з позою музиканта зображені тильний бік дерев'яного корпусу кіфари із загнутими всередину в її верхній частині стойками для кріплення струн. Музикант притискає до себе кіфару лівим лікtem, поверх його зап'ястя проходить тонка стрічка, яка допомагає тримати інструмент. Коротка націдка на його плечах, можливо, якимось чином теж пов'язана з кіфарою (рис. 3).

Через зображення кіфари над лівим пле-

чом скіфського воїна складається враження перспективи: останній нібіто зна-

в фас, голова в профіль, його «побрата» зображене повністю в профіль. Персонажі цієї сцени цілковито зайняті своєю справою, їхні погляди звернені один до одного. На відміну від уже розглянутих, вони найбільш відособлені як від усіх діючих осіб, так і від невидимого глядача, з яким зорово пов’язані інші.

Сцена побратимства на аплікаційних платівках має ряд відмінностей. На них чоловічі фігури безбороді з довгим, до плечей, волоссям, більш стилізовани. Вони то тісно обімаються, то

прихиляються головами один до одного, але не мають зброї. На головах обох чоловіків, здається, якісь головні убори. За художнім рівнем зображення побратимів на сахнівській пластині значно краще і реальніше відображає дійсність. Виходячи з цього, її виконавець знав, безперечно, про таку обрядову сцену, однак створив її відповідно з власними уподобаннями, знаннями і майстерністю.

На тлі цих більш-менш спокійних і урівноважених фігур особливий інтерес викликає останній сюжет, який, вірогідно, з своєрідним ключем до розгадки змісту всієї композиції (рис. 4). Біля краю пластини на колінах стоїть чоловік, який відрізняється від інших персонажів — типових скіфів різного соціального рангу. Всі вони широкоплечі, високі, з пишними бородами і вусами або ж з гладенько поголеними обличчями, у притаманних їм костюмах. Чоловік біля краю пластини значно менший на зріст, босий, його одяг і зовнішність не мають нічого спільногого з іншими скіфами. Лише шматком тканини задрапіровано його стегна, який об’ємним валиком обгортає талію, на голові — шапка. За зовнішнім виглядом (маленьке, кирпате, вилищувате обличчя з невеликою клиноподібною бородою) і одягом можна припустити, що він належить до зовсім іншого етнічного типу.

Чітко видно, що його ліва рука відведенена назад, а не тримає барана. Цілком можливо, що обидві його руки були зв’язані в зап’ястях, але стверджувати це неможливо в зв’язку з пошкодженням в цій частині пластини. Перед грудьми чоловіка знаходиться предмет, який, за обрисами і деякими ознаками, нагадує голову барана. Рука, яка б могла його підтримувати, не показана. Тому не виключено, що предмет було підвішено до шиї на тонкому шнурку. За розмірами і формою він швидше нагадує велику фігурну посудину у вигляді голови барана, які використовувалися в ритуальних діях скіфів¹⁶.

Позаду коліноуклінного чоловіка також на колінах у звичному костюмі стоїть бородатий скіфський воїн, права рука якого занесена над його головою, нібито він намагається зірвати з нього шапку. У лівій він тримає короткий оголений меч, спрямований вістрям у бік маленького чоловіка. Обидва зображені в профіль, їхні погляди спрямовані до краю пластини.

Ця сцена, починаючи з першої публікації, трактується як жертвоприношення барана¹⁷. Наскільки довільно вона розглядалась, свідчить хоча б така характеристика: «За ними (тобто «побратьями» — М. Р.), — ще двоє бородатих скіфів: один несе в руках тварину, певно, барана, другий йде за ним з оголеним кинжалом у руці, іншу руку він простягнув уперед вказівним жестом»¹⁸. Навряд чи можна так описувати чоловіків, які стоять на колінах і передають зовсім інші жести. Весь вигляд скіфа, його поза, з трохи відхиленим напруженим торсом, напрям погляду, суровий вираз обличчя, специ-

Рис. 4. Ліва частина композиції (сцени жертвоприношення чоловіка та «побратьства»).

фічні рухи руками, які готуються схопити за голову і заколоти того, хто стоїть попереду, красномовно показують, що це насправді сцена жертвоприношення, але не барана, а людини.

За свідченнями Геродота, скіфи робили жертвоприношення однаково під час усіх свят. «Жертвона тварина стоїть із двома зв'язаними передніми ногами, а жрець стоїть позаду від тварини, тягне за кінець мотузки, перекидаючи тварину, коли та падає. Він звертається до божества, якому приносить жертву, а потім обкручує навколо ший тварини зашморг, устромляє в нього ціпок, крутить в усі боки і так задушує, не запалюючи вогню, не посилаючи борошном і не роблячи зливань. І коли він уже задушить тварину і обдере шкуру, починає куховарити»¹⁹.

У зображеннях останньої сцени закладена зовсім інша ідея. Символіка цього сюжету досить знаменна. Решта персонажів так чи інакше спрямовані до глядача, який уособлює життя. Тільки цих повернуто до краю пластини, за якою — порожнечा. Алегорично, майже оголений чоловік стоїть на порозі смерті. Голова барана, чи то зооморфна посудина, чи частина жертви, також підкреслює символіку смерті. Слід також відзначити, що ця сцена відокремлена від попередньої високою палкою (списом?) на задньому плані, до верхнього кінця якої прикріплено невиразний предмет, який нагадує стилізовану голову бика, характерну для багатьох зображень на скульптурних фризах грецьких храмів і віттарів.

Згідно свідчень Геродота, у скіфів існував звичай не лише жертвоприношень різних тварин, але й людей, зокрема в культі Арея, символом якого був старий залізний меч. «Цьому мечу вони щороку приносять у жертву овець та коней, крім тих жертв, що вони їх приносять іншим богам. А йому вони приносять ще таку жертву. Із кожної сотні ворогів, узятих у полон живими, вони вибирають одного і приносять його в жертву, але не так, як овець. Спершу вони ллють вино на голови, а потім ріжуть людей над посудиною і відносять кров на вершину тієї купи хмизу і обливають кров'ю меч. Туди наверх вони відносять кров, а внизу біля священної споруди роблять таке. В усіх зарізаних людей вони відрубають разом з плечем правицю і кидають відрубане в повітря і, закінчивши всі обряди, відходять. А рука, куди впаде, там і лежить, а окремо від неї труп зарізаної людини»²⁰. Можливо, що на сахнівській пластині на грудях вибраного для жертвоприношення підвішено посудину у формі голови барана або іншої тварини.

У логічному зв'язку з цим сюжетом знаходиться сцена з правого боку пластини, набуваючи нового змісту. Цілком вірогідно, що декілька посудин, які наповнювались вином з амфори, призначалися для обрядового обливання голів полонених, яких приносили в жертву, а не для узливань, коли достатньо було одного келиха чи ритона.

Очевидно, грецький майстер знав «Історію» Геродота, або ж йому було відомо існування подібного обряду у скіфів із різних розповідей. За наявності інтенсивних і тісних контактів боспорських греків зі скіфами, перші були добре обізнані з їх побутом і релігією, набагато більше, ніж греки метрополії чи Геродот. Про це свідчать численні зображення скіфів.

Отже, уважне візуальне вивчення зображень на сахнівській пластині дозволяє інтерпретувати і весь зміст композиції, виходячи з дещо інших уявлень і нового її бачення. На ній, швидше за все, представлено свято перемоги скіфів над ворогом у взаємозв'язку з культом Арея і близькою до нього богинею. Необхідно при цьому пам'ятати, що відобразити цей обряд за окремими деталями взявся грецький майстер. Йому були відомі різні елементи такого свята, але у нього вони могли отримати, властиве тільки для його мислення і художньо-міфологічного світогляду, відбиття. Крім того, він не зміг відійти від уже усталеної в грецькому мистецтві традиції показувати один сюжет окремими і нібито відособленими сценами (тут маються на увазі скульптурні рельєфні фризи і монументальний живопис V—IV ст. до н. е.). Композиція на сахнівській пластині побудована вже за цим принципом.

Найчастіше при розгляді сахнівської пластини дослідники акцентували увагу лише на двох центральних фігурах, намагаючись так чи інакше поєднати їх з іншими. Жінка, що сидить на троні і скіфський воїн, який стоїть

перед нею на колінах, ідентифікувались зі сценою «богиня, яка сидить і скіф перед нею» на золотих бляшках. Вона інтерпретувалась з різних позицій: богиня (Аргімпаса), яка вручає владу скіфському царю або залучення юнака-міста до божества (акт інвеститури)²¹; скіфська богиня Табіті вручає владу²²; скіф, котрий стоїть — зображення душі померлого царя, який смакує напій безсмертя перед богинею²³; зображення шлюбного обряду, зокрема вінчання богині Табіті зі скіфським царем Колаксаем²⁴; символіка сцен «залучення» відповідала як обрядам родючості, шлюбних церемоній, так і уявленням про загробне існування — тобто мала «есхатологічний» зміст²⁵ тощо.

Однак, чи можна так просто об'єднувати зовсім різні за ідейним змістом сюжети? З усього видно, що центральна сцена на сахнівській пластині має значно глибший зміст, ніж зображення на аплікаційних пластиках. Вони були поширені у похованнях скіфської знаті IV ст. до н. е.²⁶ і відображували, безперечно, певний обряд, який має вже завершений характер, як би там його не інтерпретували

(рис. 5). З протилежних позицій показані вже немолода жінка на троні разом зі старим воїном, який сидить на землі. Вони не лише зображені в інших позах і ракурсах — з обличчями, майже повністю зверненими до глядача, — але, що особливо важливо, поєднані з усіма персонажами композиції, які загалом розкривають головні обрядові сцени радісного свята, швидше за все, перемоги над ворогом, які сприяли божества.

Якщо це так, то жінка на троні втілює образ Аргімласи²⁷, яку Геродот ототожнював з Афродітою Uranією²⁸. «По-перше, її зовнішності надані риси грецької Афродіти. По-друге, іконографія цього образу склалась в районі контакту скіфо-меотської і еллінської культур — на Боспорі, де був дуже популярним культ Афродіти Uranії. По-третє, скіфська Аргімпаса, подібно до іранської Анахіти, була з давніх пір, принаймні з VII ст. до н. с., покровителькою скіфських царів»²⁹.

Афродіта Uranія, як відомо, відігравала надзвичайно велику роль у пантеоні на Боспорі, де виступала верховною покровителькою і захисницею міст та громадських общин, наділялась атрибутами влади³⁰. У зв'язку з цим, боспорські греки, певно, поважали її міфологічний зв'язок з Ареєм, культ якого також мав місце в їх державі. Відомо, що Афродіта Uranія володіла зброяєю і зображувалась озброєною³¹. Тому, можливо, що боспорська Афродіта Ура-

Рис. 5. Золоті аплікаційні пластики з курганів Чортомлик та Носаки.

нія, як володарка великого святилища Апатура, була знайома сусіднім скіфам або ж боспорські художники пропагували її образ серед них, як і інших божеств, наділяючи їх скіфськими рисами, оскільки ті не мали власних антропоморфних зображень. У свою чергу, скіфський культ Арея міг вплинути на релігійне поєднання Афродіти Uranії, Аргіппаси і цього бога.

На сахнівській пластині головну роль разом з богинею відіграє не скіф, який стоїть перед нею, а бородатий воїн з ритоном, що сидить поряд з нею на колінах і спирається на сокиру. Жінка тримає в руках дзеркало і посудину, семантика яких детально розглянута С. С. Безсоновою і Н. О. Онайко³². Сокира в лівій руці скіфа, певно, символізує владу вождя-переможця, який висловлює вдачність богині за отриману перемогу в бою або веде з нею «священу бесіду» у супроводі музики і ритуального танцю.

Проте, виходячи з надто яскраво вираженої з усіх точок зору реальності зображених сцен, не можна виключати, що грецький художник у центрі композиції зобразив скіфську царицю, яка разом з вождем демонструє свято перемоги глядачам, які нібито знаходяться за кадром.

З таким святом логічно пов'язане музично-танцювальне супровождення навколо центральних персонажів, сцена укладання союзу дружби, розливання вина в посудині і, нарешті, жертвоприношення полоненого вояна.

Крім того, при вивченні аналогічних творів прикладного мистецтва не можна забувати, що вони спеціально виготовлялись грецькими торевтами для використання в іншоетнічному середовищі. Безсумнівно, що майстер пластини добре знов, інколи до найдрібніших деталей, які костюми носили скіфи, які зачіски мали старі і молоді скіфи, коли вони одягали головні убори, яким посудом і в яких випадках користувались. Як вже зазначалось, Є. В. Черненко та В. І. Клочко показали, наскільки детально він зобразив обладнання горитів, що є одним з безперечних доказів автентичності прикраси³³.

Звичайно, автор був обізнаний у скіфських звичаях проведення деяких обрядів, зокрема тих, коли всі повинні стояти на колінах. Виняток зроблено лише для «танцюриста». Навряд чи уклінний стан представлених на пластині персонажів пояснюється лише прагненням художника добитися ісокефалії — тобто урівняння всіх фігур при зображенні сидячим головного персонажа композиції³⁴. В таких випадках грецькі художники навмисно ставили вище фігуру, що сидить. Тут же підкреслюється існуюча у якогось з скіфських племен традиція ритуального колінопреклоніння і виконання окремих елементів обряду на колінах. Підтвердженням такої традиції може бути ритуальна сцена на золотій пекторалі з кургану Товста Могила і зображення сцени побратимства на аплікаційних пластинах. Гуманна в усіх відношеннях остання сцена явно подобалась боспорським торевтам, судячи за знахідками в різночасових скіфських курганах (Солоха, Куль-Оба, Бердянський). Найчастіше цей сюжет інтерпретується з посиланням на Геродота як відображення звичаю укладання союзу дружби з питтям вина, хоч він в деталях і не узгоджується з його описом³⁵, але цілком відповідає основній його ідеї.

Стилістичні ознаки і невиразність зображень цих сцен, як і тієї, що зображує богиню, яка сидить, і скіфа, котрий стоїть перед нею, не дають поки що будь-яких даних для вирішення питання про те, хто першим з боспорських торевтів створив ці образи, чи був серед них майстер сахнівської пластини, чи він просто запозичив їх, надавши зовсім іншого вигляду, і поєднавши з різними персонажами при рішенні своєї композиції. Невідомо, чи мали якесь значення в скіфській релігійній практиці музика й танець. Але жодне з грецьких свят не обходилося без такого супроводу. Відповідно з уявленнями еллінів про їх обов'язкове проведення майстер зобразив тут скіфа-кіфареда і скіфа-танцюриста.

Майже всі сцени на пластині глибоко гуманні, символізують радість і мир. Цю ідею, як і симетрію композиції, порушує тільки остання група. Чужий світогляду елліна жорстокий акт жертвоприношення людини художник цілеспрямовано поставив на задній, майже непомітний спереду план композиції. Цим твором він багато в чому зобов'язаний попередникам чи сучасникам — більш професійним і талановитим торевтам. Але тільки він створив

оригінальну художню пам'ятку, на якій відбито реальні сцени скіфських обрядів.

Сахнівська пластина — своєрідна спроба створення цілісної композиції на підставі власних творчих пошуків і фантазії із застосуванням і переробкою вже відомих образів і орнаментів. Як би не оцінювати художні якості і манеру виконання її творця, все ж не можна не помітити, що він намагався сконцентрувати на невеликій налобній прикрасі свої знання про релігійні уявлення скіфів, що йому цілком вдалося, в широкому контексті з власним світоглядом.

Примітки

¹ Археологическая летопись Южной России.—1901.— Т. III.— С. 213—215.

² До цього часу залишається загадковим, чому пластина знаходилась у згорненому і від цього в багатьох місцях пошкодженому вигляді, та яким чином опинилася в ямці від стовпа. На жаль, автор розкопок не приділив належної уваги тому, чи була вона акуратно згорнена людиною чи надзвичайно тонке листове золото, з якого зроблена пластина, від високої температури, яка створилась в камері під час горіння зрубу, саме начебто згорнулось. Оскільки вона могла знаходитися біля стовпа, то згодом після того, як він зотлів, упала у утворену ним ямку. Не можна також виключати і те, що грабіжники поспіхом згорнули пластину в трубку і випадково скинули її в ямку, разом з гривнею.

³ Пор.: Мирошина Т. В. Скифские калафы // СА.— 1980.— № 1.— С. 30 сл.; Ключко Л. С. Скифские налобные украшения VI—III вв. до н. э. // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.— К., 1982.— С. 39—47; Ключко Л. С. Скифський жіночий костюм: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1992.— С. 4—8.

⁴ Ростовцев М. И. Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре // ИАК.— СПб., 1913.— Вып. 49.— С. 13.

⁵ Археологическая летопись Южной России.— С. 213—215; Miller A., de Mortiller A. Sur un bandeau en or avec figures scythes, découvert dans un kourgane de la Russie Méridionale // L'Homme préhistorique.— 1904.— № 9.— Р. 273—284.

⁶ Артамонов М. И. Антропоморфные божества в религии скіфов // АСГЭ.— 1961.— Вып. 2.— С. 61; Безсонова С. С., Раевский Д. С. Золота пластина із Сахнівки // Археологія.— 1977.— № 21.— С. 39—50; Безсонова С. С. Религиозные представления скіфов.— К., 1983.— С. 100—102; Черненко Е. В., Ключко В. И. О подлинности золотой пластины из Сахновки // СА.— 1979.— № 4.— С. 270—274; Онайко Н. А. О сахновской пластине // СА.— 1984.— № 3.— С. 18—27.

⁷ Манцевич А. П. Курган Солоха.— Л., 1987.— С. 65.

⁸ Безсонова С. С., Раевский Д. С. Вказ. праця.— С. 49.

⁹ Williams D., Ogden J. Greek Gold Jewellery of the Classical world.— London, 1994.— Р. 17—19.— Fig. 10; Онайко Н. А. Указ. соч.— С. 19, 20.

¹⁰ Раевский Д. С. Эллинские боги в Скифии? (К семантической характеристике греко-скифского искусства) // ВДИ.— 1980.— № 1.— С. 70, 71.

¹¹ Paus. I, 15; X, 25—31.

¹² Фармаковский Б. В. Золотые обивки налучий (горитов) из Чертомльцкого кургана и кургана близ м. Ильинцы // Сборник в честь гр. А. А. Бобринского.— СПб, 1911.— С. 98—102.

¹³ Черненко Е. В., Ключко В. И. Указ. соч.— С. 271—274.

¹⁴ Мальмберг М. Метопы древнегреческих храмов. Исследование в области декоративной скульптуры.— СПб., 1892.— С. 159.

¹⁵ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // СА.— 1970.— Вып. ДІ-27.— С. 46.— Табл. XL, 495a; Манцевич А. П. Указ. соч.— С. 64, 65.— Кат. № 40; Золото степу. Археологія України.— Шлезвіг, 1991.— С. 309.— Кат. № 100g.

¹⁶ Безсонова С. С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины.— К., 1990.— С. 30.

¹⁷ Археологическая летопись Южной России.— С. 214; Ростовцев М. И. Указ. соч.— С. 13; Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 61; Безсонова С. С., Раевский Д. С. Вказ. праця.— С. 45.

¹⁸ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 61. Слід також зазначити, що до цього часу існує дві широко відомі за різними виданнями прорисовки пластини з Сахнівки, які мають багато розбіжностей з оригіналом саме в цій частині прикраси. Це, певно, давало підставу помилково трактувати цей сюжет.

¹⁹ Herod. IV, 60. (Геродот. Історії в 9-ти книгах.— К., 1993. (Переклад А. О. Білецького).

²⁰ Herod. IV, 62.

- ²¹ Ростовцев М. И. Указ. соч.— С. 6, 7.
- ²² Граков Б. Н. Скифы.— М., 1971.— С. 83.
- ²³ Widengren G. Eschatology. Iran // EWA.— New York, Toronto, London, 1961.— Vol. IV.— S. 808.
- ²⁴ Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен (Опыт реконструкции скифской мифологии).— М., 1977.— С. 95—101.
- ²⁵ Бессонова С. С. Религиозные представления...— С. 104.
- ²⁶ Онейко Н. А. Античный импорт...— С. 45, 46.— Табл. XI, XL 491а, 492, 493; XLV 494а; Копейкина Л. В. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба // Античная торевтика.— Л., 1986.— С. 41, 42.
- ²⁷ Пор.: Ростовцев М. И. Указ. соч.— С. 16; Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 65; Бессонова С. С. Религиозные представления...— С. 106.
- ²⁸ Herod. IV, 59.
- ²⁹ Бессонова С. С. Религиозные представления...— С. 106.
- ³⁰ КБН, 31, 35, 75; 1045; Харко Л. П. Культ Афродиты на Боспоре Киммерийском // КСИИМК.— 1946.— Вып. 13.— С. 137—141; Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.—Л., 1949.— С. 212; Иванова А. П. К вопросу о культе Афродиты на Боспоре // ВДИ.— 1950.— № 3.— С. 104—109.
- ³¹ Paus. III, 23, 1.
- ³² Бессонова С. С. Религиозные представления...— С. 102—104; Онейко Н. А. О сахновской пластине.— С. 20—26.
- ³³ Черненко Е. В., Ключко В. И. Указ. соч.— С. 272—274.
- ³⁴ Ростовцев М. И. Указ. соч.— С. 6, 7.
- ³⁵ Herod. IV, 70.

M. V. Русыева

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИЗОБРАЖЕНИЙ НА ЗОЛОТОЙ ПЛАСТИНЕ ИЗ САХНОВКИ

Среди произведений эллино-скифского искусства сахновская золотая пластина занимает особое место по художественному уровню исполнения, композиционному решению и сюжету. На ней четко выделяются четыре основных сцены. Внимательное визуальное изучение крайней группы слева позволяет считать, что здесь изображено жертвоприношение, но не барана, как считалось ранее, а человека. Этим самым раскрывается содержание всей композиции, где представлены отдельные сцены празднества победы скифов над врагом в сочетании с культом Арея и Архимпасой, которую Геродот отождествлял с Афродитой Уранией. Чуждый мировоззрению греческого художника жестокий акт жертвоприношения человека целенаправленно отодвинут на самый задний план. Сахновская пластина — своеобразная попытка создания целостной композиции на основании собственных поисков и фантазии с применением и переделкой уже известных образов и орнаментов.

M. V. Rusyaeva

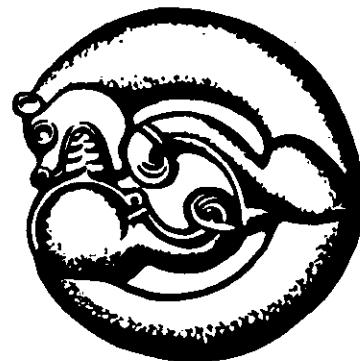
INTERPRETATION OF PICTURES ON THE GOLD PLATE FROM SAKHNOVKA

Among the works of the Hellenic-Scythian art the gold plate from Sakhnovka occupies a particular place as to the artistic level of its performance, composition and plot. There are four main scenes distinctly identified in it. Thorough visual examination of the last group on the left permits believing that the plate represents offering sacrifice but not a ram, as it was considered earlier, but of a man. It discovers the content of the whole composition which represents some scenes of celebration of the Scythians' victory over the enemy in combination with the cult of Aries and Arhympasa whom Herodotus identified with Aphrodite Urania. That cruel action of offering sacrifice of a man alien to the world outlook of the Greek painter is purposefully pushed into the background. The plate from Sakhnovka is a peculiar attempt of creation of the integral composition on the basis of own searches and imagination applying and transforming already known characters and decorative patterns.

Одержано 15.05.96

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

К ИЗУЧЕНИЮ ИУДЕЙСКИХ ДРЕВНОСТЕЙ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

Э. Оверман, Р. Макленнан, М. И. Золотарев

В статье приводятся изудейские древности, обнаруженные в Херсонесе в последние годы.

В 1994 г. под эгидой Крымского филиала Института археологии НАН Украины был создан совместный украино-американский Причерноморский археологический проект. Инициаторы проекта — Национальный заповедник «Херсонес Таврический» (Украина), Макалестерский колледж и университет Пьюджет Саунд (США) — сосредоточили свое внимание на археологическом изучении Херсонеса Таврического в римское время. Широкий диапазон программы научных исследований проекта направлен прежде всего на многоплановое изучение всего круга источников, повествующих о существовании иудейских общин в Крыму в позднеантичное время¹.

Первое греческое поселение на берегу Карантинной бухты возникло еще в последней четверти VI в. до н. э.². Расположенный в юго-западной части Крыма, Херсонес процветал более 2000 лет и в первые века своей истории был местом сосредоточения классической греческой культуры, ее соприкосновения с местным тавским и скифским этносами. За время своего существования город подвергался различного рода варварским влияниям, но, вместе с тем, в античные времена оставался греко-римским городом, в духовной культуре которого превалировали греческие и римские божества и верования. Однако, начиная еще с М. И. Ростовцева и его последователей, в науке утвердилось достаточно обоснованное мнение о культурном и религиозном влиянии с глубокой древности на Северное Причерноморье различных районов Востока, в том числе и весьма отдаленных³. В середине I—II вв. Херсонес становится опорным пунктом римских войск в их борьбе с Боспорским царством за владычество вPontийском регионе⁴. Подобно многим городам, Херсонес обладал статусом «друг и союзник Рима». Он продолжал интенсивно развивать международную торговлю, являлся важным политическим, военным и экономическим центром не только в бассейне Понта, но и всей восточной части Римской империи⁵. Несколько позднее (вероятно, в ранневизантийский период), среди множества различных культурных течений и влияний, в Херсонесе начинает развиваться христианство.

Многие важные открытия, сделанные в процессе археологических раскопок в северо-причерноморском регионе и особенно в Крыму в советское время, оставались мало известными для учёных Западной Европы и Северной Америки. Это касается и изучения истории иудейской культуры в этом регионе. С приходом «гласности» эта ситуация мало-помалу начинает меняться⁶. Теперь античный Крым и его древние города могут совместно исследоваться историками и археологами в более полном объеме, чем это было в советский период, когда западные и восточные исследователи почти не имели научных контактов. Эта новая ситуация дала западной научной школе изучения гре-

© Э. ОВЕРМАН, Р. МАКЛЕННАН, М. И. ЗОЛОТАРЕВ, 1997

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

57

ко-римского мира возможность получить доступ к дотоле им неизвестным источникам информации. Сказанное относится к изучению иудейской диаспоры и иудаизма. Северное Причерноморье (и, в частности, Крым) хранит важные археологические свидетельства существования здесь нескольких значительных, а может быть и влиятельных, иудейских общин⁷.

Раскопки Причерноморского проекта в Херсонесе направлены на поиски следов этих общин. Археологические работы сосредоточились на участке Базилики 1935 года, возведенной в конце V в., на месте большого общественного здания римского времени, где сохранились реальные археологические следы иудейского присутствия⁸. Однако Проект сфокусирован не только на полевые изыскания. Важным направлением его научной деятельности являются архивные исследования, которые целенаправленно проводятся в архиве Херсонесского заповедника под руководством проф. Р. Маклennана⁹.

Самым ярким и широко признанным свидетельством иудейского присутствия в позднеримском — ранневизантийском Херсонесе является найденная в 1957 г. известняковая прямоугольная плита с вырезанным изображением семисвечника. Автор находки Е. Н. Жеребцов ничего не говорил об этом памятнике в своем отчете о работах в Херсонесе в 1957 г.¹⁰, но все-таки упомянул о камне в одном из примечаний в своей более поздней статье 1963 г.¹¹. Краткая публикация памятника была осуществлена Э. И. Соломоник¹². Этот каменный блок с вырезанным изображением меноры был обнаружен при проведении реставрационных работ на так называемой Базилике 1935 года, открытой в северном районе Херсонеса Г. Д. Беловым. Он был вынут из фундамента апсиды более поздней (или «верхней») базилики. И хотя известняковый блок был вторично использован в качестве строительного материала, изображение на нем сохранилось без признаков потертости и износа. Размеры камня и четко вырезанный рисунок дают возможность предполагать его первоначальное использование скорее в общественном здании, чем в жилом доме. Наиболее вероятно связывать памятник с большим общественным монументальным зданием, перекрытым Базиликой 1935 года. В настоящее время менора хранится в фондах Национального заповедника «Херсонес Таврический» (Инв. № 150/36579). Нахodka известняковой плиты с менорой, датируемая более ранним временем, чем византийская базилика, является важным указанием на присутствие иудейского этноса в Херсонесе римского времени.

Работа в архиве заповедника дала ряд иных важных открытий и удивительных находок, особенно в сезоне 1994 г. Весьма полезным для нас стало изучение материалов отчета о раскопках С. Ф. Стржелецкого в южном нефе Базилики 1935 года, проведенных в 1950 г. и позднее опубликованных¹³. В процессе этих работ было найдено множество обломков расписной штукатурки (фресок), на некоторых из которых имелись процарапанные по сухой поверхности подписи-граффити. С. Ф. Стржелецкий отмечает, что в основном все граффити выполнены по-гречески, но несколько обломков содержат надписи на иврите. Эти надписи хранятся в фондах, а достаточно полная информация о них — в архиве Херсонесского заповедника. Поскольку надписи на иврите до сих пор не переведены и не опубликованы, наше внимание привлек фрагмент № 269 (рис. 1), содержащий в тексте на иврите слово «Иерусалим». Размеры этого фрагмента штукатурки — 14,4×15 см. Текст на иврите был процарапан поверх греческой надписи. Комментируя находку этого фрагмента в южном нефе Базилики 1935 года, С. Ф. Стржелецкий отмечает, что, по его мнению, в греческой надписи 11 строк и в каждой строке по 15 букв. Поверх нее прорезана трехстрочная надпись на иврите, выполненная большими глубоко врезанными буквами, которую С. Ф. Стржелецкий перевел как «над Иерусалимом»¹⁴. Тщательное изучение фрагмента № 269 показало, что в действительности граффито на иврите содержит 6 строк. К нему примыкает фрагмент фрески № 267¹⁵, также с сохранившейся одной строкой еще одного граффито на иврите. Для консультаций относительно чтения этих никогда не переводившихся и не издававшихся надписей, уточнения их датировки по палеографическим особенностям Причерноморский проект обратился к квалифицированным филологам-гебраистам.

Профессор Эсти Эшель из университета Бар Илан (Израиль), проанали-

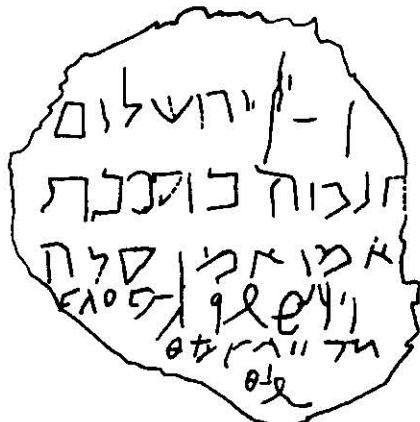

Рис. 1. Фрагмент фрески № 269 с надписью на иврите.

зировав надписи на иврите предложила следующую реконструкцию и чтение фрагмента № 269:

1. וּרֹשְׁלַיִם]
2. [הָ[ו]יָה בְּסֶפֶרְתִּי]
3. אָמָן סֶלֶת]

а для фрагмента № 267:

1. הַבּוּה [ר]

Оба фрагмента штукатурки обнаруживают близкое сходство по фактуре и цветовой окраске материала, особенностям палеографии и смыслу текста. Первые две буквы на фрагменте № 267 ясно видны, в то время как от двух остальных сохранились лишь нижние части. По первой строке оба куска можно объединить, что дает возможность реконструировать в этой строке слово «Иерусалим» и всю надпись после восстановления текста читать следующим образом:

1. הַבּוּה [ר] וּרֹשְׁלַיִם]	Перевод:
2. [הָ[ו]יָה בְּסֶפֶרְתִּי]	1 ...] тот, кто выбрал Иерусалим (т.е. Бог) [
3. אָמָן סֶלֶת]	2 ... благославит] Ананию из Боспора [
	3 ...] Аминь, Аминь Sela [

В надписи на иврите речь идет о некоем Анании из Боспора и Иерусалиме, точнее — воспоминании о нем¹⁶. Фраза «тот, кто выбрал Иерусалим» описывается на библейский текст (Захария, 3:2): «... да запретит тебе господь, избравший Иерусалим ...» (здесь — в негативном контексте). Обращение к Богу как часть благословения найдено в посвятительной надписи на арамейском языке в синагоге Иерихона, которая гласит: «Тот, кто знает их имена... запишет их в книгу жизни...».

Чрезвычайно важен археологический контекст, который сопровождал находку надписи на иврите. Интересующие нас обломки фрески с граффити были найдены вместе с множеством фрагментов фресок (около 450), лежащих поверх нижнего мозаичного пола под базиликой 1935 года¹⁷. Все эти фрагменты расписной штукатурки являлись частью большого фрескового панно, некогда украшавшего стену здания и впоследствии упавшего на мозаику. В цемянковой субструкции нижней мозаики было найдено пять монет, самая поздняя из которых была отчеканена во второй мастерской Кизика при императоре Феодосии II¹⁸. Специальный просмотр полевой документации и хранящихся в фондах Херсонесского заповедника археологических материалов, происходящих из слоя между двумя мозаиками, показал, что датировки этих находок не выходят за пределы конца IV в.¹⁹. Таким образом, есть все основания относить время сооружения нижнего мозаичного пола к IV в. Об-

a)

б)

Рис. 2. Фрагмент № 367 с греческой надписью.

надписей одного уровня и в одном археологическом контексте является важным свидетельством для понимания того момента, что эти документы (хотя и выполнены на разных языках), судя по характеру текста, несомненно принадлежат представителям одной иудейской общины.

Анализ археологического контекста, в котором были найдены надписи, показывает, что весь комплекс археологических находок не выходит за рамки IV в. Не менее важно, что надписи-граффити были найдены в мощном слое рухнувшей штукатурки с фресковой росписью, некогда украшавшей помещение общественного здания, расположенного под базиликой V в. Иными словами, надпись на иврите датируется не позднее конца IV в., а может быть, и более ранним временем.

Херсонесская надпись свидетельствует о сохранении Иерусалима в памяти иудеев, расселенных по всему греко-римскому миру, как единого объединяющего всех евреев символического центра. Можно предположить, что Ананий, благословение которому содержится в надписи, совершил сам (или его предки?) путешествие вместе со своими соплеменниками из Боспорского царства на запад — в Херсонес. Это передвижение могло произойти во время подчинения Херсонеса Боспору при боспорском правителе Котисе II²⁰. Навязанный Римом политический и административный союз двух северопричерноморских государств благоприятствовал развитию более тесных связей между начавшей формироваться иудейской общиной Херсонеса и, существующей по крайней мере с середины I в., общиной иудеев на Боспоре²¹.

Найдки надписей на иврите в грекоговорящих районах диаспоры крайне редки. Херсонес дал небольшое, но очень важное по информативности свидетельство существования иудейской общины в городе в позднеримский период.

Раскопки Причерноморского проекта реально подтвердили наличие иудейской общины в таком многонациональном и влиятельном городе, каким являлся Херсонес. Эта небольшая община сохраняла память об Иерусалиме

ломки штукатурки с фресковой росписью упали на пол уже после сооружения мозаики, но до постройки Базилики 1935 года. Нет никаких сомнений в том, что фреска найдена в помещении, на месте которого был сооружен южный неф базилики V в. Не исключено, что украшавшая стену фресковая роспись, поверх которой были процарпаны граффити на иврите, могла быть выполнена еще до устройства нижнего мозаичного пола, но, что совершенно ясно, еще до постройки в V в. византийской базилики.

На двух других обломках фрески (№ 367 (рис. 2) и № 247) так же обнаружены остатки надписей — граффити, но на греческом языке. На них сохранилось процарпанное греческое слово *Εὐλογία*, которое переводится как «благословение» или «похвала». Употребление этого термина встречается обычно в свидетельствах, исходящих из грекоговорящих иудейских общин. Нахodka иудейских и греческих

как символическом центре, объединяющем евреев по всей обширной территории диаспоры. Важным консолидирующим элементом иудейской общины Херсонеса был давно оставленный в Палестине язык — иврит. Религиозное применение иврита являлось для небольшой херсонесской иудейской общины своеобразным способом сохранения собственной ментальности внутри грекоговорящего, но совершенно полигетничного города кипящих конкурирующих страстей, каким был Херсонес в позднеримское и ранневизантийское время.

Примечания

¹ С американской стороны директорами Проекта являются Э. Оверман, Дж. Олив, Р. Маклennan, Г. Линдстром и Д. Эдвардс, с украинской — М. Золотарев.

² *Vinogradov Iu., Zolotarev M. La Chersonese de la fin de l'archaïsme // Le Pont-Euxin vu par les Grecs.* — Paris, 1990. — S. 85—119.

³ *Rostovtzev M. I. Iranians and Greeks in South Russia.* — Oxford, 1922.

⁴ Кадеев В. И. Херсонес, Боспор и Рим в I—III вв. н. э. // ВДИ, № 2, 1979. — С. 55—76.

⁵ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. — К., 1994. — С. 6—7.

⁶ Публикацией обширного обзора результатов археологических исследований в Северном Причерноморье, проведенных в последние годы, было положено начало широкому обмену новейшей научной археологической информацией. См.: *Treister M., Vinogradov Yu. Archaeology on the Northern Coast of the Black Sea // AJA.* — 1003. — V. 97, № 3. — P. 521—563. Наиболее полно ознакомиться с результатами исследований по античной истории и археологии западные ученые имеют возможность на страницах журнала, специально издаваемого с этой целью по-английски с 1994 г. См.: *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia // An International Journal of Comparative Studies in History and Archaeology* // E. J. Brill, Leiden, 1994, v. 1(1—3), 1995, v. 2(1—3), 1996, v. 3.

⁷ См.: КБН. — М.-Л., 1965. — № 70—74.

⁸ Выбор т. н. Базилики 1935 года для археологических раскопок Проекта был продиктован прежде всего необходимостью уточнить хронологию и стратиграфию ранее исследованных здесь памятников и устранить тем самым существующие разногласия исследователей относительно их датировки.

⁹ Мы с благодарностью отмечаем бескорыстную помощь, оказанную нам в изучении замечательного архивного собрания Национального заповедника «Херсонес Таврический» хранителями Архива Н. В. Красовской и Т. В. Диановой.

¹⁰ Жеребцов Е. Н. Отчет о реставрационных работах в 1956—1957 гг. // Архив НЗХТ, д. № 734.

¹¹ Жеребцов Е. Н. К изучению раннесредневековых памятников Херсонеса // ВВР., 1963. — Т. 23. — Прим. 17.

¹² Соломоник Э. И. К вопросу о населении Херсонеса Таврического // Социальное развитие Византии. — Свердловск, 1979. — С. 119—125.

¹³ Стржелецкий С. Ф. Античные памятники Херсонеса из раскопок 1950 г. // ВДИ. — 1951. — № 2. — С. 136—141.

¹⁴ Стржелецкий С. Ф. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1950 г. // Архив НЗХТ, д. № 1301/I.

¹⁵ Шохин А. П. Регистрационный журнал реставрации фрагментов фресок из южного нефа Базилики 1935 года // Архив НЗХТ, д. № 617, л. 16.

¹⁶ Перевод Э. Эшель был принят проф. Р. Маклленном. См.: *Maclennan R. S. In Search of the Jewish Diaspora: A First Century Synagogue in Crimea? // BAR, (March/April).* — 1996. — V. 22. — № 2. — P. 50. На употребление слова «села» указал А. Ю. Виноградов на примере стихотворения О. Э. Мандельштама «Канцона», датированного 26 мая 1931 г.:

«Я покину край гипербореев,
Чтобы зреньем напитать судьбы разлуки,
Я скажу «села» начальнику евреев
За него малиновую ласку».

В комментарии к стихотворению значение этого слова раскрывается следующим образом: «Села» — древнееврейское слово, обозначающее паузу при исполнении псалма или молитвы, подчеркивающее такие чувства, как благодарение и превознесение Всевышнего, и мольбу о Его помощи и защите». См.: *Ocen Mandel'stam. Sochineniya v 2-x tomaх.* — Т. 1. — М., 1990. — С. 514. Кроме того, в тексте Псалтыри слово «села» имеет значение литургического указания. См.: *The New Oxford Annotated Bible. OT.* — P. 676, comment to Psalm 3.

¹⁷ Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг. — Симферополь, 1938. — С. 89.

¹⁸ Гилевич А. М. Монеты из раскопок в Херсонесе в 1950 году // ХСб. — 1959. — Вып. V. — С. 204.

¹⁹ Коллекционные номера фондового хранения Национального заповедника «Херсонес Таврический». Инв. № 35964, 35965, 35966, 35967.

²⁰ Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первые века нашей эры.— Харьков, 1981.— С. 24—25.

²¹ Данышин Д. И. Население Фанагории I в. до н. э. — IV в. н. э.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1992.— С. 16, 17.

E. Overman, R. MacLennan, M. I. Zolotarev

ДО ВИВЧЕННЯ ІУДЕЙСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

Спільна археологічна експедиція українсько-американського Причорноморського проекту з 1994 р. проводить дослідження у північному районі Херсонеса в Криму. Результатом цих робіт є відкриття під підвальнами середньовічної базиліки великої громадської будівлі римського часу, у західній частині якої було розміщено іудейську синагогу. Є всі підстави стверджувати, що знайдені тут ще 1950 р. фрески, які раніше вважалися принадлежними до базиліки, у дійсності були внутрішнім декоративним оздобленням стін синагоги. Аналіз знайдених тут археологічних матеріалів дозволяє датувати пам'ятку першими століттями нашої ери.

На деяких фрагментах фрески добре збереглись продряпані зверху розпису написи-графіті грецькою мовою ѹвритом. Написи ѹвритом спираються на біблійний текст (Захарія, 3.2). На двох уламках фрески збереглося продряпане грецьке слово (*Εὐλογία*), що перекладається як «благословіння» чи «похвала». Цей термін звичайно вживався у свідченнях, що походять від грекомовних іудейських общин. Знахідка іудейських і грецьких написів одного рівня і в одному археологічному контексті є важливим свідоцтвом для розуміння того, що ці документи, хоч і виконані різними мовами, але, судячи за характером тексту, безсумнівно, належать представникам однієї іудейської общини.

Розкопки Причорноморського проекту реально підтвердили наявність іудейської общини у такому багатонаціональному і впливовому місті як Херсонес. Релігійне застосування ѹвриту було для невеликої іудейської общини Херсонеса своєрідним засобом збереження власної ментальності в середині грекомовного, але абсолютно полієтнічного міста киплячих конкуруючих пристрастей, яким був Херсонес у пізньоримський та ранньосередньовічний часи.

A. Overman, R. MacLennan, M. I. Zolotarev

TO THE STUDY OF JEWISH ANTIQUITIES FROM CHERSONESUS TAVRICHESKY.

The Black Sea Project archaeological excavations at Tauric Chersonesus, located on the outskirts of the modern city of Sevastopol, began in 1994 under the auspices of the Crimean Branch of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science, the Chersonesus Museum Preserve, Macalester College, and the University of Puget Sound. The project has focused on the confirmation and analysis of a Jewish community in this ancient Greek city on the Crimean peninsula dating from sometime in the Roman period. The project began in 1993 with the initial excavations conducted in the summer of 1994. The project is a collaborative venture between Ukrainian and American scholars and students. The research has focused on field work in the area of the famous «1935» basilica first excavated by G. D. Belov.

Chersonesus was a Greek city founded in the sixth century B. C. Located on the southwestern tip of the Crimean peninsula, Chersonesus flourished for over 2000 years and at various points in its history was home to classical Greek culture, Scythians, a wide range of hellenistic and caucasian influences, and many Greco-Roman cults and deities. In the early first century of the common era Chersonesus became a base of operation for Roman troops in order to engage the Bosphorus kingdom which by that time had withdrawn to Panticapaeum and the eastern half of the Black Sea. Like other cities in the region Chersonesus enjoyed the status of «friend and ally of Rome,» continued to boast a lively international trade, and was an important political, military, and economic center in the Pontus particularly and in the eastern empire generally. In addition to all these currents and influences, Christianity also began to develop sometime in the early Byzantine period.

Allowing for some important exceptions, for the most part, knowledge of the North Coast of the Black Sea region and any intimate knowledge of archaeological excavations in the Crimea has been extremely wanting in North America and Europe for most of the Soviet period. This is particularly true where Jewish culture and history in the region is concerned. This situation began to change with the advent of Glasnost in 1991. The cities

and region of the ancient Crimea may now be explored more fully by scholars in the west in association with the archaeologists, ancient historians and classicists who have been conducting research throughout the Soviet period with little or no contact with scholars in other parts of the world. This new situation has created new or renewed sources of information and data for scholars of the Greek and Roman periods. This is no less true for the study of diaspora Jews and Judaism. The north coast of the Black Sea, and the Crimea in particular, contains important material remains which testify to the presence of some significant and perhaps influential Jewish communities.

The Black Sea Project excavations have focused on the identification of a Jewish presence at Chersonesus. Archaeological excavations have been focused in the area of a fifth century basilica where it has been postulated an earlier public space beneath the basilica may reveal a Jewish presence at Chersonesus from the Roman period. But the project has not focused solely on excavations in the field. Important research has been carried on the archives of the Chersonesus Museum Preserve with respect to the question of the Jewish community at Roman Chersonesus under the leadership of Robert MacLennan.

While the work in the archives have yielded a number of important discoveries, the work in the archives in the season of 1994 produced a most surprising and significant find. Report 609 of the excavations conducted by S. F. Strzheletsky in 1950 contained a discussion of various plaster fragments found in the southern nave of the «1935» basilica excavated by G. D. Belov. In this discussion was contained a brief reference to a several inscriptions on the plaster pieces. Strzheletsky mentioned that one or more of these plaster fragments contained Hebrew writing. While these pieces had never been published or translated, they were stored in the archives of the Chersonesus Museum. The Black Sea Project team recovered the largest Hebrew fragment, #269, from the archives only to discover that the inscription contained among other Hebrew terms, the word »Yerushalyim,« or Jerusalem. The plaster fragment is 15—14.4 cm. The Hebrew letters have been inscribed over Greek letters. Strzheletsky, in his report 609 (p. 28—29), noted that he believed the Greek inscription has up to eleven lines containing up to fifteen letters on every line. Over the Greek inscription is a Hebrew inscription. This inscription has three lines. The letters of the Hebrew inscription are large and deeply cut. It could be translated, «over Jerusalem.» This is the extent of Strzheletsky's comments on the Hebrew inscription found underneath the south nave of the «1935» basilica.

A closer analysis of fragment 269, however, reveals that in fact the Hebrew inscription contains six lines. A translation of the Hebrew was provided for the Black Sea Project by Esti Eschel from Hebrew University in Jerusalem and member of the Dead Sea Scroll translating team. Eschel has supplied the following reconstruction and translation of the «Jerusalem» inscription from Chersonesus:

Jerusalem
Hananiah from Bosphorus
Amen Amen Selah

An additional piece of plaster found in the same locus as the «Jerusalem» fragment — part of a collapse on a mosaic floor beneath the floor of the fifth century «1935» basilica — bears the Hebrew word HBWH[R]. Eschel has rendered this as meaning, »the one who has chosen.« When placed together these Hebrew fragments seem to suggest a dedicatory inscription involving one Hananiah from the Bosphorus and the city, or the memory of the city, of Jerusalem. Our preliminary conclusion about the archaeological context of the Hebrew inscription, based on our stratigraphic analysis in the field, would be fourth century. That is to say, that the Hebrew inscription belongs to a late fourth century destruction layer or collapse associated with the public space beneath the fifth century «1935» basilica. The »Jerusalem« Hebrew inscription found at Chersonesus then can be dated no later than the late fourth century and may indeed be earlier.

The presence of Hebrew writing at a Greek speaking diaspora site is extremely rare. The Jewish community at Chersonesus has provided us with a small but important piece of material evidence from a middle to late Roman diaspora community from the Crimea. The archaeological data from the excavations of the Black Sea Project has identified a Jewish presence in the diverse and influential city of Chersonesus, located in the midst of the Roman and Byzantine city, situated near a commercial district, apparently thriving — for a time — in this city of tremendous importance and influence in the Black Sea region. Some within this community, apparently so at home in the Crimea and Chersonesus in particular, had retained or cultivated a connection, or a memory, of the symbolic center of their own collective identity — Jerusalem. And they did so, among other ways surely, through the retention of a language long left in Palestine but which they still claimed as part of their own particular identity within a city of competing claims and identities.

НОВЫЙ ХРИСТИАНСКИЙ ПАМЯТНИК ИЗ НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА У КАРАНТИННОЙ БУХТЫ

В. В. Созник, Е. Я. Туровский, А. В. Иванов

Публикация посвящена находке нового раннхристианского памятника — плиты с двусторонним изображением и греческими надписями, происходящей из некрополя Херсонеса.

В 1996 г. в Национальный заповедник «Херсонес Таврический» поступила плита с двусторонним изображением и греческими надписями, случайно обнаруженная на территории Херсонесского некрополя у Карантинной бухты, неподалеку от так называемого загородного храма.

Рис. 1. Стела из некрополя Херсонеса (сторона А).

Стела прямоугольной формы с закругленным верхом выполнена из местного известняка. Сохранившаяся высота ее — 0,4, ширина — 0,23, толщина — 0,07 м. Низ стелы отбит. На одной стороне (А) в верхней части вырезана рельефная розетка из четырех лепестков, образующая крест с расширяющимися концами, вписанный в круг. На поверхности камня под изображением креста читаются греческие буквы (рис. 1). На другой стороне (Б) вырезан рельефный четырехконечный крест удлиненных пропорций с короткими боковыми ветвями. На ветвях креста и перекрестье те же буквы, что и на стороне А. В верхней полукруглой части плиты размещена четырехстрочная надпись (рис. 2).

Сравнение изображений на разных сто-

ронах плиты показало, что крест на стороне А выполнен более небрежно и, очевидно, другим инструментом. Кроме того, на поверхности — четкие следы пилы, которые отсутствуют на другой стороне. Эти и другие наблюдения (изучение особенностей изображения крестов, палеография надписей, сравнение с кругом подобных памятников) приводят нас к мысли, что изображе-

ние креста в круге не одновременно с другим изображением и относящимися к нему надписями.

Подобные случаи встречаются в эпиграфике. Ярким примером разновременности изображения и надписи является херсонесский рельеф римского времени со сценой загробной трапезы и средневековой христианской надписью¹. Существование подобной практики в средневековую эпоху отмечает Э. И. Соломоник². В эпиграфике Крыма и Кавказа известны случаи, когда плита на протяжении средневековья дважды использовалась как надгробие: позднейшая надпись размещалась на обратной стороне, а первоначальную не уничтожали³. В то же время подобные нашему памятнику с двусторонним изображением крестов достаточно редки. О подобной находке «головного памятника, на котором с обеих сторон вырезан крест» из херсонесского некрополя в Карантинной бухте упоминает Р. Х. Лепер⁴. В коллекции средневекового лапидария Херсонеса на надгробии, происходящем из того же некрополя (№ 221/37041), на одной стороне — вырезанный рельефный крест, на другой — небольшой процарапанный крест на Голгофе; они, вероятно, не одновременны⁵. По-видимому, в разное время были созданы изображения крестов и на нашем памятнике. Для подтверждения этого предположения обратимся к анализу каждого из крестов на новой стеле.

Вырезанный в верхней части стелы (сторона А) крест, вписанный в круг неправильной формы, образован четырьмя дугами. Лопасти креста, сильно расширяющиеся к концам и сужающиеся к центру (немного варьирующие в размерах), не смыкаются в центре. Они выбраны на глубину 0,005 м. Закраина вверху и с боков неровная, толщиной от 0,01 до 0,017 м. Крест в круге выполнен достаточно небрежно — заметны следы обработки, подтески острым инструментом. Большинство подобных стел с изображением креста в круге, найденных в Крыму, в том числе и в Херсонесе, выполнены с большей тщательностью. Такие кресты в круге на памятниках Крыма чаще всего выполнялись с разметкой циркулем⁶. В центре креста просматривается точка, очевидно, от этого инструмента. Такие же четыре точки хорошо видны вверху, внизу и по

Рис. 2. Стела из некрополя Херсонеса (сторона Б).

* Здесь и далее в квадратных скобках даны инвентарные номера памятников из фондов Херсонесского заповедника.

бокам круга, каждая осталась от разметки соответствующих дуг. Радиус окружностей, образующих дуги и круг — 0,105—0,110 м.

Изображения крестов, вписанных в круг, датируемые, как правило, ранним средневековьем, встречаются как на надгробиях, так и на стенах склепов⁷. Подобное изображение креста в круге неправильной формы с ветвями разной ширины, процарпано на стене помещения пещерного комплекса Чуфут-Кале, расположенного поблизости от раннесредневекового некрополя⁸. Изображение креста в круге, образованное равными дугами, находилось на стене скального проезда в крепость Каламиту. По мнению Е. В. Веймарна, нанесено оно в эпоху раннего средневековья⁹.

Два раннесредневековых памятника из херсонесского некрополя в Карапинской бухте наиболее близки новой стеле (сторона А). Они имеют закругленный верх, а крест в круге выполнен в выемчатой технике, так же как и на данной стеле. На первом памятнике (надгробие № 331) ветви креста почти смыкаются в центре, его отличают ровные, четко прочерченные круг и дуги, образующие крест. На втором памятнике (надгробие № 73/36504), являющемся частью сломанной стелы, ветви креста смыкаются в центре, пропорции креста несколько иные. Но, как и на нашем памятнике, крест вписан в круг неправильной формы, его ветви неодинаковы по размерам, закраина, неровно окружающая круг, обработана небрежно. Первый — датируется концом IV—V вв.¹⁰, второй — V—VI вв.¹¹.

Подобные стелы с крестами в круге (но на большинстве из них — крест рельефный, фон выбран) широко известны в Крыму: на Терсене¹², в Партенитах¹³, на Бакле¹⁴, на Бельбекском поселении (левый берег)¹⁵. Во всех этих пунктах они происходят с территории раннесредневековых некрополей, расположенных рядом с храмами.

Исследователи связывали эти стелы с раннесредневековыми погребениями. А. Л. Якобсон отмечал, что склепы V—VI вв. сопровождались надгробиями, устанавливающимися, вероятно, над засыпанными входами. Эти надгробные памятники находились обычно не *in situ*¹⁶. Надгробие Лазаря (№ 73/36504) было найдено у входа в склеп № 2368 на херсонесском некрополе¹⁷. Некоторые надгробия в виде стел с закругленным верхом были найдены и в дромосах склепов ряда крымских раннесредневековых могильников¹⁸.

Возникает вопрос о том, как устанавливались эти памятники. Среди фрагментов баклинских стел привлекает внимание плита с прямоугольной выемкой на верхней грани¹⁹, размеры которой соответствуют размерам некоторых стел с крестами в круге. Такая плита, положенная горизонтально, могла являться базой для установки вертикальной стелы. Возможен был и другой вариант — нижняя плита могла иметь шип для стелы. На памятнике из Херсонеса (№ 331) на нижнем основании плиты углубление размерами $0,09 \times 0,05 \times 0,02$ м²⁰. В силу особенностей установки подобных стел находок *in situ* нет.

Стелы подобного типа с изображением креста в круге могли являться не только надгробиями, но и памятниками культово-мемориального характера, устанавливающимися на платформе под открытым небом поблизости от церкви. Такие памятники широко известны в Закавказье в эпоху раннего средневековья²¹. Подобная стела была установлена на постаменте в алтарной части церкви VI—VII вв., расположенной в центре некрополя Верхне-Чирюртовского городища. Ее установку рассматривают как символ крещения той части населения, погребения которой располагались на могильнике²². Э. И. Соломоник допускает возможность того, что некоторые памятники такого рода, подобно хачкарам в средневековой Армении, имели разнообразное назначение и ставились преимущественно подле погребений, но также возле храмов²³.

Проблема хронологии анэпиграфных стел различных памятников Крыма достаточно сложная. Трудно, а чаще всего невозможно, установить их связь с определенными четко датированными комплексами. Целый ряд памятников этого типа, в частности из дореволюционных раскопок Херсонеса, не имеют четкой фиксации места находки (№ 331). Кроме того, широко известны случаи использования хорошо обработанных надгробных памятников при стро-

ительстве новых построек и фортификационных сооружений. Херсонесское раннесредневековое надгробие (№ 4142) употреблялось в дальнейшем как строительный материал. На Тепсene и на Бельбекском поселении стелы были использованы вторично при строительстве более поздних храмов. Многочисленные стелы с высеченными и прочерченными крестами отмечены в кладках Судакской крепости (башня Астагвери), куда они были перенесены, по-видимому, со средневекового кладбища²⁴.

Привлекает внимание то обстоятельство, что большинство стел с крестами в круге — анэпиграфные (тепсеньская серия — 10, баклинская — 11 стел, стела из Партенита, две бельбекские стелы). Исключение составляют три херсонесские надгробные стелы (№ 331, № 73) (36504 — надгробие Лазаря, № 4142 — надгробие Ефросины). Располагая таким значительным количеством анэпиграфных стел этого типа, нельзя исключить того, что надписи на трех упомянутых, как и на нашем памятнике, появились несколько позднее при вторичном их использовании.

Так или иначе, стелы с крестом, вписаным в круг, тесно связаны с распространением христианства в Крыму. Херсонесские стелы датируются концом IV—V вв. (№ 331)²⁵ и V—VI вв. (№ 73/36504; № 4142)²⁶. Изящно выполненная тепсеньская серия происходит из некрополя V—VII вв.²⁷, партенитские стелы датируются VI—VII вв.²⁸, бельбекские — VII в.²⁹. Некоторая разница в датировках херсонесских и стел из могильников Крыма не вызывает удивления. Христианство проникает на полуостров через опорные пункты Римской империи — Боспор и Херсонес, и проникновение его вглубь территории Крыма охватывает большой временной отрезок³⁰.

На ранних этапах христианство заимствовало и переосмыслило языческие символы и обряды³¹. С этой точки зрения представляют интерес два надгробия из могильника Чуфут-Кале: одно антропоморфное с процарапанным посередине крестом, другое напоминающее модификацию формы антропоморфного надгробия в своеобразную стелу с крестом, ввшанным в круг, неправильных очертаний³².

Из числа раннесредневековых надгробий Херсонеса стелы с крестом, ввшанным в круг, являются одним из самых ранних типов христианских надгробий. Концом IV—V вв. датирует два подобных раннехристианских надгробия В. Ф. Мещеряков, при описании называя их надгробиями с четырехлепестковыми розетками в круге³³. В. В. Латышев, публикуя такое надгробие, скрупулезно отмечает розетку или крест в круге, предусматривая обе возможности³⁴. Облик этих изображений еще удерживает следы античных традиций, напоминая розетки на античных надгробиях. На стеле Парфенокла III в. н. э. — прочерченные на камне три окружности с шестилепестковыми розетками, которые по числу, расположению и характеру исполнения трудно принять за орнаментальные; они носят астральный характер и связанны с учением о бессмертии души³⁵. Такая же шестилепестковая розетка, но уже как христианский символ в сочетании с изображением рыбы и монограммой Христа с «альфой» и «омегой», ввшанными в круг, изображена на одном раннехристианском памятнике из Африки (Куруби), хранящемся в музее Копенгагена³⁶. Геометрические фигуры появляются в христианской символике со II в. н. э.³⁷. Четырехлепестковая же розетка, в которой отчетливо просматривается крест, это довольно прозрачный, легко прочитываемый христианский символ. Символическое значение круга в идеологии раннего христианства поясняется Климентом Александрийским: «Сын божий есть бесконечный круг, в коем все силы сходятся»³⁸. В средневековые изображение четырехконечного креста, заключенного в круг, являлось символом вечности, бессмертия, спасения³⁹.

Исследования некрополя Херсонеса свидетельствуют о наличии в истории города переходного периода от язычества к христианству⁴⁰. Облик христианских надгробий в переходную эпоху мог быть заимствован из традиционных языческих. Использовались те типы языческих надгробий, которые не противоречили христианским представлениям, при этом переосмысливались входившие в эти надгробия изображения, поскольку открыто заявлять себя христианами многие приверженцы нового вероучения не решались⁴¹. Нам

кажется, что стелы с розеткой или крестом в круге в силу двузначности изображения могут быть отнесены к памятникам переходного периода. Надгробия с таким изображением выглядели достаточно нейтрально, они не должны были выделяться на фоне языческих погребений некрополя. Установлено, что на некрополе Херсонеса в Карантинной бухте до конца V в. н. э. не существовало специального участка для погребений христиан⁴². Однако для посвященных изображение креста в круге указывало на приобщение погребенного к христианской вере. В этой связи представляет интерес раннехристианская надгробная стела IV—V вв. н. э. из Питиунта, где крест был спрятан в замурованной нише⁴³, тогда как крест-розетку прятать не было необходимости.

В силу всего вышеизложенного, мы считаем возможным предварительно датировать публикуемый памятник (изображение креста в круге на стороне А) V в. н. э.

Рассмотрим изображение на стороне Б стелы. По сравнению со стороной А, где сохранились следы отделения плиты от монолита — пропилы, поверхность стороны Б была заглажена. Здесь вырезан четырехконечный крест удлиненных стройных пропорций с короткими боковыми ветвями, которые даны ровными прямыми полосами одинаковой ширины — 0,03 м. Крест рельефный, выбранное пространство между верхними его ветвями имеет форму прямоугольников размерами — 0,43×0,10 и 0,50×0,10 м, отчего боковые ветви креста разной длины, что создает асимметричность изображения. Фон аккуратно выбран на глубину — 0,006 м. Низ креста отбит, однако сохранившаяся часть показывает, что нижняя ветвь была удлинена. Мы склоняемся к мысли, что, вероятно, это простой четырехконечный крест с удлиненной ветвью.

Аналогичное по форме изображение креста известно на стенах керченской катакомбы 491 г. н. э., где оно сопровождает христианские надписи, повторяясь в шести случаях. Ю. Кулаковский отмечал, что крест подобной формы появляется на христианских памятниках с конца IV в. н. э.⁴⁴. Изображение такого креста можно встретить на памятниках Греции средневековой эпохи. В этой связи интерес представляет изображение креста на западном фасаде храма Панагии Горгоэпикос в Афинах (мраморная плита, украшающая фасад). Несмотря на позднюю датировку храма — XII в., церковь Панагии Горгоэпикос целиком сооружена из старых мраморных блоков, сохранивших рельефные изображения разного времени — античности и средневековья⁴⁵. Указанная плита с рельефным крестом скорее всего относится к раннему средневековью.

На нашем памятнике — на концах четырехконечного креста (сторона Б), — нанесены греческие буквы распространенной в раннем средневековье христианской формулы: ΦΩΣ — по вертикали, ΖΩΗ — по горизонтали, с Ω, расположенной на перекрестке. Перевод: Свет.— Жизнь. Письмо угловатое, буквы одного размера. Высота букв — 0,017—0,035 м.

Та же формула ΦΩΣ—ΖΩΗ нанесена на стороне А, где расположена крестообразно с Ω в центре, только «фи» и «омега» смешены от центральной оси влево. Слово ΖΩΗ сохранилось непосредственно над отбитой кромкой, так что нижние части «дзеты» и «омеги» оказались сбиты. Местоположение отсутствующей «сигмы» в слове ΦΩΣ легко определяется. Буквы разной величины: «фи» и «эта» — крупные, «дзета» и «омега» — небольшие. Высота букв — 0,022—0,078 м.

Формула ΦΩΣ—ΖΩΗ на обеих сторонах стелы была нанесена одновременно, о чем свидетельствует одинаковое начертание букв, только на стороне А надпись была воспроизведена без разметки и на свободном поле камня, ее не ограничивала ширина ветвей креста. Кроме того, на стороне А заметны следы технологической подготовки инструмента, выраженные в пробных порезах материала резцом (вертикальные линии внизу), а также, возможно, в пробном начертании букв формулы.

Данная формула известна на памятниках Херсонеса, в том числе на надгробиях раннесредневековой эпохи. На надгробии (№ 4143) V—VI вв. в виде монументального креста она расположена в центре крестообразно⁴⁶. Палеография формулы наиболее близка нашей. На надгробии в виде каменного кру-

га с крестом (№ 3495) буквы формулы нанесены в секторах между лопастями креста так, что «омегу» вынуждены были повторить дважды⁴⁷.

Значительно отличается по написанию эта формула на мраморной плите из Уваровской базилики, где она нанесена на рельефе римского времени со сценой «загробной трапезы» при вторичном использовании плиты⁴⁸. Слова ФΩΣ и ΖΩΗ расположены в две строки вокруг прочерченного креста, вместо «омеги» — «омикрон», форма букв закругленная.

Отметим присутствие этой формулы на херсонесском памятнике иного рода — небольшой мраморной плитке, где буквы ее расположены крестообразно на четырехконечном кресте с расширяющимися концами (№ 20/36134). Палеография (форма «фи» и «омеги») напоминает палеографию данной формулы на нашей стеле. По условиям находки плитка связана с раннесредневековым зданием⁴⁹. Строительную надпись времени Юстиниана I, найденную на Тамани, украшает рельефный крест такой же формы, как и на предыдущем памятнике, обычном для V—VI вв. Сохранившаяся на ветви креста «эта» указывает на ту же формулу⁵⁰.

Формула ΦΩΣ—ΖΩΗ была широко распространена на раннесредневековых памятниках Херсонеса и Крыма. Наиболее ранние известные нам памятники с такой формулой датируются V—VI вв., например, надгробие № 4143; наиболее поздним является памятник № 3495, который может быть датирован, вероятнее всего, VIII—X вв.⁵¹. Слова ΤΟ ΦΩΣ Ο Η ΖΩΗ имели значение символических выражений, связанных с таинствами крещения и причащения. Климент Александрийский объяснял таинство крещения следующим образом: «Крещение называется освящением, ибо мы через оное созерцаем святой и спасительный свет, то есть — Бога»⁵². С таинством крещения был связан и догмат о воскресении, большая часть формул таинства крещения переносилась и на него⁵³. Поэтому закономерно присутствие этих формул на надгробных памятниках. После того как к IX—X вв. складывается стройный церковный канон, регламентирующий детали богослужения, живописный декор храма и многие другие элементы христианского культа, дальнейшее существование этой формулы вряд ли было возможным. Приблизительно с этого времени ее заменяет другая: «Свет Христов просвещает всех».

В верхней полукруглой части (сторона Б) над изображением креста на «АРХЕОЛОГИЯ», № 1, 1997 р.

Рис. 3. Прорисовка надписи на стеле из некрополя Херсонеса (сторона Б).

нашем памятнике вырезана четырехстрочная надпись (рис. 3). Она выполнена довольно аккуратно для средневековой эпохи. Возможно даже, что размещение слов было как-то спланировано заранее, так как слева и справа оставлены поля.

Буквы надписи имеют различную высоту: 0,012—0,027 м. В 1 строке шрифт заметно крупнее, высота букв: 0,22—0,27 м. Во 2 и 3 строке буквы примерно одинаковой высоты. В 4 строке высота букв: 0,012—0,017 м, они меньше размерами, так как последнюю строку старались, по-видимому, уместить над изображением креста (по той же причине, возможно, в конце строки — 4 буквы в лигатуре).

Буквы поставлены вертикально без наклона. Ширина их разная (широкая «мю», узкая «эта»). Одинаковые буквы не всегда совпадают между собой по размеру.

Текст содержит обилие лигатур, что характерно для средневековья. В небольшой четырехстрочной надписи — их девять. В лигатуре: строка 1 — М, Н, Н, строка 2 — П и Е; А и Υ; О и Υ — дважды, строка 3 — М, Н и Н, строка 4 — О и Υ — дважды; четыре буквы в лигатуре. Отметим дифтонг ΟΥ в лигатуре (в конце слов в генитиве), имеющий форму омикрона, дуги которого перекрециваются наверху в виде усиков, повторенный в надписи четырежды. Наиболее раннее его употребление зафиксировано в надписи 235 г. н. э. Он нередко встречается в рукописях VI в.⁵⁴ Этот дифтонг в лигатуре употреблялся в некоторых раннесредневековых надписях из Херсонеса — на памятниках № 4138 (в другом начертании) и № 73/36504 (аналогичное начертание с дифтонгом нашей надписи).

Текст надписи:

ΜΝΗΜΑ
ΠΕΤΡΟΥΝΑΥΤΟΥ
ΜΝΗΜΑΧΡΙСΤΟ
ΦΟΡΟΥΚΕ ΗΣΗ ΝΟΥ

Предлагаем следующее чтение: ΜΝΗΜΑ / ΠΕΤΡΟΥ ΝΑΥΤΟΥ / ΜΝΗΜΑ
ΧΡΙΣΤΟ / ΦΟΡΟΥ ΚΕ ΗΣΗ ΝΟΥ

Перевод: Памятник Петра моряка. Памятник Христофора...

Надпись удовлетворительной сохранности: отчетливо видны 1 и 2 строки, можно различить 3 и 4 строки. Но при чтении 4 строки возникают сомнения, вызванные как плохой сохранностью некоторых букв во второй половине строки, так и лакунами в камне. После КЕ — лакуна достаточная для размещения двух букв (то, что надпись дана без разбивки на слова — убеждает в их присутствии), но тут можно различить только наклонную небольшую черточку и мы не берем на себя смелость эти буквы восстанавливать. После пропуска хорошо видна «эта». Следующая буква, вероятно, «сигма», менее вероятна плохо сохранившаяся «этта». Затем — четкая «эта». Последующие три буквы можно было бы принять за «ню», повторенную дважды, и «эту», но, возможно, так написана «мю», которая в надписи значительно шире других букв; у «этты» заметна дополнительная черточка — может быть одну букву исправили на другую. В конце строки совершенно определенно просматривается дифтонг «ΟΥ» в лигатуре, что указывает на форму последнего слова в генитиве, в единственном числе. Это все, что можно сказать о второй половине 4 строки.

Среди палеографических особенностей следует отметить формы букв Α, Ε, Ο, Φ. «Альфа» надписи с ломаной поперечной гастой, что весьма характерно для византийской эпиграфики V—VII вв.⁵⁵. Особенно важное значение для датировки приобретает форма «эпсилон». «Эпсилон» в греческом эпиграфическом письме в течение всего средневековья стойко сохраняет форму по-

* Следовало бы ожидать здесь — род занятий Христофора. Мы не рискнем приводить возможные варианты прочтения, но учитывая, что КЕ могло быть сокращением таким распространенным в средневековье как ΚΥΡΙΕ, позволим упомянуть распространенную формулу: ΚΥΡΙΕ, ΒΟΗΕ, которая встречена на памятнике из Уваровской базилики одновременно с формулой ΦΟΣ—ΖΟΗ (Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из южной России.— СПб., 1896.— С. 24, № 12), сознавая ее гипотетичность здесь.

лувала с поперечной чертой посередине⁵⁶. В нашей надписи «эпсилон», редкостной для средневековья, прямоугольной формы, его можно встретить только на позднеантичных и раннесредневековых памятниках. В большинстве раннесредневековых надписей Херсонеса «эпсилон» имеет форму полуovala. Такую же прямоугольную форму «эпсилона», как в данной надписи, мы встречаем только в надгробной надписи из Херсонеса Дамиана и Маргариты V—VI вв. (№ 4143) (впрочем, одновременно с лунарным «эпсилоном»), а также на боспорских надгробиях V—VII вв.⁵⁷.

«Альфа» с ломаной поперечной гастой и прямоугольный «эпсилон» употребляются в надписи времени Юстиниана I из Тамани⁵⁸. На стенах керченской христианской катакомбы конца V в. н. э. в надписях присутствует подобное начертание «альфы» (в сочетании с двумя другими разновидностями «альфы») и «эпсилон» (одновременно с лунарным «эпсилоном»)⁵⁹. Там же — «пи» с горизонтальной чертой, протягивающейся в обе стороны⁶⁰, тождественное начертанию «пи» нашей надписи (у нас — «пи» в лигатуре с «эпсилоном»).

Отметим угловатые начертания ромбовидных «омикрона» и «фи» публикуемой надписи, такие же «омикрон» и «фи» в некоторых раннесредневековых надписях Херсонеса (№ 4138, № 4143). По палеографическим особенностям надпись обнаруживает сходство с палеографией двух христианских надписей Парфенона, выполненных угловатым письмом и надписью из Афин, относящихся к VII в. и ранее⁶¹.

Как следует из вышеизложенного, по особенностям палеографии новая надпись может быть отнесена к V—VI вв.

Своеобразная формула надписи, в которую входит MHNMA*, имена погребенных и род занятий (для первого) в генетиве. Она встречается в надписи на херсонесском надгробии V—VI вв. (№ 73/36504): [MN]EMHON ΛΑΖΑΡΟΥ. — Памятник Лазаря. Аналогична ей формула надписи на керченском раннесредневековом надгробии (436/7 гг. н. э.): ...MNHM(E)ION ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΔΙΑΚ[ON]Ο[Υ]. — Памятник Евсевия диакона⁶². Но форма MHNMA в Херсонесе в раннесредневековой эпитафии встречается впервые.

Имена, упомянутые в надписи — Петр и Христофор, хорошо известны в средневековой антропонимии. Имя Христофор было зафиксировано в Херсонесе на надгробии пресвитеров Стефана, Стефана и Христофора VI—VII вв. (№ 4138), где оно проводится в написании ХΡΗΣΤΟΦΟΡ, но особенности надписи свидетельствуют, что произношение Н=И не вполне еще установилось, а преобладающую силу такое произношение стало получать не раньше V в. н. э.⁶³. На нашем памятнике имя дано в написании ХΡΙΣΤΟΦΟΡ, что говорит, возможно, о более ранней датировке надписи. Здесь, как и в надписи пресвитеров, произведена замена «омеги» на «омикрон» в имени Христофор. Но такое смешение нередко встречается с первых веков н. э., и не может иметь значения при определении времени надписи⁶⁴.

Важным для датировки надписи, наряду с палеографическими особенностями, В. В. Латышев считал отсутствие сведений о дате кончины, что указывает на время, не позднее VI—VII вв.⁶⁵. Это положение вполне применимо к данной надписи, где подобные сведения отсутствуют. На раннюю датировку может указывать и отсутствие небольшого крестика в начале или конце надписи (иногда его размещали в середине⁶⁶). Этот крестик есть почти во всех хорошо сохранившихся средневековых надписях такого рода. На публикуемом памятнике его нет. Отсутствует он и на ряде боспорских раннесредневековых надгробий⁶⁷. Все перечисленные особенности надписи, наряду с ее палеографией, указывают на возможность датировки ее V—VI вв.

При изучении эпиграфических материалов важную роль играет внимательное рассмотрение типологии самих памятников, на которые нанесены надписи⁶⁸. Для средневековых эпиграфических памятников тем более важно

* В греческих эпиграммах, включающих в себя эпитафии, формула была распространена с VII в. до н. э. Нельзя не привести одну из них, раскрывающую смысл формулы: «ГЛАУКОΥ ΕΙΜΙ ΜΝΗΜΑ» — «Я памятник Главка» (Чистякова Н. А. Греческая эпиграмма (VIII—III вв. до н. э.). — Л., 1983.— С. 53); MNHMA см.: В. В. Латышев, IOSPE, I, 22, комм.

разделять хронологию самих памятников и надписей на них, поскольку последние могли появиться в более позднее время. Анализ технологии обработки стелы, стиля изображений и палеографии надписей на двух сторонах ее привел нас к выводу о том, что первоначально стела V в. н. э. была украшена четырехлепестковой розеткой или крестом в круге и была анэпиграфной (сторона А) (рис. 1). Многочисленные стелы с крестом в круге крымских памятников анэпиграфны. Данная стела могла использоваться как христианское надгробие со скрытым изображением креста или как памятник культово-мемориального характера.

При повторном использовании стелы — в качестве лицевой была выбрана сторона Б, которая перед нанесением надписей и изображением креста была отшлифована, тогда как сторона А сохранила четкие следы распила при отделении от монолита. Сторона А использовалась в качестве площадки для правки инструмента и нанесения пробной надписи. Рельефный крест (сторона Б) был непосредственно связан с греческими надписями на памятнике, так как христианская формула, расположенная на его ветвях, по своей палеографии тождественна четырехстрочной надписи. Изображение рельефного креста и надписей на стеле по стилю и палеографии, а также использованным в надписи формулам и другим особенностям, может датироваться V—VI вв. (рис. 2; 3). Стела с рельефным крестом и надписями использовалась как надгробие. Крест в круге на обратной стороне (А), никоим образом не противоречащий христианским взглядам, был сохранен.

Рассматривая новый памятник, нельзя не коснуться вопроса о неразработанности типологии средневековых надгробий с крестами в круге. Не претендуя на построение такой типологии, мы хотим обратить внимание на некоторые закономерности в развитии этих надгробий. Как нам кажется, речь может идти о развитии двух параллельных направлений. Истоки одного следуют искать в классических традициях античных надгробных стел с розетками; другого — в варварских традициях антропоморфных надгробий. Под влиянием христианства розетка превращается в крест в круге, на антропоморфных надгробиях появляются изображения крестов. Ярким примером развития второй традиции являются надгробия четкого антропоморфного облика с крестом в круге, происходящие из могильника Лучистое и датирующиеся VIII—IX вв.⁶⁹. На определенном этапе два направления сближаются и унифицируются, и синтез этих направлений приводит к появлению памятников в виде монументальных кругов с крестами.

Примечания

¹ Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из южной России.— СПб., 1896.— С. 23—26.— № 12.

² Соломоник Э. И. Несколько новых греческих надписей средневекового Крыма // ВВ.— 1986.— Т. 47.— С. 217.

³ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 114, 115.— № 105, 106; С. 117, 118.— № 109 а, б.

⁴ Лепер Р. Х. Дневник раскопок херсонесского некрополя // ХС.— 1927.— Вып. II.— С. 228. Памятник не был опубликован, в архиве и фондах ХИАЗ материалов о нем нет.

⁵ Эпитафия по палеографии, датирующаяся X—XII вв., выполненная крайне небрежно, явно не соответствует трудоемкости и аккуратности обработки массивного каменного круга на подставке, с вписаным в круг крестом. Нам кажется, что анэпиграфный памятник VIII—Х вв. был использован как надгробие с эпитафией в X—XII вв., тогда же на обратной стороне был процарапан крест на Голгофе.

⁶ Латышев В. В. Эпиграфические новости из южной России // ИАК.— 1918.— № 65.— С. 17.

⁷ Могаричев Ю. М. Ранние пещерные сооружения Чуфут-Кале // МАИЭТ.— Вып. II.— Симферополь, 1991.— С. 58.

⁸ Могаричев Ю. М. Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-Западного Крыма (вопросы хронологии, классификации, интерпретации) // Проблемы истории «пещерных городов» в Крыму.— Симферополь, 1992.— С. 50.— Рис. 12, 2.

⁹ Веймарн Е. В. О времени возникновения средневековой крепости Каламита // ИАСК.— М., 1958.— С. 62.— Рис. 6, 1.

- ¹⁰ Мещеряков В. Ф. Проникнення християнства в Херсонес Таврійський // Вісник Харківського університету.— 1975.— № 118.— С. 104; Латышев В. В. Эпиграфические новости из южной России // ИАК.— 1918.— № 65.— С. 17.— Рис. 1, 8.— № 10.
- ¹¹ Латышев В. В. Эпиграфические новости из южной России (находки 1907 г.) // ИАК.— 1908.— № 27.— С. 31.— № 25; Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес // МИА.— 1959.— № 63.— С. 259.
- ¹² Бабенчиков В. П. Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень // ИАСК.— М., 1958.— С. 116—118.— Рис. 14, 15.
- ¹³ Там же.— С. 117, 118.— Рис. 14, 4.
- ¹⁴ Рудаков В. Е. Христианские памятники Баклы. Храмовый комплекс X-XIII вв. // АДСВ.— 1984.— С. 53.— Рис. 6, 6—20.
- ¹⁵ Романчук А. И. Раскопки сельского поселения в низовьях реки Бельбек // АДСВ.— 1976.— С. 24.
- ¹⁶ Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 258.
- ¹⁷ Там же.— С. 259.
- ¹⁸ Айабин А. И. Могильники VIII — начала X вв. в Крыму // МАИЭТ.— Вып. III.— Симферополь, 1993.— С. 130.
- ¹⁹ Рудаков В. Е. Указ. соч.— С. 53.— Рис. 6, 19.
- ²⁰ Латышев В. В. Эпиграфические новости... // ИАК.— 1918.— № 65.— С. 17.
- ²¹ Аладашвили Н. А. Монументальная скульптура Грузии.— М., 1977.— С. 5.
- ²² Магомедов М. Г. Раннесредневековые церкви Верхнего Чиорута // СА.— 1979.— № 3.— С. 186.— Рис. 7—9.
- ²³ Замечание Э. И. Соломоник относилось к массивным каменным крестам, вписанным в круг, на подставке (Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 211).
- ²⁴ Бабенчиков В. П. Указ. соч.— С. 118.
- ²⁵ Мещеряков В. Ф. Указ. соч.— С. 104.
- ²⁶ Латышев В. В. Эпиграфические новости... // ИАК.— 1908.— № 27.— С. 31.— № 25; Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 259.
- ²⁷ Бабенчиков В. П. Указ. соч.— С. 117.
- ²⁸ Там же.— С. 117.
- ²⁹ Романчук А. И. Указ. соч.— С. 24.
- ³⁰ Рудаков В. Е. Указ. соч.— С. 37.
- ³¹ Свенцицкая И. С. Особенности религиозной жизни народных масс в азиатских провинциях Римской империи II—III вв.): язычество и христианство // ВДИ.— 1992.— № 2.— С. 68, 69.
- ³² Кропоткин В. В. Могильник Суук-Су // СА.— 1959.— № 1.— С. 108.— Рис. 1A.
- ³³ Мещеряков В. Ф. Указ. соч.— С. 104.
- ³⁴ Латышев В. В. Эпиграфические новости... // ИАК.— 1918.— № 65.— С. 17.— № 10.— Рис. 1, 8.
- ³⁵ Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1973.— С. 216.— Рис. 186 б. В такой же технике выполнен крест в круге на памятнике Ефросины (№ 4142) — он контуром прочерчен на камне.
- ³⁶ Уваров А. С. Христианская символика.— М., 1908.— Ч. I.— С. 41.
- ³⁷ Там же.— С. 40.
- ³⁸ Там же.— С. 43.
- ³⁹ Никитина Ю. И. Рисунки граффити из Софии Новгородской // СА.— 1990.— № 3.— С. 224.
- ⁴⁰ Зубарь В. М. Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом // Византийская Таврика.— К., 1991.— С. 15.
- ⁴¹ Свенцицкая И. С. Указ. соч.— С. 68, 69.
- ⁴² Зубарь В. М. Проникновение и утверждение христианства...— С. 22.
- ⁴³ Лордкипанидзе Г. А., Кигурадзе Н. Ш., Тодуа Т. Т. Раннехристианская стела из Пицунды // ВДИ.— 1990.— № 3.— С. 65, 66.
- ⁴⁴ Кулаковский Ю. Древности южной России. Керченская катакомба 491 г.— СПб., 1891.— С. 19.— Рис. 5; 8.
- ⁴⁵ Полевой В. М. Искусство Греции. Средние века.— М., 1973.— С. 150, 151, 181.
- ⁴⁶ Латышев В. В. Эпиграфические новости из южной России (находки 1905 г.) // ИАК.— 1906.— № 18.— С. 123, 124.
- ⁴⁷ Латышев В. В. Эпиграфические новости... // ИАК.— 1908.— № 27.— С. 32, 33.— № 28.

- ⁴⁸ Латышев В. В. Сборник греческих надписей...— С. 23, 24.— № 12.
- ⁴⁹ Белов Г. Д., Якобсон А. Л. Квартал XVII (раскопки 1940 г.) // МИА.— 1953.— № 34.— С. 125.— Рис. 18 б.
- ⁵⁰ Латышев В. В. Сборник греческих надписей... С. 98.— № 98.— Табл. X.
- ⁵¹ Латышев В. В. Эпиграфические новости... // ИАК.— 1908.— № 27.— С. 32, 33.— № 28.
- ⁵² Уваров А. С. Указ. соч.— С. 23, 24.
- ⁵³ Там же.— С. 26.
- ⁵⁴ Скржинская Е. Ч. Новые эпиграфические памятники средневекового Крыма // ИАСК.— М., 1958.— С. 160.
- ⁵⁵ Латышев В. В. Эпиграфические новости... // ИАК.— 1918.— № 65.— С. 18.— Рис. 1; Латышев В. В. Эпиграфические новости... // ИАК.— 1906.— № 18.— С. 121—123.— № 37; Хрушкова Л. Г. Скульптура раннесредневековой Абхазии.— Тбилиси, 1980.— С. 21.
- ⁵⁶ Скржинская Е. Ч. Указ. соч.— С. 159.
- ⁵⁷ Латышев В. В. Сборник греческих надписей...— С. 91, 92.— № 90.
- ⁵⁸ Там же.— С. 98—105.— № 98.
- ⁵⁹ Кулаковский Ю. Указ. соч.— С. 14, 15.
- ⁶⁰ Там же.— С. 14, 15.
- ⁶¹ Архимандрит Антонин. О древних христианских надписях в Афинах.— СПб., 1874.— С. 83.— № 29, № 3, № 18.
- ⁶² Латышев В. В. Сборник греческих надписей...— С. 88, 89.— № 86.
- ⁶³ Там же.— С. 32.— № 24.
- ⁶⁴ Там же.— С. 32.— № 24.
- ⁶⁵ Латышев В. В. Сборник греческих надписей...— С. 91, 92.— № 90; Соломоник Э. И. Несколько новых греческих надписей... // ВВ.— 1986.— № 47.— С. 212.
- ⁶⁶ Соломоник Э. И. Новые греческие лапидарные надписи средневекового Крыма // Византийская Таврика.— К., 1991.— С. 174, 175.— Рис. 2.
- ⁶⁷ Латышев В. В. Сборник греческих надписей...— С. 132, 133.— № 91 б.
- ⁶⁸ Виноградов Ю. Г. О методике обработки греческих эпиграфических материалов // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР.— М., 1978.— С. 60.
- ⁶⁹ Айбабин А. И. Указ. соч.— С. 130.— Рис. 18, 12, 13.

B. V. Соznik, E. Я. Turovskykij, A. V. Ivanov

НОВА ХРИСТИЯНСЬКА ПАМ'ЯТКА З НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА ПОБЛИЗУ КАРАНТИННОЇ БУХТИ

Публікація присвячена новій ранньохристиянській пам'ятці з некрополя Херсонеса. Пам'ятка є стелою прямокутної форми з заокругленим верхом, з обох боків якої розміщені зображення з написами. Ймовірно, спочатку стела була анепіграфічною й мала тільки зображення чотирьохпелюсткової розетки або хреста в колі. Датується це зображення V — кінцем IV ст. н. е.

Внаслідок повторного використання стели як надгробного пам'ятника, на зворотному боці був викарбуваний хрест видовжених пропорцій з християнською формуллю на кінцях. Зверху розміщена епітафія, особливості палеографії якої дозволяють датувати пам'ятку V—VI ст. н. е.

V. V. Soznik, E. D. Turovsky, A. V. Ivanov

A NEW CHRISTIAN ROLIC FROM THE CHERSONESE NECROPOLIS NEAR THE KARANTINNAYA BAY

This paper is devoted to a new early Christian relic from the Chersonese necropolis. The relic looks like a rectangular stèle with a rounded top. On the both sides of the stèle there are pictures with inscriptions. It is quite possible that at first that stèle was an epigraphic one with only a picture of a four-petal rosette or a cross in a circle. This picture is dated the 5th or late 4th century A. D. After reuse of the stèle as a tombstone the cross of longitudinal proportions with the Christian expression on its ends was imprinted on the reverse side. The epitaph is inscribed above. Certain features of the palaeography permit dating the relic the 5th—6th cent. A. D.

Одержано 10.08.96

ПОСЕЛЕННЯ ЗУБРИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОБЛИЗУ с. ГОРОДОК НА ВОЛИНІ

Д. Н. Козак

У публікації дається повний аналіз археологічних матеріалів з повністю дослідженого поселення зубрицької культури поблизу с. Городок Луцького р-ну на Волині.

Поселення відкрите В. В. Шкоропадом у 1988 р. Протягом 1990—1992 рр. воно досліджено повністю.

Розташоване за 1 км на південний схід від села в урочищі Острів і займає першу терасу корінного берега р. Чорногузки. Ширина тераси 50—60 м, довжина 1,5 км.

Поселення зубрицької культури займає північний край тераси. Відкрито площе 4 тис. м² (рис. 1).

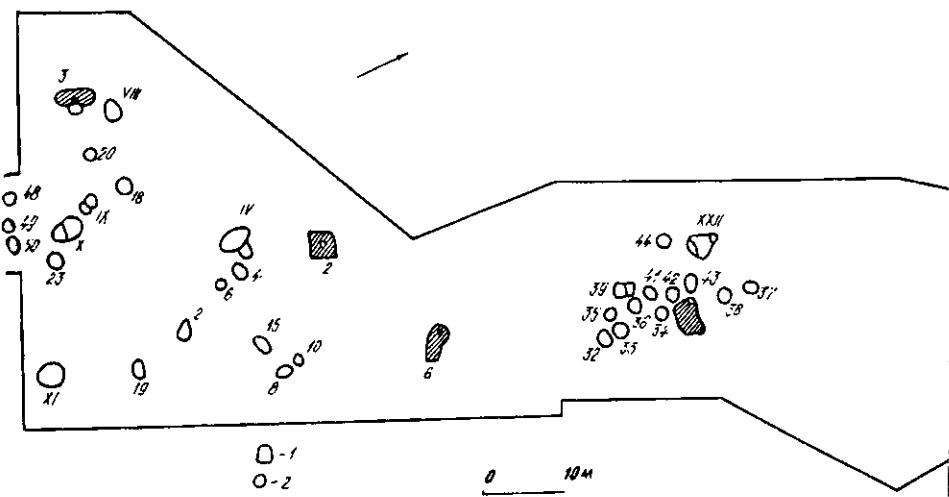

Рис. 1. Схема розміщення житлових та господарських споруд на поселенні зубрицької культури.

Культурний шар поселення практично знищений оранкою і не має матеріальних залишків. Вони іноді трапляються тільки в об'єктах та над ними.

Відзначимо надзвичайну бідність археологічного матеріалу як в будівлях зубрицької культури, так і в об'єктах інших культур. Цей факт пояснюється, мабуть, короткотривалістю їх існування, а також повною зруйнованістю культурного шару.

Поселення складалося з чотирьох жител, восьми господарських споруд та двадцяти п'яти ям-погребів, сконцентрованих у двох групах, відстань між якими становить 20 м.

Довжина поселення від крайніх об'єктів — 90, ширина — 20—40 м.

Житлові та господарські споруди.

Ж и т л о 2 виявлене на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Це квадратна у плані напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу (рис. 2, 1). Стіни житла прямовисні, долівка рівна, утрамбована. Розміри житла 2,8×2,8, висота земляних стін 0,15—0,2 м від рівня долівки. У долівці знаходилося 5 ямок від стовпів. Три з них діаметром 0,2—0,35 та глибиною

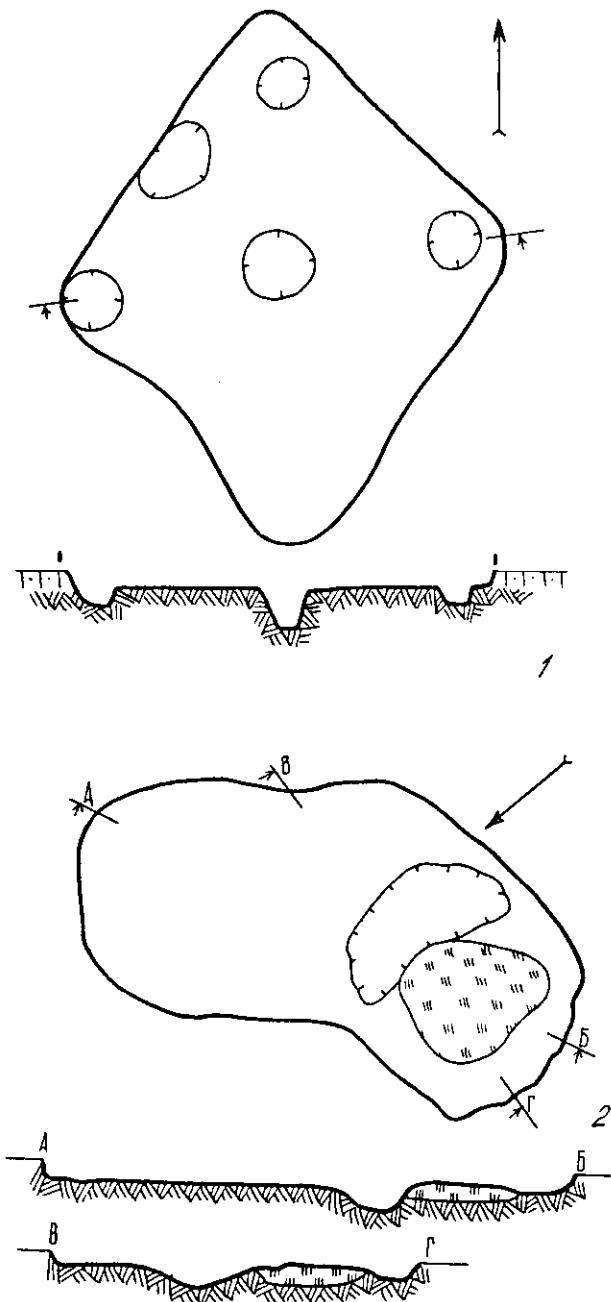

Рис. 2. План та розрізи жител 2 (1), 6 (2).

вшиими сторонами за лінією північ—південь. Його розміри $1,7 \times 4,5$, висота земляних стін — $0,22$ м від рівня підлоги (рис. 5, 1).

Посередині житла знаходилося глинобитне вогнище округлої у плані форми, діаметром $0,8$ та товщиною черіння $0,2—0,23$ м. Основа вогнища дещо заглиблена в материк. Вогнище підмазувалося чотири рази.

Вздовж північної частини стіни розміщений материковий прилавок розмірами $0,3—2$ м, що піднімався на $0,18$ м від рівня долівки. Посередині східної стіни, поряд з вогнищем знаходилась підвальна яма округлої у плані

$0,12—0,22$ м від рівня долівки розміщалися по трьох кутах житла, крім південного. Одна ямка діаметром $0,25$ і глибиною $0,13$ м від рівня долівки містилася посередині північно-східного кута. Найбільша яма діаметром $0,6$ і глибиною $0,34$ м від рівня долівки була у її центрі. Простежено, що підлога навколо цієї ями утрамбована набагато сильніше, ніж на іншій площині житла. Стовп, який стояв тут, був зданий у конструкції житла. Він виконував якусь іншу функцію, наприклад, визначав центр житла, або служив елементом інтер'єру (стіл, стовп для розвішування одягу, посуду, шкір тощо), а можливо, якусь невідому нам ритуальну функцію (рис. 2, 1).

У заповненні житла виявлено невелику кількість уламків ліпної кераміки, в тому числі розвал горщика біконічної форми та уламок чернолощеної миски, кілька прясел, виготовлених з фрагментів ліпних посудин, кістки тварин (рис. 3; 4).

Житло 3 виявлене на глибині $0,4$ м на західному краї поселення. Житло має видовжено-прямокутну в плані форму, з заокругленими кутами. Стіни вертикальні, долівка добре збережена, рівно утрамбована. Житло орієнтоване до-

76

форми діаметром 1,5 та глибиною 0,6 м від рівня долівки житла. Стіни ями вертикальні, дно рівне, пласке.

У заповненні житла знайдено невелику кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Ж и т л о 4 виявлене на глибині 0,4 м від сучасної поверхні на східному краї поселення (рис. 1). Це напівземлянка прямокутної форми, орієнтована довгими стінами за лінією схід-захід. Стіни житла прямоносні, долівка рівна, щільно утрамбована. Розміри будівлі $2,7 \times 3,1$, висота земляних стін 0,5 м від рівня долівки. До східного боку житла прилягала прибудова, очевидно, лежанка, або господарський прилавок, можливо, сіни. Вона мала розміри 1×2 м та була піднята на 0,3 м від долівки житла. Південна частина прибудови, розмірами $0,5 \times 1,4$ м була піднята на 20 см відносно її північної частини.

До західного краю південної стіни прилягав материковий останець довжиною 1,2 та ширину 0,3 м. Останець підносився на 0,24 м від рівня долівки і правив, очевидно, за господарський прилавок.

У північно-західному куті житла, навпроти прилавка, розміщалася підвальна яма, яка північно-західною частиною підбоєм заходила у стіну. Стіни ями з боку житла дуже похилі. Глибина ями 0,6 м від рівня долівки житла, розміри на верхній частині $1,2 \times 2$ м. Навпроти входу, біля підвальної ями, простежені у долівці залишки вугілля та попе-

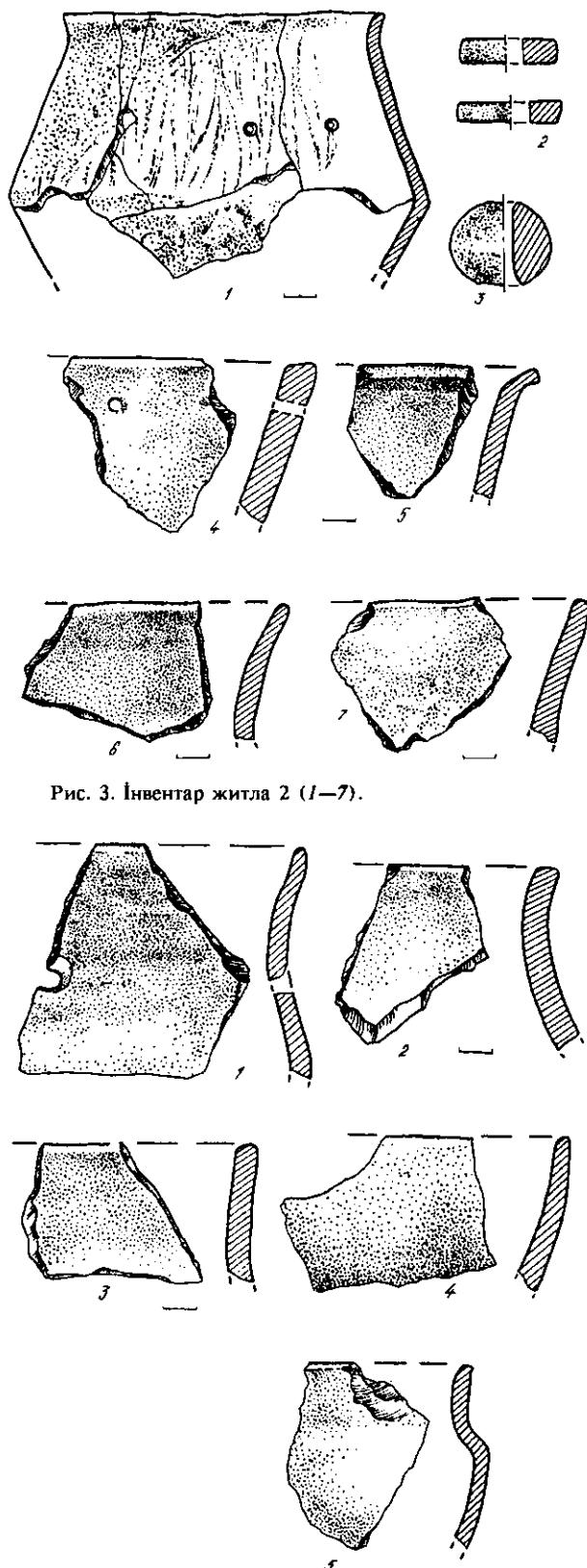

Рис. 3. Інвентар житла 2 (1—7).

Рис. 4. Інвентар житла 2 (1—5).

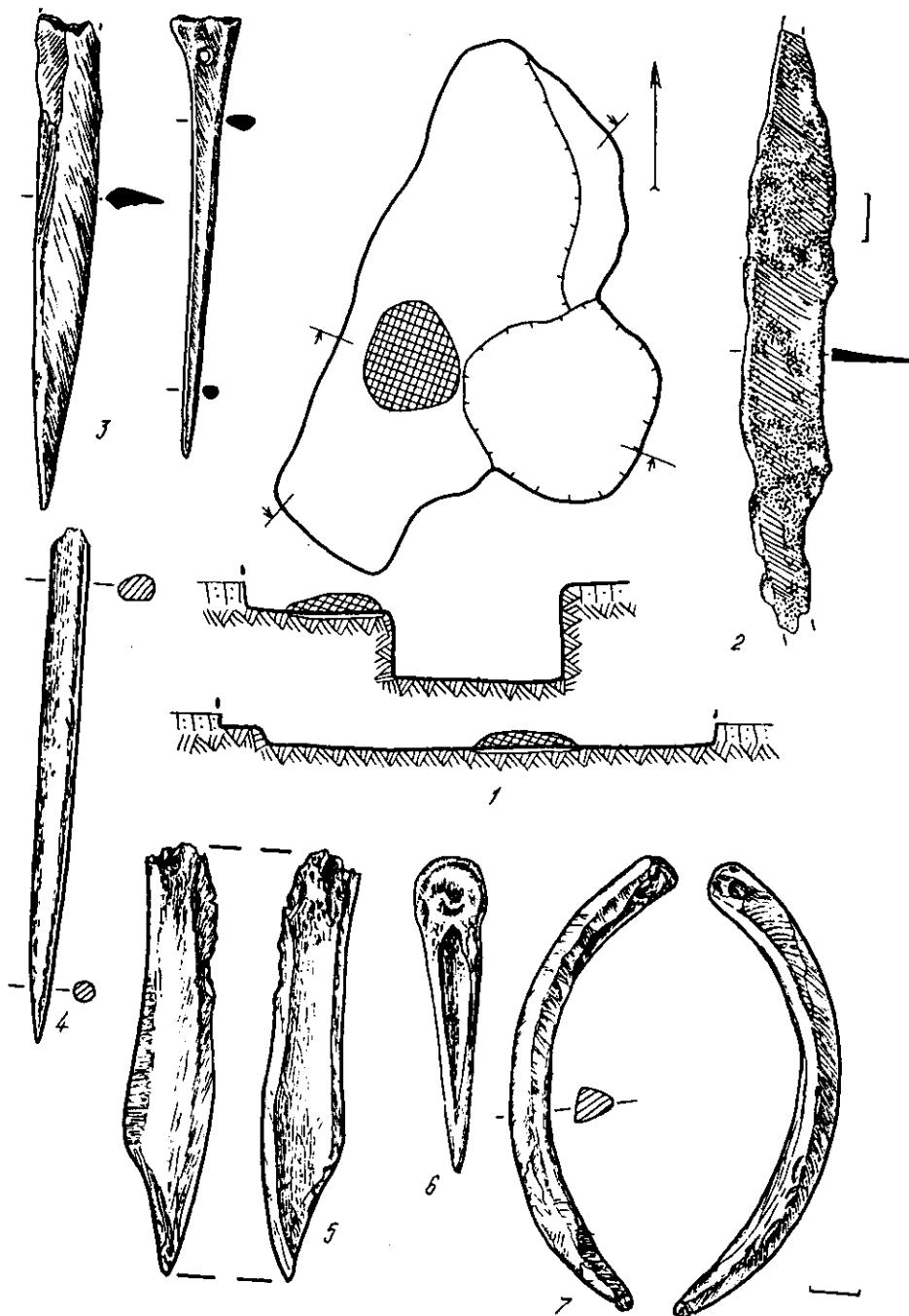

Рис. 5. План та розрізи житла 3 (1), залізний ніж з житла 4 (2), знахідки з культурного шару (3—6) та ями № 2 (7).

лу, а також пропалені плями. Очевидно це залишки вогнища, діаметром приблизно 1,2 м. У заповненні ями, яке складав темно-сірий гумус з домішками вуглинок та попелу з шматками глиняної обмазки, виявлено невелику кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин (рис. 6, 2—4).

Ж и т л о 6 знаходилося на однаковій відстані між житлами 2 та 4 у центрі поселення. Виявлене на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Має видовжено-овальну, близьку до дугоподібної у плані форму з прямими стінками та рівним, сильно витоптаним дном.

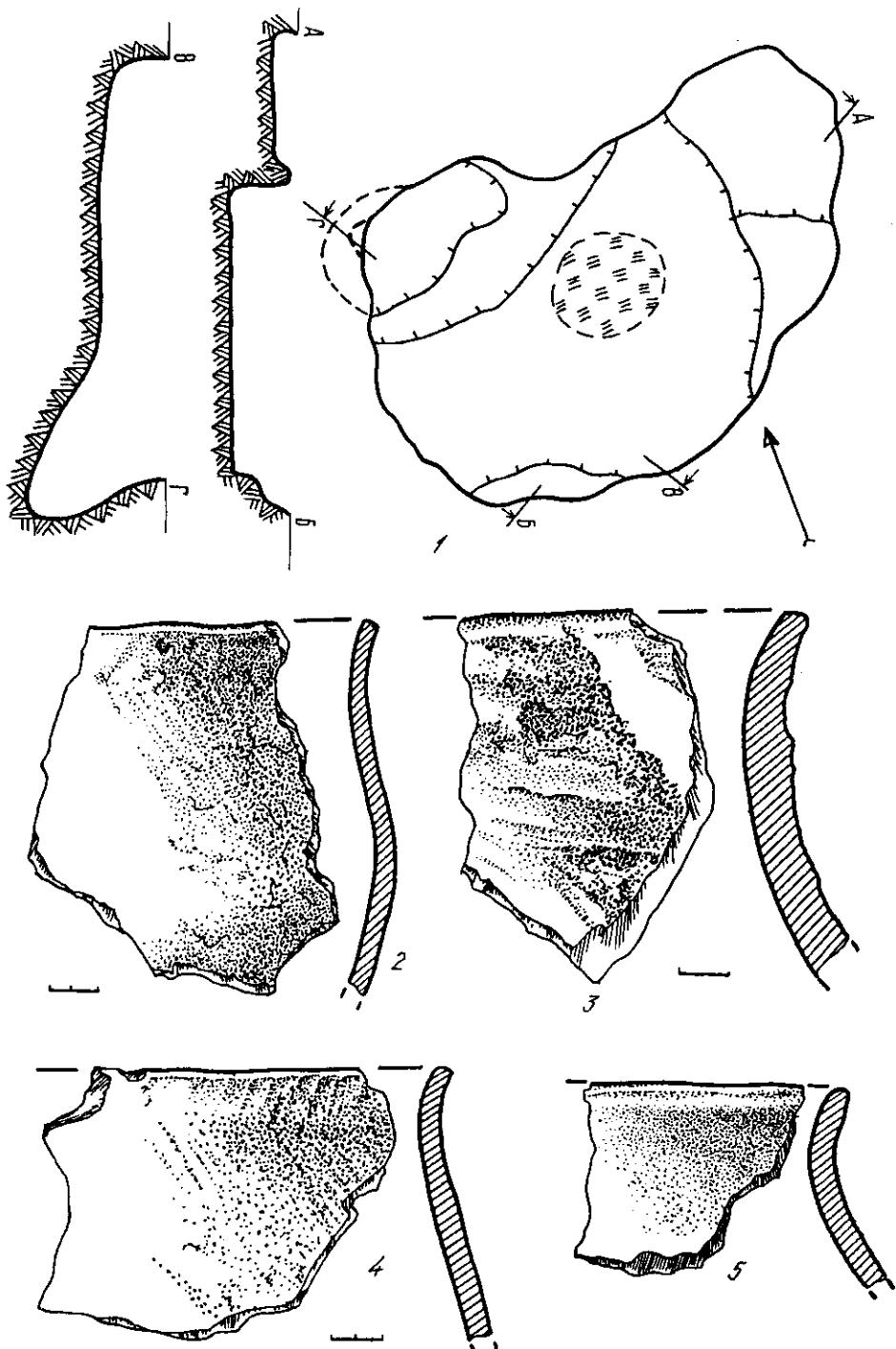

Рис. 6. План та розрізи житла 4 (1), кераміка з житла 4 (2—4) та культурного шару (5).

Розміри житла 2×4 м, висота земляних стін 0,2 м від рівня долівки (рис. 2, 2), орієнтоване стінами за сторонами світу. За 0,4 м від північної стіни знаходилося глинобитне вогнище округлої у плані форми, діаметром 1 та товщиною черіня 0,15 м. З північного боку до вогнища прилягала підвальна яма овальної форми розмірами $0,7 \times 1,3$ та глибиною 0,15 м від рівня долівки. Яма була заповнена вугіллям.

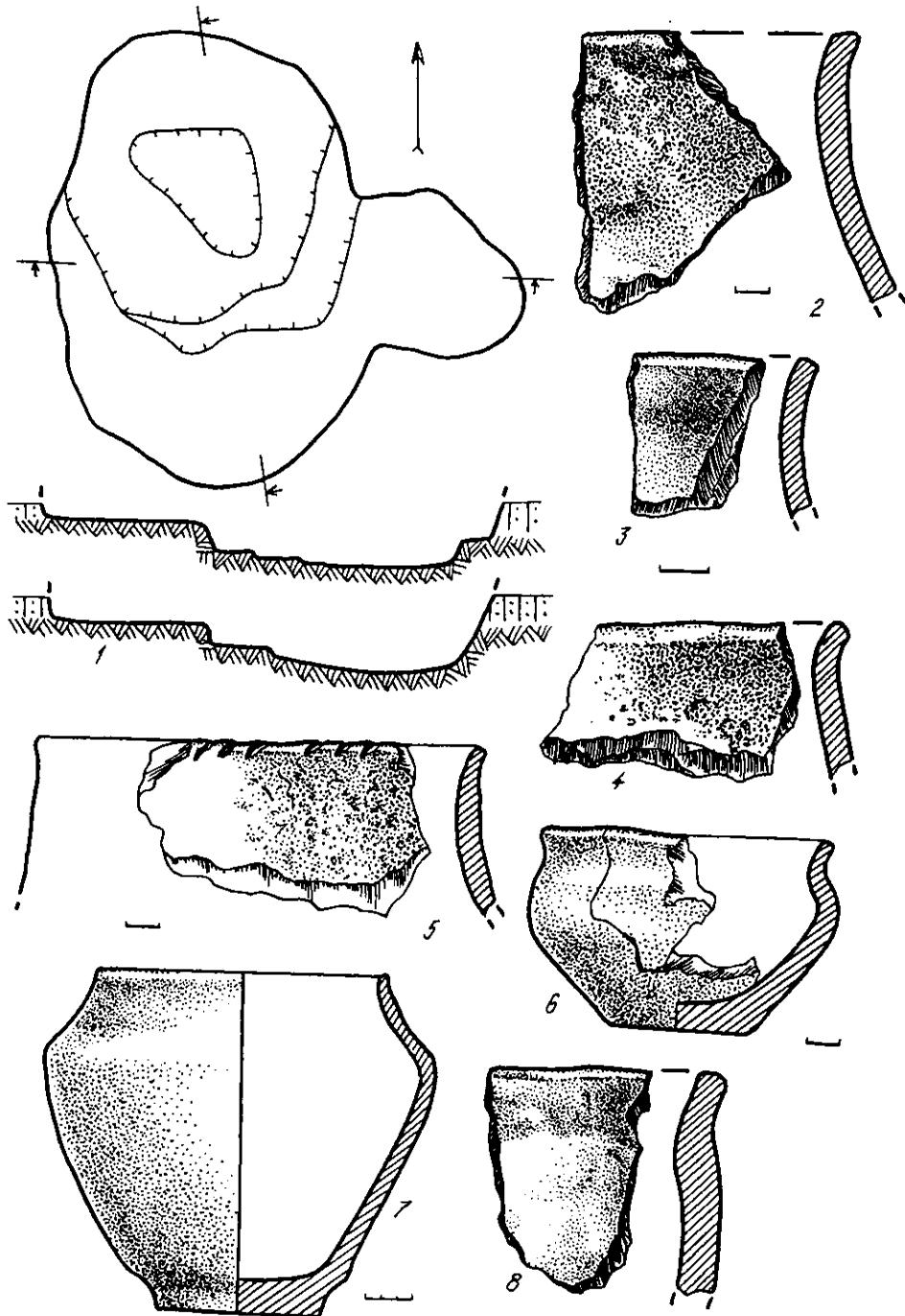

Рис. 7. План та розрізи споруди IV (1) та кераміка з неї (2—4), кераміка з ям № 33 (5), № 38 (6), № 50 (7—8).

У заповненні житла, яке складав темно-сірий гумус з включенням вуглинок та попелу, виявлено невелику кількість уламків ліпного посуду та кістки тварин (рис. 2, 2).

Споруда IV розміщена за 10 м на південь від житла № 2 і виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Має овальну в плані форму і орієнтована довгими стінами за лінією північ—південь. Її розміри $2,6 \times 3,6$, глибина 0,22 м від рівня виявлення. Стіни споруди похилі, дно рівне, дещо витоптане.

Північно-західна частина об'єкту зайнята підвальною ямою овальної форми, розмірами $2,2 \times 2,4$ та глибиною 0,6 м від рівня dna споруди. Північно-східну частину ями займає материковий виступ-прилавок розмірами $0,2 - 0,3 \times 2,8$ та висотою 0,2 м від рівня dna. У центрі ями вибрана ще одна яма неправильної форми, розмірами $0,8 \times 1,2$ та глибиною 0,2 м від рівня dna. Посередині розміщено стовпову яму, діаметром 0,2 та глибиною 0,2 м від рівня dna.

Посередині східної стіни споруди розміщено заглиблений виступ розмірами $1,2 \times 1,2$ та глибиною стінок 0,2 м від рівня виявлення. Очевидно виступ правив за вхід у приміщення (рис. 7, 1).

У заповненні споруди виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Споруда VIII знаходилася за 2 м на схід від житла 3 і виявлена на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Має близьку до округлої у плані форму, розміри $2,1 \times 2,4$ та глибину 0,2 м від рівня виявлення. Стіни похилі донизу. Дно рівне. Споруда орієнтована короткими стінами за лінією північ-півден. Уздовж східної та західної стін розміщені материкові прилавки. Вони мають ширину $0,2 - 0,4$ і довжину $1,6 - 2,2$, висоту 0,15 м від рівня долівки споруди.

У заповненні будівлі знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Споруда IX містилася приблизно за 10 м на схід від житла 3 і споруди VIII і виявлена на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Вона має неправильно-овальну в плані форму і орієнтована довгими стінами за лінією північ-півден. Розміри споруди $1,6 \times 2,4$, глибина 0,2 м від рівня виявлення. Стіни похилі до dna, дно пласке, дещо утрамбоване, рівне. Північно-східну частину долівки займала округла у плані підвальна яма діаметром 1,2 та глибиною 0,4 м від рівня dna споруди. Стіни ями вертикальні, дно рівне. Північний край будівлі обіймав материковий останець-прилавок. Він нависав над підвальною ямою (рис. 8, 2).

У заповненні знайдено кілька уламків ліпної кераміки, кістки тварин.

Споруда X розміщено за 1,5 м на півден. від споруди IX і виявлено на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні. Має неправильну в плані форму, розміри $2,6 \times 3$ та глибину 0,35 м від рівня виявлення. Стіни дещо похилі до dna, дно трохи утоптане, рівне (рис. 8, 3). Західну частину споруди займала підвальна яма, близької до округлої у плані форми, діаметром 1,7 та глибиною 0,55 м від рівня dna ями. Стіни похилі, дно пласке, рівне. У північній стіні ями розміщувалися два материкових виступи-прилавки. Один з них розташований на висоті 0,1 м від dna ями, другий на 0,42 м вище першого. Розміри першого прилавку $0,2 \times 1$, другого — $0,3 \times 0,7$ м. Ще один материковий останець розмірами $0,3 \times 0,6$ м розташований у південній стіні ями на висоті 0,8 м від рівня dna. Останці, очевидно, використовувалися для господарських потреб.

У заповненні споруди виявлено близько десятка уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Споруда XI займала південний кут поселення (рис. 9, 1), виявлена на глибині 0,3 м від поверхні. Має підквадратну у плані форму, розміри $2,8 \times 2,8$ та глибину 0,8 м від рівня виявлення. Стіни споруди вертикальні, дно рівне, пласке. Споруда орієнтована довгими стінами за лінією північ-півден. Уздовж східної та південної стін розташовані материкові останці-прилавки. Вони мали розміри $1,2 - 1,35 \times 0,4 - 0,6$ м і розміщувалися на висоті 0,58 м від dna споруди (рис. 9, 1).

Заповнення об'єкту складав темно-сірий гумус, перемішаний з великою кількістю глинняної обмазки та попелу. У ньому виявлено кілька уламків ліпного посуду, кістки тварин. На dnі споруди лежав людський череп, який при зачищенні розсипався.

Споруда XVII займала північний край поселення, протилежний від споруди XI, за 8 м на північний схід від житла 4 (рис. 1), виявлена на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні. Це близька до квадратної, з сильно заокругленими кутами напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Розміри споруди $2,8 \times 2,8$, висота земляних стін 0,5 м від рівня dna (рис. 9, 2).

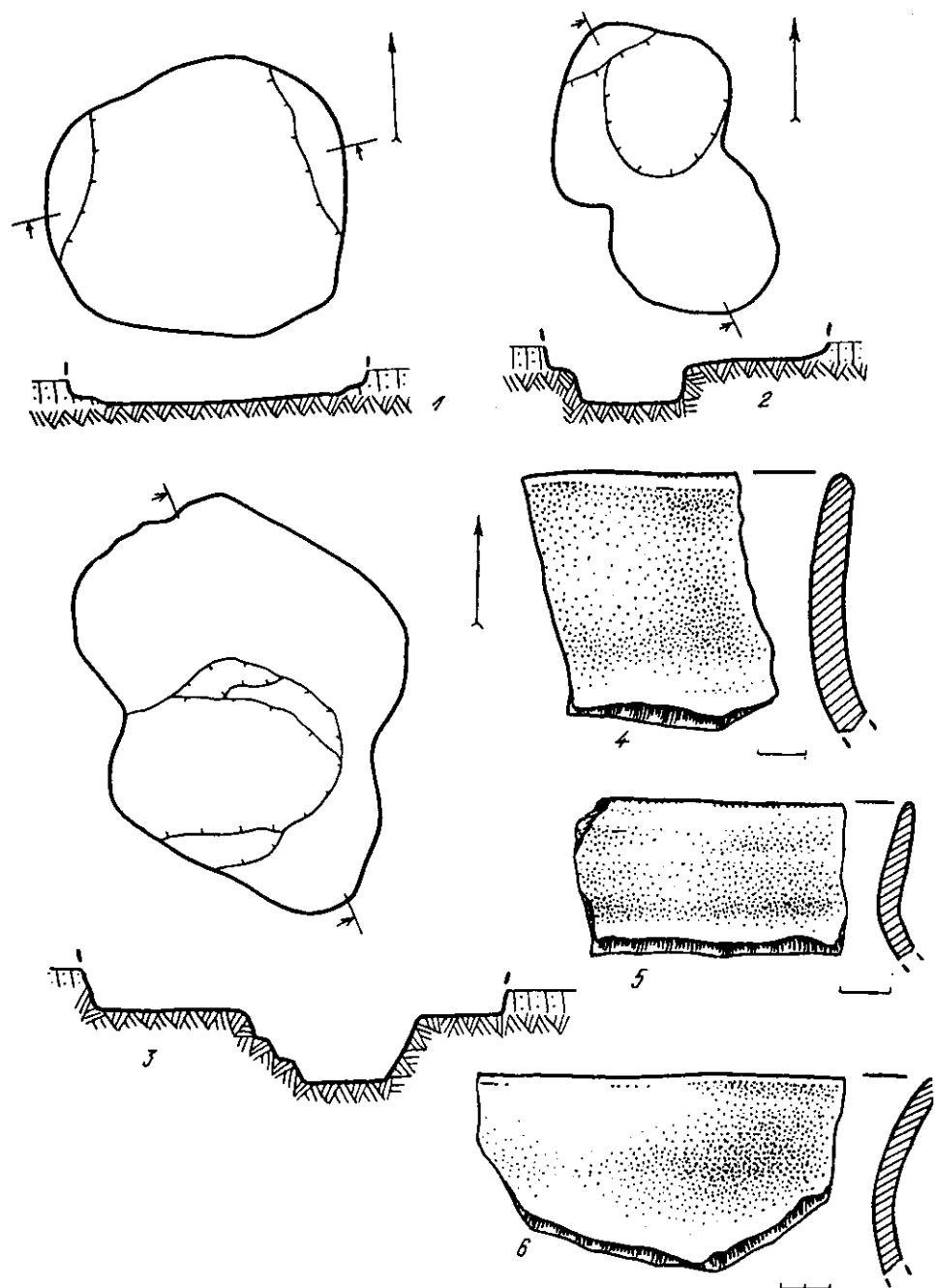

Рис. 8. План та розрізи споруд VIII (1), IX (2), X (3) та кераміка з ями № 18 (4—6).

Стіни споруди прямовисні, дно рівне дещо утоптане. У північному куті споруди зроблено нішу напівкруглої форми, діаметром 0,6 м. Це був, очевидно, вхід до споруди. Ліворуч від входу, вздовж північно-східної стіни залишено два материкових останці, один під одним. Розміри вищого $0,3 \times 0,8$ і висота 0,4 м від рівня долівки, розміри нижчого $0,8 \times 0,6$ м і висота 0,2 м від рівня дна. Ці останці були, мабуть, основою господарських прилавків. Ще один материковий останець розміщувався вздовж південно-східної стіни. Його ширина 0,5—0,8, висота 0,3 м від рівня підлоги.

У заповненні споруди типового складу знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Ями-погреби поселення концентрувалися двома групами по 13 ям, одна з них розміщувалася у своєрідному трикутнику південніше житла 2, 3, 6 (№ 2, 4, 6, 8, 10, 15, 18, 20, 23, 48—50), а друга концентрувалася навколо житла 4 (рис. 1) (№ 32—39, 41—44).

Яма № 2 має неправильну, близьку до овальної у плані форму, розміри $2 \times 2,2$ та глибину 0,4 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно лінзоподібне. У заповненні знайдено два уламки світлоощаденої кераміки та кістки тварин.

Яма № 4 має округлу в плані форму, діаметр 1,6 та глибину 0,23 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно лінзоподібне. У заповненні виявлено фрагменти ліпного посуду, оброблена кістка, ймовірно, ручка ножа та кістки тварин.

Яма № 6 має округлу в плані форму, діаметр 1,2 та глибину 0,38 м від рівня виявлення. Стіни похилі до низу, дно лінзоподібне. У заповненні виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 8 має округлу в плані форму, діаметр 1,68 та глибину 0,48 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно нерівне, з ум'ятинами. У заповненні знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 10 була поряд з ямою 8. Вона має близьку до округлої у плані форму, діаметр 1,6 та глибину 0,42 м від рівня виявлення. У заповненні трапилося кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Яма № 15 має овальну в плані форму, розміри $1,4 \times 2$ та глибину 0,2 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно лінзоподібне. До південного боку прилягало невелике вогнище у вигляді скупчення попелу та вуглинок округлої форми діаметром 0,2 м та привогнищева яма округлої форми діаметром 0,4 м та глибиною 0,15 м від рівня виявлення. У заповненні знайдено чотири уламки ліпного посуду та кістки тварин.

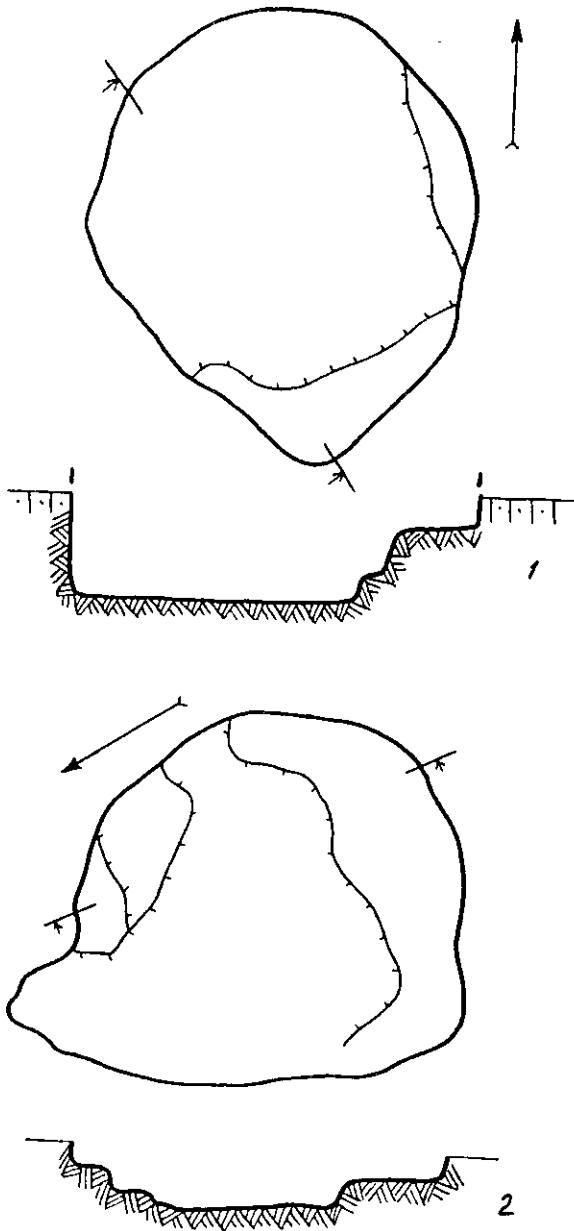

Рис. 9. План та розрізи споруд XI (1), ХХІІ (2).

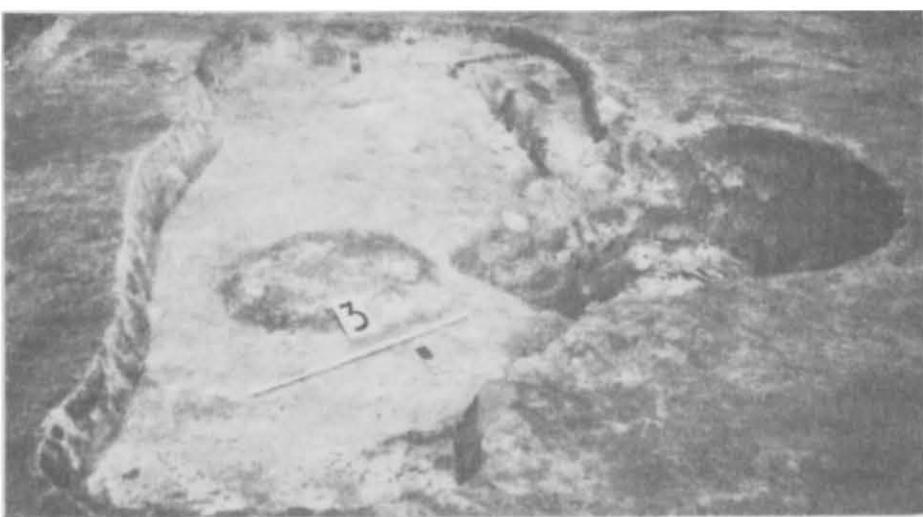
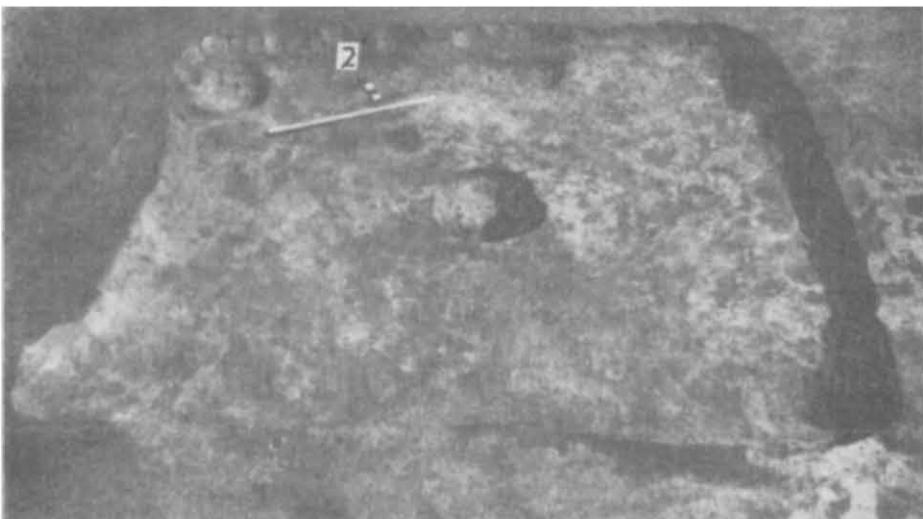

Рис. 10. Житла 2, 3, 6 з зубрицької культури.

Я м а № 18 має округлу в плані форму, діаметр 1,6 та глибину 0,3 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно лінзоподібне. У заповненні було близько десяти дрібних уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Я м а № 19 має округлу в плані форму, діаметр 1,4 та глибину 0,2 м від рівня виявлення. Стінки звужуються донизу, дно лінзоподібне. У заповненні виявлено один уламок ліпного посуду та кістки тварин.

Я м а № 20 має округлу в плані форму, діаметр 1,2 та глибину 0,22 м від рівня виявлення. Стінки ями звужуються до дна, дно лінзоподібне. При зачищенні знайдено уламки ліпного посуду та кістки тварин.

Я м а № 23 має овальну в плані форму, розміри $1,7 \times 1,8$ м та глибину 0,8 м від рівня виявлення. Стіни дещо звужені донизу, дно пласке. Біля східної стіни містився материковий останець-прилавок розмірами $0,4 \times 1$ м. Висота від рівня дна ями 0,2 м. У заповненні трапилося кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Я м а № 32 має близьку до овальної у плані форму, розміри $1,4 \times 1,7$ та глибину 0,23 м від рівня виявлення. Стіни похилі, дно лінзоподібне. У заповненні знайдено п'ять уламків ліпного посуду та кілька кісток тварин.

Я м а № 33 має округлу в плані форму, діаметр 2,1 та глибину 0,42 м від рівня виявлення. Стіни похилі до дна, дно рівне. При зачищенні виявлено один фрагмент ліпного посуду та багато кісток тварин.

Я м а № 34 має округлу в плані форму, діаметр 1,8 та глибину 0,33—0,4 м від рівня виявлення. Стіни дещо похилі до дна, дно лінзоподібне. У заповненні знайдено кілька уламків ліпного посуду та сильно пошкоджені кістки дрібних тварин.

Я м а № 35 має овальну в плані форму, розміри $1,8 \times 2$ та глибину 0,25—0,4 м від рівня виявлення. Стіни звужуються до дна, дно нерівне, поглиблена під північну стіну. У заповненні знайдено чотири уламки ліпного посуду та кілька кісток тварин.

Я м а № 36 має округлу в плані форму, діаметр 1,65 та глибину 0,42 м від рівня виявлення. Стінки ями сильно звужені до дна, дно лінзоподібне. У заповненні знайдено кілька дрібних уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Я м а № 37 має близьку до округлої у плані форму, діаметр 1,6 та глибину 0,7 м від рівня виявлення. Стінки ями з одного боку прямовисні, з протилежного — дещо звужені до дна. Дно понижено до похилого боку. У заповненні знайдено шість уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Я м а № 38 має округлу в плані форму, діаметр 1,8 та глибину 1,6 м від рівня виявлення. Стіни дещо звужені донизу, дно з одного боку похиле. У заповненні було кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Я м а № 39 складалася з двох частин: округлої глибокої та дугоподібної, менш глибокої, що прилягає до першої з півночі. Округла яма має діаметр 1,5 та глибину 0,56 м від рівня виявлення. Стіни звужені до дна, дно рівне. Друга яма має розміри $0,8 \times 1,6$ та глибину 0,3 м від рівня виявлення. Стіни похилі до дна, дно пласке. У заповненні було знайдено кілька невиразних уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Я м а № 41 має округлу в плані форму, діаметр 1,5 м та глибину 0,7 м від рівня материка. Стіни прямовисні, дно дещо заглиблена у центрі. У заповненні, яке складав темно-сірий гумус, виявлено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Я м а № 42 виявлена на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. Вона має округлу в плані форму, діаметр 1,8 та глибину 0,5 м від рівня материка. Стіни вертикальні, дно пласке. У заповненні, яке складав темно-сірий гумус з домішками вуглинок та попелу, знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Я м а № 43 має овальну в плані форму, розміри $1,6 \times 2$ та глибину 0,68 м від рівня материка. Стінки ями дещо звужені до низу, дно рівне. У заповненні трапилося кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Я м а № 44 має округлу в плані форму, діаметр 1,8 та глибину 0,36 м від рівня виявлення. Стінки ями звужені донизу, дно нерівне. Заповнення ями складав темний гумус з великою кількістю золи, попелу, глиняної обмазки.

При розчищенні споруди виявлено кілька дрібних уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Я м а № 48 має округлу в плані форму, діаметр 1,6 та глибину 0,7 м від рівня виявлення. Стіни ями дещо похилені до лінзоподібного dna. До північної стіни ями прилягав материковий виступ висотою 0,2 від рівня dna, ширину 0,2, довжиною 1,2 м. У заповненні ями знайдено кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Я м а № 49 має округлу в плані форму, діаметр 1,6 та глибину 0,25 м від рівня виявлення. Стіни похилі, dna лінзоподібне. У заповненні трапилося кілька уламків ліпного посуду та кістки тварин.

Я м а № 50 має близьку до округлої у плані форму, діаметр 1,2 та глибину 0,23 м від рівня виявлення. Стіни ями похилі, dna лінзоподібне. У заповненні виявлено добре збережений ліпний горщик та кістки тварин (рис. 7, 8).

Інвентар.

Зібрана на поселенні кераміка нечисленна і, за невеликим винятком, дуже фрагментована. Вся кераміка виготовлена «від руки».

Більша частина посуду має дещо підлощену поверхню, інша — шорстку. Кілька уламків мисок та горщиків були чорнолощеними. Лише один фрагмент горщика з ями № 33 мав орнамент у вигляді косих насічок по краю вінець (рис. 7, 5).

Профілі всіх посудин плавні, край вінець заокруглені, денця не виділені або ледь виділені у профілі.

У тісті, з якого формувалися посудини, помітні домішки органічних речовин, трохи піску, товченого каміння або черепків, інколи сухої глини.

Випал посуду добрий або середній, колір — від брунатного до темно-сірого.

За асортиментом зібраний посуд поділяється на кухонні горщики, призначенні для столу, миски та кухлі.

Найчисленнішими є горщики, представлені кількома типами.

Тип I складають посудини з добре вираженою розхиленою шийкою, похилими округлими плічками та конічною придонною частиною. Перелом стінок розташований вище висоти посудини (рис. 6, 3—5).

Тип II — найчисленніший у колекції. Йому відповідають високі стрункі посудини конічного профілю з відхиленою довгою шийкою, слабо вираженими, дуже спадистими плічками (рис. 6, 2).

До типу III належать кілька горщиків біконічного профілю. Шийка розхилена, плічки прямі, перелом плічок у бочки ребристий (рис. 3, 1).

Тип IV представлений слабопрофільованою посудиною біконічної форми з ледь зазначеними короткою шийкою, плічками та бочками (рис. 7, 8).

До типу V належить горщик із загнутими в середину плічками, ледь виділеною вертикальною шийкою та конічною придонною частиною (рис. 9, 7).

Тип VI представлений кількома горщиками біконічної форми з розлогою високою шийкою та покатими плічками (рис. 3, 6; 8, 6).

Всі форми горщиків є типовими для зубрицьких пам'яток, відображаючи їх еклектизм. Зокрема типи I і II мають аналогії у пшеворській культурі ранньоримського часу, типи III, IV є близькими до пізньозарубинецьких пам'яток. Зарубинецьке походження має також орнамент у вигляді косих насічок по краю вінець¹.

Такий же зарубинецько-пшеворський симбіоз презентують форми мисок.

Одну з них складають глибокі посудини есподібного профілю із заокругленими заломами (рис. 7, 8).

Другу форму представляє глибока миска з прямою високою шийкою, чітко зазначенім переломом від коротких плічок до плавно заокруглених бочків (рис. 4, 5).

Третю форму складають кілька мисок конусоподібного профілю без плічок і з розлогими вінцями (рис. 3, 4, 5).

Якщо перші дві форми мають за прототипи миски зарубинецької культури², то третя форма є безпосереднім продовженням традицій виготовлення мисок у пшеворській культурі³.

Кухлики мають, в основному, форму зрізаного конуса, типову для зубрицьких пам'яток (рис. 4, 7).

Знаряддя праці з поселення складаються з трьох глиняних прясел, кількох кістяних проколок, кістяної голки, залізного ножа.

З прясел (рис. 3, 2, 3) — два пласкі, шириною 1 та висотою 3 см, одне округле, діаметром 3 см. Поверхня виробів шорстка, робота груба.

Проколки виготовлені з реберних або суглобових кісток дрібних тварин. Їх довжина — 8—10 см (рис. 5, 4—6). Одна проколка, довжиною 10 см, виготовлена з рогу маленької кози. Голку вистругано з невеликої суглобової кістки, у ширшому кінці просвердлено отвір. Довжина виробу 8 см (рис. 5, 3).

Залізний ніж поганої збереженості, з сильними накипами іржі. Кінці черешка та леза відламані, лезо — конічної у розрізі форми, черешок від леза відділений уступом з боку спинки. Довжина збереженої частини — 12 см (рис. 5, 2).

Серед виробів трапився амулет, виготовлений з ікла дикого кабана, сильно витертий від використання. В основі ікла просвердлений отвір для нанизування нитки (рис. 5, 7). Амулет відображає один з елементів вірувань мешканців поселення, зокрема захисну магію.

Хронологія та характер забудови поселення.

Абсолютну хронологію поселення визначити важко через відсутність датуючих знахідок.

Відносна хронологія з'ясовується як за аналогією з іншими зубрицькими пам'ятками, так і за порівняльно-типологічним аналізом керамічного комплексу.

Найбільш ранніми об'єктами на поселенні є, очевидно, споруди II та III. Набір керамічного матеріалу з них дуже ранній і характеризується формами горщиків та конічних кухликів з потовщенями вінцями, але без граней, властивих пшеворській кераміці Подністров'я пізньолатенського часу⁴.

Комплекси з такою керамікою визначалися нами на підставі широкого кола археологічних матеріалів фазою I розвитку зубрицької культури і датуються, загалом, другою половиною I ст. Останні об'єкти мають набір кераміки, характерний для наступних етапів розвитку зубрицької культури на Волині, тобто II ст.

Таким чином, зубрицьке поселення в Городку могло існувати в межах другої половини I—II ст. Враховуючи той факт, що поселення функціонувало недовго, цей строк можна звузити до кінця I — першої половини II ст.

Поселення зубрицької культури поблизу с. Городок досліджено повністю, тому його матеріали дають змогу моделювати на підставі горизонтальної планіграфії характер соціального устрою її носіїв — давніх слов'ян.

Аналізуючи план забудови горodoцького поселення, неважко зауважити, що всі його об'єкти розміщені двома нерівномірними групами, що займали східну і західну частини поселення (рис. 1).

До складу першої, західної групи, входило три житла, розташованих в один ряд із сходу на захід так, що один з їх кутків був прив'язаний до уявної прямої лінії (рис. 1, 12).

Південніше від них розміщено шість господарських споруд та 13 ям-погребів. Цілком очевидно, що всі ці господарські об'єкти були у спільному користуванні мешканців трьох жител, які складали, без сумніву, одну кровноспоріднену родину — велику патріархальну сім'ю. Очевидно, прив'язка всіх трьох жител до однієї уявної прямої лінії є ознакою такої спорідненості⁶.

До другої групи, розміщеної за 20 м на північний схід від прямої, входило одне житло (4), оточене з трьох боків, крім східного, дванадцятьма господарськими ямами та однією господарською спорудою (рис. 1).

Ця група об'єктів складала, очевидно, окремий господарський комплекс.

Стосунки мешканців цього господарства з родиною, що проживала в житлах попередньої групи, на археологічних даних не встановлюються. Але можна припустити, що це були різні сім'ї, судячи за чіткою просторовою відокремленістю та роз'єднаністю господарських об'єктів.

Очевидно, з часом від мешканців житла 4 та їх стосунків з мешканцями «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

паралельної сім'ї відгалужилось би ще кілька споріднених сімей, які б створили нову — велику патріархальну сім'ю, аналогічну вищеописаній.

Саме таку картину ми зафіксували на поселенні Линів, яке існувало приблизно втрічі довше ніж поселення в Городку. Як і в Городку, в Линеві на початковому етапі мешкало дві різні сім'ї. Їх шлюбні контакти привели на другому і третьому етапах існування поселення до утворення єдиної патріархальної родини, від якої в різний час відгалужувалися пари, що переходили на інші поселення (як, наприклад, в Городок сім'я з житла 4) або ж створювали нові поселення, спаровуючись між собою (як це, наприклад, сталося у Линеві¹).

З точки зору соціально-економічного розвитку горodoцька община відбиває той рівень розвитку, коли на поселенні може існувати поряд з патріархальною родиною, в яку входило кілька малих сімей із спільною власністю, окрема мала сім'я, яка володіла, мабуть, окремою ділянкою землі, худобою, та корисними угіддями. Це була община перехідного — від патріархального до сусідського етапу розвитку.

Примітки

¹ Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984.— Рис. 19; Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (І ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1991.— Рис. 16, 30; Максимов Е. В. Зарубинецька культура на території УССР. — К., 1982.— Табл. XXIII—XXVIII; Обломський А. М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э. — М.— Суми, 1991.— Рис. 9.

² Максимов Е. В. Зарубинецька культура...— Табл. II, 14—20, III, 13—15, IV, 9—15, V, 8, 16, 23; Козак Д. Н. Пшеворська культура...— Рис. 22, 4.

³ Козак Д. Н. Пшеворська культура...— Рис. 22, 4.

⁴ Козак Д. Н. Пшеворська культура...— Рис. 22; Козак Д. Н. Етнокультурна історія...— Рис. 5—11.

⁵ Козак Д. Н. Етнокультурна історія...— С. 66—69.

⁶ Баран Я. В. Слов'янська община. — Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1992; Козак Д. Н. Пам'ятки давньої історії Волині біля с. Линів. — Львів, 1994.

⁷ Козак Д. Н. Пам'ятки давньої історії Волині...

Д. Н. Козак

ПОСЕЛЕНИЕ ЗУБРИЦКОЙ КУЛЬТУРЫ У с. ГОРОДОК НА ВОЛЫНИ

Памятники зубрицкой культурной группы выявлены и выделены лишь в 80-х гг., поэтому каждый новый исследованный памятник значительно расширяет источниковедческую базу для освещения истории населения, заселявшего территорию Волыни и Западной Подолии в I—II вв. Поселение в Городке существовало на начальном этапе развития зубрицкой культуры — в конце I — начале II вв. Его материалы, в частности, керамический комплекс, форма и конструкция жилых построек иллюстрируют составные части этой культуры. Основу формирования зубрицких памятников на Волыни составлял зарубинецко-пшеворский симбиоз.

Поселение было небольшим: оно имело длину 90 и ширину 30—40 м. На этой территории размещалось 4 жилища, 8 хозяйственных построек и 25 ям-погребов. Все объекты концентрировались в двух группах. Расстояние между группами составляло 20 м. Анализ плана застройки поселения дает основание предположить, что на нем проживали две разные семьи с отдельными хозяйственными комплексами. В состав одной, очевидно большой патриархальной семьи, входило три малые семьи, в состав второй — одна семья. Очевидно, мы имеем дело с определенным этапом в формировании большой патриархальной семьи, когда к уже существующей семье подселяется новая чужая семья. Их взаимодействие на протяжении последующего периода приводит, вероятно, к сложению единой большой патриархальной семьи. Далее от этой семьи, очевидно, отпочковывается одна или несколько молодых пар, которые переходят на другие поселения или создают новые поселки. Такой процесс формирования патриархальной семьи у создателей зубрицких памятников прослежен также на материалах поселения у с. Линев на Волыни.

С точки зрения соціально-економічного розвитку горodoцька община являється переходною від патріархально-родового до сусідського етапу її розвитку.

THE ZUBRITSIAN CULTURE SETTLEMENT NEAR VIL. GORODOK IN VOLYN

Relics of the Zubritsian cultural group were excavated and identified only in the 80s, that is why each new relic expands greatly the source base for elucidating history of population inhabited the territory of Volyn and Western Podolia in the 1st-2nd cent. A. D. A settlement in Gorodok existed at the initial stage of Zubritsian culture development: the late 1st and early 2nd cent. A. D. Findings from this settlement, in particular, a set of pottery, shape and design of dwellings demonstrate constituent parts of this culture. Formation of Zubritsian relics in Volyn was based on the symbiosis of Zarubinets and Pshevorian cultures.

The settlement was not large: 90 m long and 30–40 m wide. In that territory there were 4 dwellings, 8 household buildings and 25 pits-cellars. All objects were concentrated in two groups. The distance between the groups was 20 m. The analysis of the building plan gives grounds to suppose that two families lived in the settlement, each having its own household assemblage. One family, probably large and patriarchal in composition, embraced three small families; the second family was alone in composition. Most likely it was a definite stage in formation of a large patriarchal family when a strange family settled to a family which already existed. Their interaction in the period that followed had, probably, led to formation of a large patriarchal family. In the course of time either one or several young pairs detached from the large family, formed their own families, went to other settlements or built new ones. This process of formation of the patriarchal family in creators of the Zubritsian relics has been also traced on findings from the settlement near vil. Linev in Volyn.

In the aspect of socio-economic development the Gorodok community is a transitional one from the patriarchal-tribal to the neighbour stage of the community development.

Одержано 10.12.96

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ С. ПИЛЯВА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЯ ПИЛЯВЕЦЬКОЇ БИТВИ)

Л. І. Виногродська

Стаття присвячена визначенню місцезнаходження Пилявецької битви, що сталася між військами Б. Хмельницького та поляками у вересні 1648 р., а також розкопкам замку XVII ст. в с. Пилява. Результати досліджень свідчать, що замок був розташований на укріпленому замчищі XIII–XV ст., знищенному татарами.

Розгром польського війська у вересні 1648 р. під Пилявою (нині с. Пилява Хмельницької обл. Старосинявського р-ну) був важливою подією у розвитку військових дій народно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького. Ганебна втеча польського війська з поля бою надзвичайно зміцнила бойовий дух повстанців, які переслідували втікачів аж до Львова і Замостя. Ця перемога примусила польський уряд на чолі з новообраним королем Яном Казимиром погодитися на встановлення тимчасового перемир'я, оскільки Польща була не готова до ведення подальшої війни. Б. Хмельницький, припинивши переслідування, зупинився зі своїм військом біля польського міста Замостя і розгорнув активну дипломатичну діяльність з Угорщиною, Молдовою та Росією з метою створення антипольської коаліції в союзі з Україною. Згодом, під впливом цієї перемоги, у жовтні 1649 р. був укладений компромісний Збрновський мирний договір, що дав Україні деякі вигоди, переважно з пе-

регляду кордонів з Польщею. Пилявецька битва увійшла в історію народно-визвольного руху 1648—1654 рр. як одна з визначних перемог українських повстанців і як ганебна поразка польсько-шляхетського війська. У цій битві Б. Хмельницький виявив себе талановитим полководцем і стратегом. Він примусив тікати з поля бою численне польське військо, яке залишило під Пилявою майже весь обоз і артилерію. Козаками було захоплено понад 120 тис. возів з майном та 80 гармат.

Де ж відбувалася ця битва? Історики описували її, будували схеми, спираючись на літописи та історичні документи. Але жоден з дослідників не прив'язувався у своїх роботах до місцевості. У 1990—1991 рр. археологічним загоном Інституту археології НАН України і Хмельницьким обласним краєзнавчим музеєм були проведенні дослідження в районі с. Пилява, метою яких були пошуки місця Пилявецької битви, а також розкопки залишків замку, в якому перебував штаб Б. Хмельницького під час військових подій¹.

З перших кроків обстеження місцевості навколо с. Пилява, заснованого на початку XVII ст.², (зраз правобережна частина села має назву Олексіївка) виявилося, що за 5 км від нього знаходитьться ще одне село з назвою Пилявка, яке існує з XVI ст.³. У більшості джерел битва під Пилявою згадується як «під Пилявцями», іноді містечко називається Пилявкою і зовсім рідко Пилявою⁴. Тому в селі Пилявка і навколо нього теж було проведено обстеження місцевості, але ця версія була відкинута. По-перше, село знаходитьсь залишком далеко від р. Ікви, по-друге, місцевість навколо села не відповідає історичним описам місця битви. Археологічні дослідження вздовж узбережжя р. Ікви і полів навколо с. Пилява не дали позитивних результатів. Через інтенсивне розорювання полів і створення ставків піднявся рівень ґрунтових вод і на глибині 0,8—1,2 м у шурфах виступала вода, а висота пагорбів тільки за останні десятиріччя знизилася на 1,3—1,5 м, що заважало дослідженням стратиграфії у шурфах і робило неможливим збир матеріалу на поверхні. Але, незважаючи на це, зіставлення історичних відомостей опису місцевості, де відбувалася битва з сучасною топографічною малою, назви урочищ і долин, що й досі збереглися у пам'яті мешканців села, а також знахідки при розробці торфовищ залишків одягу, людських кісток та предметів озброєння, дозволяють зробити припущення щодо розташування тaborів та місця бойових дій під Пилявою. Для виявлення історико-топографічних прив'язок до місцевості звернемося спочатку до історичних джерел опису битви.

За історичними відомостями та літописом, для походу під Старокостянтинів було зібрано військо кількістю понад 100 тис., у тому числі 30—40 тис. селян і 16 тис. козаків М. Кривоноса. Крім цього, з ними було 600 татар і мали прибути ще близько 20 тис. З Маслового Ставу, що над Росавою, де збиралися козацькі загони, військо на чолі з Б. Хмельницьким вирушило через Паволоч і Хмельник дорогою на Старокостянтинів. Але Б. Хмельницький не повів військо на Старокостянтинів, а зупинився за 25 км від нього, поблизу містечка Пилява, на правому березі р. Ікви. Річка в цих місцях широко розливалася у стави та болота. Сам Б. Хмельницький разом із старшинами розташувався у Пилявецькому замку, а головний табір поставив вище за течією Ікви, на височині, яку оточували долини і рівчики, вкриті байраками. Це місце знаходилося над греблею, на відстані 1 мілі (1,609 км) від неї. Табір М. Кривоноса, який захищав підступ до замку, Б. Хмельницький розташував на лівому березі Ікви. На правому ж березі річки, вище головного тaborу, у кущах і болотах заховалися селянські загони, що повинні були захищати броди і переправи. Підступи до основного тaborу закривала гребля, біля якої стояла козацька застава і були насипані шанці. Артилерія основного тaborу тримала під прицілом греблю. З тилу тaborу проходила дорога на Меджибіж, якою мусили прибути татари. Таким чином, Хмельницький вибрав для розташування тaborу вигідне місце, залишивши полякам лівий берег Ікви зі складним рельєфом, на якому не було придатного місця ні для розташування тaborу, ні для розгортання бойових дій важкої кінноти, що була головною силою у польському війську. Це було важливим стратегічним рішенням, оскільки більшість у полках Богдана Хмельницького складала піхота. Відповідно до плану битви треба було польське військо від Старокостянтина за-

манити до Пиляви і дати їм бій у несприятливих умовах. Для цього до Старокостянтина був надісланий загін козаків на чолі з М. Кривоносом нібито захищати місто. Козаки тримали оборону, але у поле битися не виходили. Після другого дня оборони, коли польське командування вирішило брати місто штурмом, виявiloся, що вночі козаки залишили його і втекли до Пиляви. Цей стратегічний маневр Хмельницького подіяв на поляків. Окрилені такою легкою перемогою польські офіцери вирішили переслідувати козаків, хоча Д. Заславський і деякі інші командири наполягали на тому, щоб чекати українське військо під Старокостянтиновим у вигідному для бою місці. Уранці 21 вересня поляки зупинилися на лівому березі р. Ікви за мілю від греблі, заклавши табір «в мілю в обводі» серед балок і пагорбів, майже не укріпивши його. На підступах до греблі вони зробили заставу і насипали шанці. Але не встигли ще закласти табір, як воєвода Я. Тишкевич почав сутічку з козаками за греблю. Протягом дня вона переходила з рук у руки, поки польські командири Лашь і Корецький з загоном не перейшли річку вище греблі, через броди на ікавських болотах. Там вони зіткнулися з селянськими охоронними загонами, розігнали їх, і, раптово атакувавши, захопили шанці у греблі. Заславський наказав укріпити шанці, посадивши туди піхоту і кінні хоругви для прикриття. Наступного дня, 22 вересня, козаки не розпочинали бойових дій тому, що чекали прибуття допомоги від татар. Польські ж командири ніяк не могли домовитися: де і як розпочинати битву. Тому в цей день виходили битися на двобій з поляками. Увечері до козацького табору підійшли татари, яких зустріли великим гомоном і стрільбою з гармат і мушкетів. Це було чути у польському таборі і психологічно вплинуло на бойовий настрій поляків, тому що вони боялися татар.

Зранку 23 вересня, одночасно з правого берега — основного табору і з табору М. Кривоноса, що містився на лівому березі р. Ікви, українські полки розпочали наступ. Польське військо чекало козацьку кінноту на полі бою, але хтось з молодих офіцерів віддав наказ атакувати і всі кинулися назустріч кінноті М. Кривоноса, розбігаючись по балках та рівчаках. Частина війська попрямувала на правий берег через броди і почала битися з селянськими загонами на ікавських болотах. Б. Хмельницький послав полки основного табору разом з татарами на польські шанці, що стояли на правому березі, а з табору їм допомагала артилерія. Цікаві дані про розташування таборів та бойові дії містяться в описі бою під Пилявою Д. Заславського: «Противник, з'єднавшись з татарами, почав наступати з протилежного боку на Сандомірський і Мазовецький полки і піхоту, які в шанцях дві ночі стояли. Противник захопив шанці і піхоті і кінноті зробив немалу шкоду. Часть загнали на переправу, де татари нас рубали, а козаки били з націлених гармат, тому що це було під козацьким табором»⁵. Захопивши греблю, козаки розпочали наступати на польські шанці на лівому березі Ікви, де стояла піхота, гусарські полки і артилерія, що загрожувало безпосередньо польському тaborovі. У цей час кіннота, яка зав'язала бій з козаками у балках та байраках, була в більшості оточена і знищена. Так закінчився третій день битви. Увечері Д. Заславський зібрав нараду і вирішили вночі відступити, але це був не відступ, а безладна втеча. Усе майно і обоз залишилися у таборі. У цій битві загинуло багато поляків, які були поховані у кургані біля греблі. Так близькуче для української армії закінчилася битва під Пилявою.

Звернемося зараз до мапи місцевості, де, на нашу думку, відбувалася битва і спробуємо прив'язати історичні відомості до сучасного вигляду місцевості (рис. 1). На сьогодні вона значно змінилася. Збереглася препродукція гравюри XIX ст., де зображене місце битви збоку села (рис. 2). Це краєвид лівого берега р. Ікви, на якому помітні досить стрімкі пагорби і глибокі балки, які зараз стали пологистими. Але у пам'яті старожилів збереглися історичні назви, що пов'язуються з Пилявецькою битвою. На правому березі р. Ікви, на відстані 1,5—1,8 км від Пилявського замку (місце, де він знаходився, збереглося, що дає реальний орієнтир) уверх за течією розташована височина, яка має у народі назву «Бутова». Тут, за легендою, стояв табір Б. Хмельницького. «Бутова» височина підноситься над старою греблею, що існує, за переказами, з давніх часів. Через цю греблю раніше проходила дорога на Старокостян-

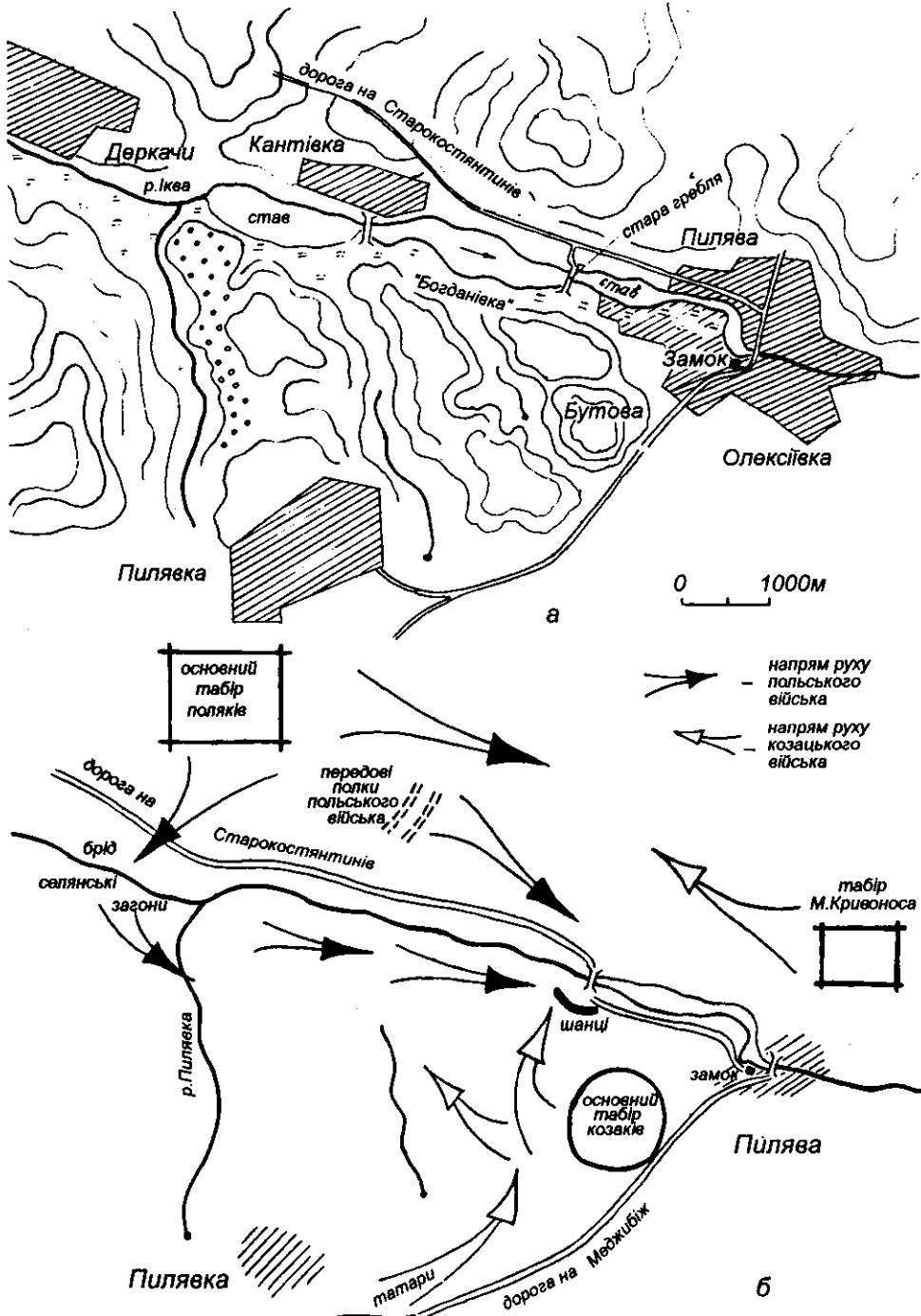

Рис. 1. План місцевості, де відбувалася битва: а — сучасний план; б — схема розташування військ на плані місцевості.

тинів. Відстань від греблі до височини близько 2 км, тобто приблизно 1 миля, як описується у джерелах. Височина панує як над правим, так і лівим берегами р. Ікви. Це мало велике значення у стратегічному плані під час бойових дій, тому що давало можливість огляду обох берегів. У той же час, з передових позицій табору обстрілювалася гребля, через яку могли почати наступ поляки, а також контролювалася дорога зі Старокостянтина, що прямувала

Рис. 2. Місце бою Б. Хмельницького з поляками під Пилявцями на гравюрі XIX ст.

через греблю до замку. З боку замку височина оточується глибокою балкою, а з протилежного — відділяється широкою долиною, що має назву «Богданівка» і якою, за переказами, почало наступ козацьке військо. З тилу височини проходить дорога до сіл Пилявка і Карпівка, яка нещодавно мала напрям на Меджибіж. У ті часи, мабуть, саме нею повинна була прибути татарська орда. Як бачимо, ця височина була ідеальним місцем для розташування табору і, мабуть, Хмельницький це теж побачив. Біля місця, де стояв Пилявський замок, знаходиться ще одна гребля, яка разом з попередньою створюють Пилявський став, води якого підходять під саме замчище. Ймовірно, ця гребля існувала і в ті часи. На лівому березі був розташований табір М. Крилонаса, який разом з головним табором контролював підступи до замку.

За 3—3,5 км від старої греблі вверх за течією р. Ікви були відомі ікавські болота і, мабуть, за ними знаходився брід, що охоронявся селянськими загонами під час битви. Зараз у цих місцях збудовано нову греблю і ставки для розведення риби. Напередодні Великої Вітчизняної війни на цих болотах видобували торф. Очевидці розповідають, що з глибини 3—4 м разом із торфом витягували людські кістки, залишки одягу та залізні речі. У 80-ті рр., коли будували котлован під став, теж знаходили багато речей і кісток. Саме в цьому місці в Ікву впадає маленька річка, що бере початок під с. Пилявкою. Можливо, саме вона мала назву Пилявка і на ній виникла сутичка між селянськими загонами, що охороняли брід, і польською кіннотою, яка переважала через нього на правий берег Ікви у перший день битви. Про це згадується в деяких джерелах, тому і виникає плутанина з назвою річок⁶. Стара гребля неодноразово перебудовувалася. У XVIII—XIX ст. поряд неї стояла корчма, у ставку і досі знаходять фрагменти скляного та керамічного посуду. Біля греблі у 70-ті рр. був виявлений кістяк людини з наконечником стріли в грудях, а в ставку мешканець села знайшов шаблю (ятаган) з хвилястим лезом, яку згодом використовував для подрібнення трави. Тривалий час поряд з греблею знаходився курган, у якому, мабуть, були поховані загиблі поляки. Але, з перебудовою греблі це місце розоране і на ньому зроблено кар'єр для видобутку глини.

На лівому березі р. Ікви, майже за 2 км від греблі, вище за течією, знаходиться височина (поблизу с. Кантівка, що виникло у XVIII ст.), на якій, мабуть, стояв табір поляків, а більше до греблі розташувались їх передові полки і артилерія. Наше припущення не суперечить джерелам, за якими польський табір був влаштований за милю від греблі⁷.

Таким чином, за нашим припущенням, Пилявецька битва відбувалася: на «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

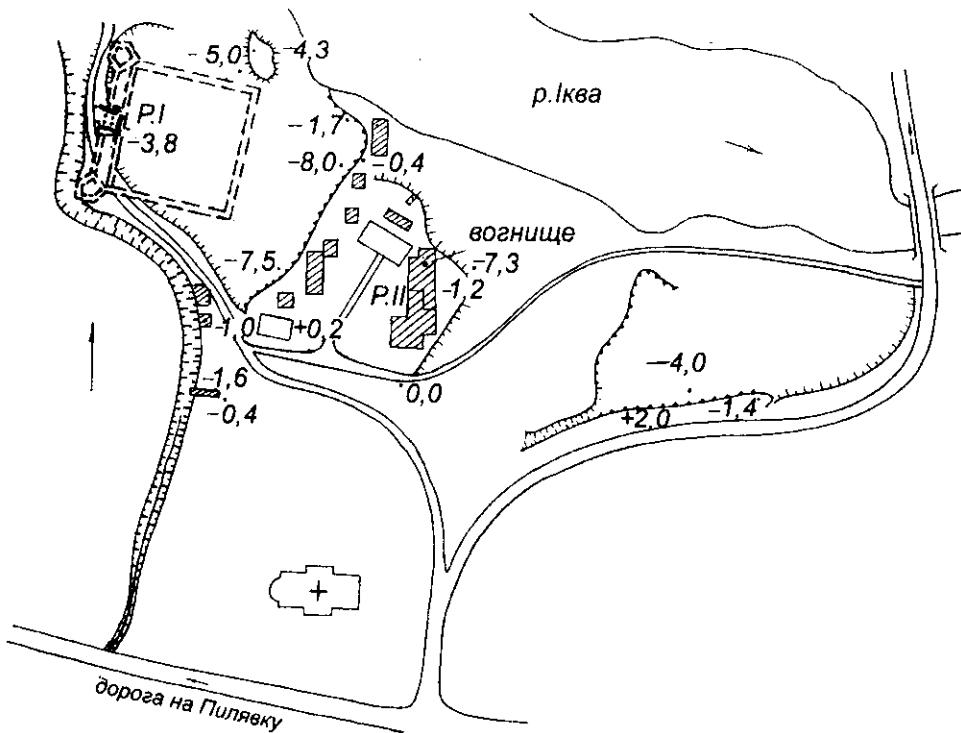

Рис. 3. Схематичний план замчища в с. Пилява з позначенням розкопів та місця положення на новому замку (план замку за Є. Сіцінським).

лівому березі р. Ікви між сучасними селами Кантівкою і Пилявою, де зустрілися важкі кінні полки поляків з кіннотою М. Кривоноса і татар; на правому і лівому берегах Ікви в районі старої греблі, де воювала козацька піхота і татари з польськими полками, що знаходилися у шанцях; а також на правому березі вище греблі, на ікавських болотах, що зараз перетворилися на торфовища, де зустрілися селянські загони з польською кіннотою, яка переправилася на правий берег через броди. Загальна площа місця битви і таборів становила близько 8×10 км (рис. 1). Але всі ці припущення вимагають археологічних доказів, які можливо дістати тільки за допомогою комплексного дослідження (аерофотозйомки, глибокого буріння на торфовищах та ін.).

Деякі історики розташовують основний табір козаків нижче замку, а табір М. Кривоноса навпаки, значно вище, у районі, де, за нашим припущенням, був польський табір. За цією версією виходить, що гребля, за яку розгорнулася битва, повинна була знаходитися біля замку, в якому стояв штаб Б. Хмельницького, і табір М. Кривоноса не мав можливості захищати замок з лівого берега. Це наражало ставку на небезпеку тому, що замок стояв біля самої води. З другого боку, якщо табір М. Кривоноса був розташований біля с. Кантівка, то польська кіннота не могла перейти річку бродом в районі боліт, про що згадується в джерелах, тому що цьому заважали б козаки М. Кривоноса. Та і за джерелами табір Кривоноса стояв навпроти замку. Звертаючи увагу на все це, зазначимо, що пропонований нами варіант локалізації місця Пилявецької битви найбільше відповідає опису місцевості і бойових дій в історичних джерелах і навіть у сучасному вигляді ця місцевість показує, наскільки талановито було вибране Б. Хмельницьким місце для битви. А враховуючи ще його стратегічні і тактичні маневри та безвідповіданість польських командирів, можна сказати, що перемога у битві була забезпечена.

Крім обстеження узбережжя р. Ікви у пошуках місцезнаходження битви, були проведені археологічні розкопки в самому с. Пилява (Олексіївка) на замчищі, де колись стояв замок, в якому зупинився Б. Хмельницький під час бойових дій.

За історичними даними, на місці с. Пилява (Олексіївка) існувало колись

Рис. 4. Вид на замок з лівого берега р. Ікви. Малюнок XIX ст.

с. Голечинці, знищенню татарами⁸. Від нього залишилось велике замчище на високому правому березі р. Ікви, у центрі Пиляви, в урочищі під назвою «Огрудок». Замчище площею 140×140 м мало підквадратну форму з залишками засипаних ровів, а з заходу і сходу знаходилися два проїзди⁹. На початку XVII ст. ці землі належали Ядвізі Белзькій із Бучача, яка подарувала їх римсько-католицькому домініканському Мораховському монастирю. Грамотою польського короля Владислава IV від 20 травня 1640 р. монастирю було дозволено засновувати на цих землях містечко Пиляву і доручено прокураторові монастиря Августину Патриківському збудувати фортецю для збільшення в цьому краї, яке піддавалось частим нападам татар, оборонних пунктів¹⁰. У цьому ж році у Пиляві було збудовано замок і костел.

Замок розташувався у північно-західній частині замчища, яке в 70-ті рр. було знищено (понад 2/3) кар'єром для видобутку щебеню (рис. 3). Разом з замчищем були знищені і залишки Пилявського замку, хоча ще на початку ХХ ст. від нього зберегалися дві башти і частина північно-західного муру з будівлею, що до нього прилягала (рис. 4; 5). Замок був квадратний у плані зі сторонами 50 м довжиною. Уся площа замку займала близько 0,5 га. За описом Є. Сіцінського¹¹, у першій чверті ХХ ст. від замку збереглася північно-західна частина з двома п'ятигранними баштами і муrom між ними. До муру прилягав двоповерховий будинок 50 м довжиною і 10 м шириноро. Посередині будинку знаходилася в'їзна брама «з ганком» над проїздом. Зовнішні стіни будинку не мали вікон, а тільки амбразури, розташовані посередині (по 3 з кожного боку брами), а зверху і знизу — стрільниці. П'ятигранна башта у північно-західному куті була триповерхова з четвертим підвальним поверхом, який був ширше попередніх. Кожний поверх мав п'ятигранне склепіння. Чотири грані, що виходили за стіни замку, були завдовшки 4 м, а п'ята, що прилягала до рогу замку, — 5,7 м. У двох верхніх поверхах були вікна, а у нижньому — амбразури і дуже вузькі стрільниці (шириною ззовні 8 і заввишки 20 см). У цій башті частково збереглися, зроблені в стіні, кам'яні сходи. Друга башта була подібна до першої, але збереглася гірше. З північно-західної сторони замок оточував глибокий рів, на дні якого текла річка, що впадала в р. Ікву. Зараз цей рів перетворився в напівзасипаний яр, на дні якого в дошове літо тече невеличкий струмок. Зі схилів яру під час дощу іноді вимиває людські кістки. Наприкінці XIX ст. з боку подвір'я у проїзді ще були помітні ходи в засипані підвали будинку, а на подвір'ї зберігся хід з кам'яни-

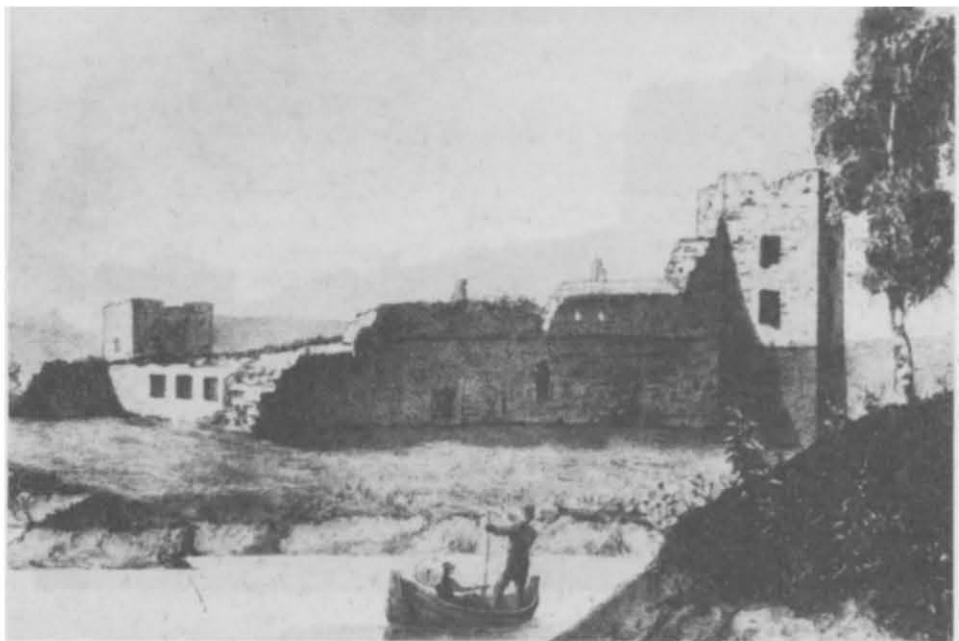

Рис. 5. Вид на північно-західну частину замку (фото поч. ХХ ст.).

ми сходами в підземелля¹². Ці ходи вели до річки і в поле. Ще і зараз у деяких місцях села утворюються провалля від зсуvin у ходах. За описом В. Гульдмана, що обстежував руїни замку, проїзд, як і ходи у підвальні приміщення, мав кам'яне склепіння¹³.

До середини XVIII ст. замок ще зберігався у первинному вигляді, але наприкінці XVIII і на початку XIX ст. він двічі горів і був перебудований. У XIX ст. східна частина його була розібрана власником Владиславом Чарнецьким у пошуках скарбу предків. За переказами, Чарнецьким було розібрано дві східні башти та мур між ними. Але ж за планом Є. Сіцінського початку ХХ ст. цих башт зовсім не існувало (рис. 3). Перевірити це не можливо через те, що як було вказано вище, більша частина замчища зараз знищена кар'єром.

У пошуках залишків замку, на території замчища було закладено кілька шурфів і траншей, а також зроблено зачистку в деяких місцях стін кар'єру. У західній частині кар'єру, де здогадно знаходилася в'їзна брама, були знайдені залишки муру. На цьому місці закладено невеличкий розкоп, розширенню якого заважала дорога, що проходила понад яром (рис. 3; 6). Від муру збереглося близько 5 м (0,87 м завширшки і 0,85 м заввишки). Ширина його повністю не визначена, тому що внутрішній край знищено кар'єром. Складена стіна з необробленого пісковику на земляно-глинняному розчині, причому внутрішню частину складало маленьке каміння, а зовнішню — велике і пласке (рис. 6; 7). Підвалиною для муру слугувала трохи підтесана материкова скеля з пісковику. З зовнішнього боку перпендикулярно до стіни приєднувалися залишки двох стін, за технікою мурування аналогічних описаній вище. Ширина їх становила 0,85 м. Вони знаходилися одна від одної на відстані 4,5 м і збереглися на висоту 2,5 (північно-східна) та 1,59 м (південно-західна). Наприкінці вони трохи розширювалися назовні (заокруглювалися) (рис. 6; 7; 8). На відстані 0,7 м від стін знаходилися 4 тесаних стовпи 0,25—0,22 м товщиною, що становили підквадрат $2,65 \times 3,0$ м. Для стовпів у материковій скелі були вирубані заглиблення 0,35—0,27 м (рис. 6; 7). Поверхня скелі була трохи вирівняна. Материкова скеля закінчувалася за крайніми стовпами і починався щільний материковий суглинок темно-буруватого кольору. Північно-східна перпендикулярна стіна продовжувалася за край скелі,

спускаючись у рів. Простежити її до кінця не було можливості тому, що близько до розкопу підходила дорога.

Культурні шари у розкопі повільно спускалися у рів, включаючи і нижній, який існував ще до будівництва замку (рис. 6). У ньому майже не зустрічається знахідок. Шар, що знаходився над ним, був найбільш насичений археологічним матеріалом, який належить до середини XVII — початку XVIII ст. Верхній шар включав будівельні залишки, сміття, цегляну крихту і фрагменти кераміки кінця XVII—XIX ст. Слід відзначити, що залишки від стовпів проходили крізь обидва нижні шари і виходили у верхній. Поряд з ними знаходилися залишки від стовпів, які доходили тільки до нижнього шару. Це вказує на те, що вони були вкопані значно пізніше, коли вже були утворені деякі культурні шари, мабуть, під час ремонту.

Розкопані залишки замку за конструктивними особливостями дозволяють припустити, що це було місце в'їзду. Стовпи і стіни, які прилягали до муру, підтримували поміст проїзду, що проходив по підйомному мосту через рів у в'їзну браму. За розповідями місцевих мешканців у цьому місці було знайдено великі залізні ворота і багато цегли з залишками вапнякового розчину. Іноді зустрічалися цілі блоки у вигляді зубців муру. Під час розкопок у верхньому культурному шарі також були знайдені блоки цегли червоного кольору на вапняковому розчині розмірами $24,0 \times 13,0 \times 6,0$, а у середньому шарі — жолобчаста цегла $27,0 \times 14,0 \times 5,5$ см. Знахідки блоків цегли вказують на те, що замок будувався за традиційною на Поділлі XVI—XIX ст. технікою, коли нижні поверхні складаються з каменю, а верхній — з цегли.

Археологічні матеріали, знайдені у засипці муру, належать, в основному, до середнього шару і датуються серединою XVII — початком XVIII ст. У верхньому шарі глибиною 0,5—0,6 м було зібрано велику кількість фрагментів мореного посуду, прикрашеного лощиням, а також дуже кородовані фрагменти залізних предметів XVIII — поч. XIX ст.

Серед матеріалів, зібраних у середньому шарі, більшість належить керамічним виробам. У першу чергу, це горщики, які майже всі виготовлені з світлої або білої глини з домішкою дрібного піску. Вони мають стрункі, витягнуті пропорції, прямі, трохи відхилені назовні вінця, які повільно переходять у похилі плічка (рис. 9, 1; 10). Ззовні на вінцях, як правило, знаходився м'який виступ. Прикрашалися горщики розписом червоно-коричневою фарбою і горизонтальним рифленням по плічках і тулубу. Деякі фрагменти були вкриті зсередини або ззовні зеленою і жовто-бронзатною поливою. Не-

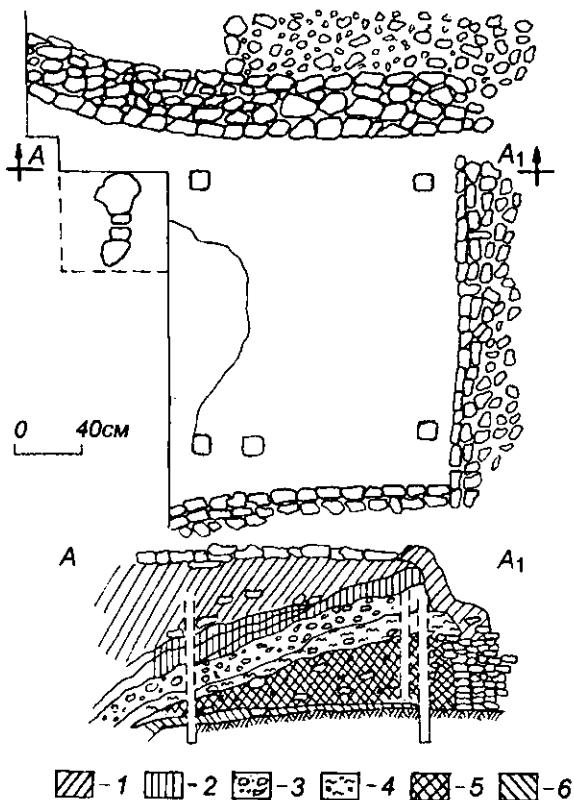

Рис. 6. План та профілі розкопу I: I — план розкопу; II — стратиграфічний розріз по лінії А—А₁: 1 — чорний поверхневий шар XIX—XX ст.; 2 — сірий з включенням вапна; 3 — сірувато-бронзатна підспинка з включенням глини, вуглинок, дрібного каміння; 4 — глинистий прошарок з вапняковими включеннями; 5 — темно-сірий шар з включенням глини, вуглинок, дрібного каміння; 6 — щільний темно-бронзатний шар.

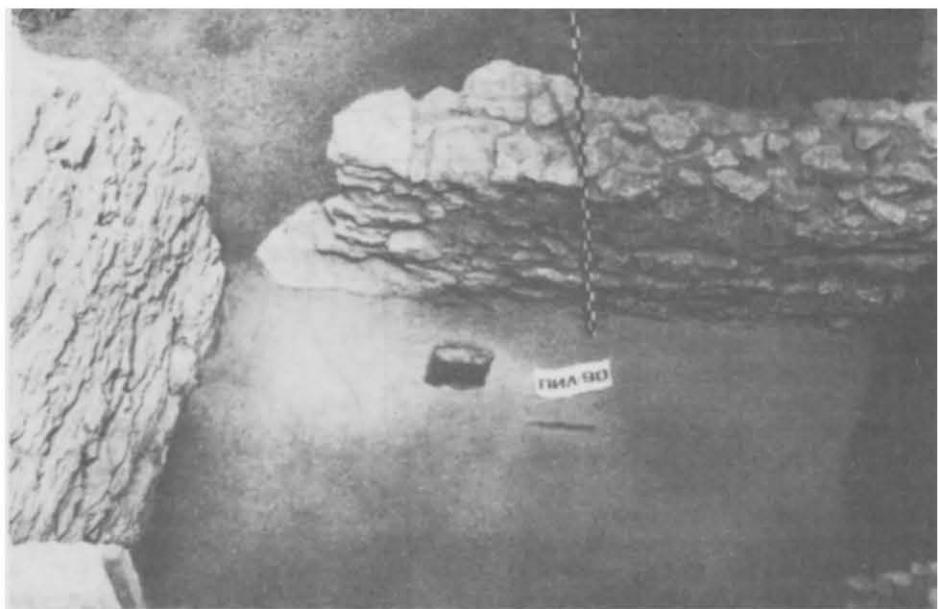

Рис. 7. Розкопані залишки південно-західного муру замку.

Рис. 8. Залишки північної, перпендикулярної до муру, стінки.

великий процент становлять фрагменти горщиків, що зсередини мали перехід вінець у плічка під кутом (рис. 9, 2; 10, 9, 11, 12). На таких горщиках вінця найчастіше не мали виступу ззовні. Зазначимо також, що тільки серед них зустрічаються фрагменти, на яких поливою вкриваються зсередини лише вінця. Діаметр вінця у середньому коливається від 16 до 22 см.

Серед іншого керамічного посуду, знайдено у засипці муру, відзначимо глеки, тарілки, покришки, сковорідки-латки на трьох ніжках та кухлі (рис. 9; 10). Усі вони, як і горщики, були прикрашені або розписом червоно-брунатною фарбою, або вкриті поливою салатового чи жовто-коричневого кольорів з підполивним врізним орнаментом. Часто зустрічалися кухлі, вкриті з обох боків поливою різних кольорів, ззовні — салатовим, зсередини — жовто-брунатним. Тарілки були або вкриті поливою (по крилах — зеленою, біля дна — брунатною), або розписані червоно-брунатною фарбою і мали

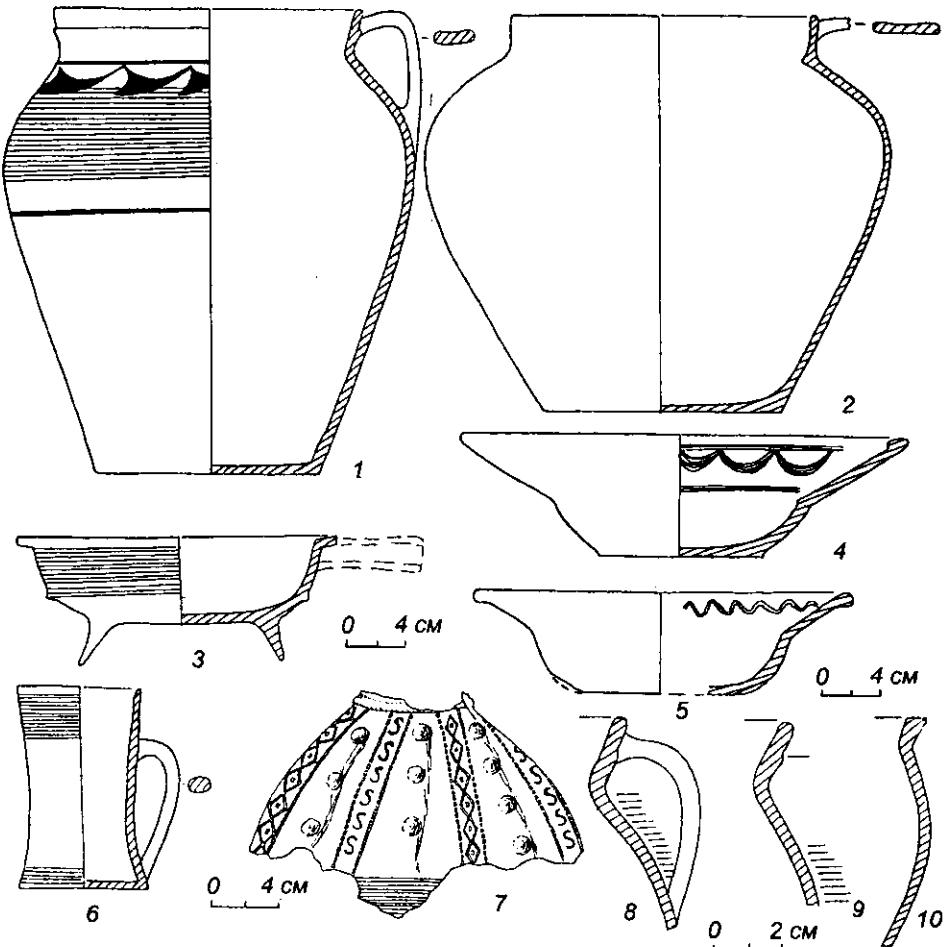

Рис. 9. Кераміка з розкопу I.

ззовні біля дна декоративні зрізи (рис. 9, 3, 4, 5). Привертає увагу фрагмент кулястої посудини з вертикальними вінцями, вкритий ззовні салатовою, а з середини — коричневою поливами. По боках він багато прикрашений врізним підполивним орнаментом у вигляді S-подібних завитків і ромбів, розташованих між вертикальними врізними лініями. Цей орнамент перемежовується з гульками, вкритими брунатною поливою. Посудину було виготовлено з добре відмуленої світлої глини з незначною домішкою дрібного піску (рис. 9, 7).

Крім посуду, в середньому шарі засипки було зібрано невелику кількість пічних кахлів (рис. 11). Переважна більшість їх мала рельєфний рослинний орнамент, іноді поєднаний з геометричним. Деякі вкриті зеленою або світло-брунатною поливою. Більшість мають чотиричасну композицію орнаменту, об'єднану одно- або двосхідчастою рамкою. Інколи рамка відсутня і орнамент повільно переходить на сусідні кахлі, створюючи ритмічні композиції на поверхні печі (килимовий орнамент). У засипці муру було знайдено два фрагменти кахлів, що не належать до пічних. Вони круглої або овальної форми, не мають нагару на внутрішній поверхні. Товщина пластини удвічі більша, ніж у пічних кахлів, тісто глиняне, добре відмулене, майже не має домішок. Один фрагмент має рельєфний орнамент у вигляді розетки (рис. 11, 8), на другому — зображення птахів (рис. 11, 9). Мабуть ці кахлі прикрашали екстер'єр замку і розміщувалися над в'їзною брамою. Таке оздоблення фасадів замків, монастирів, громадських споруд було характерною рисою монументальної архітектури Східної Європи у XVI—XVII ст.

Крім кераміки, у засипці муру було знайдено значну кількість «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

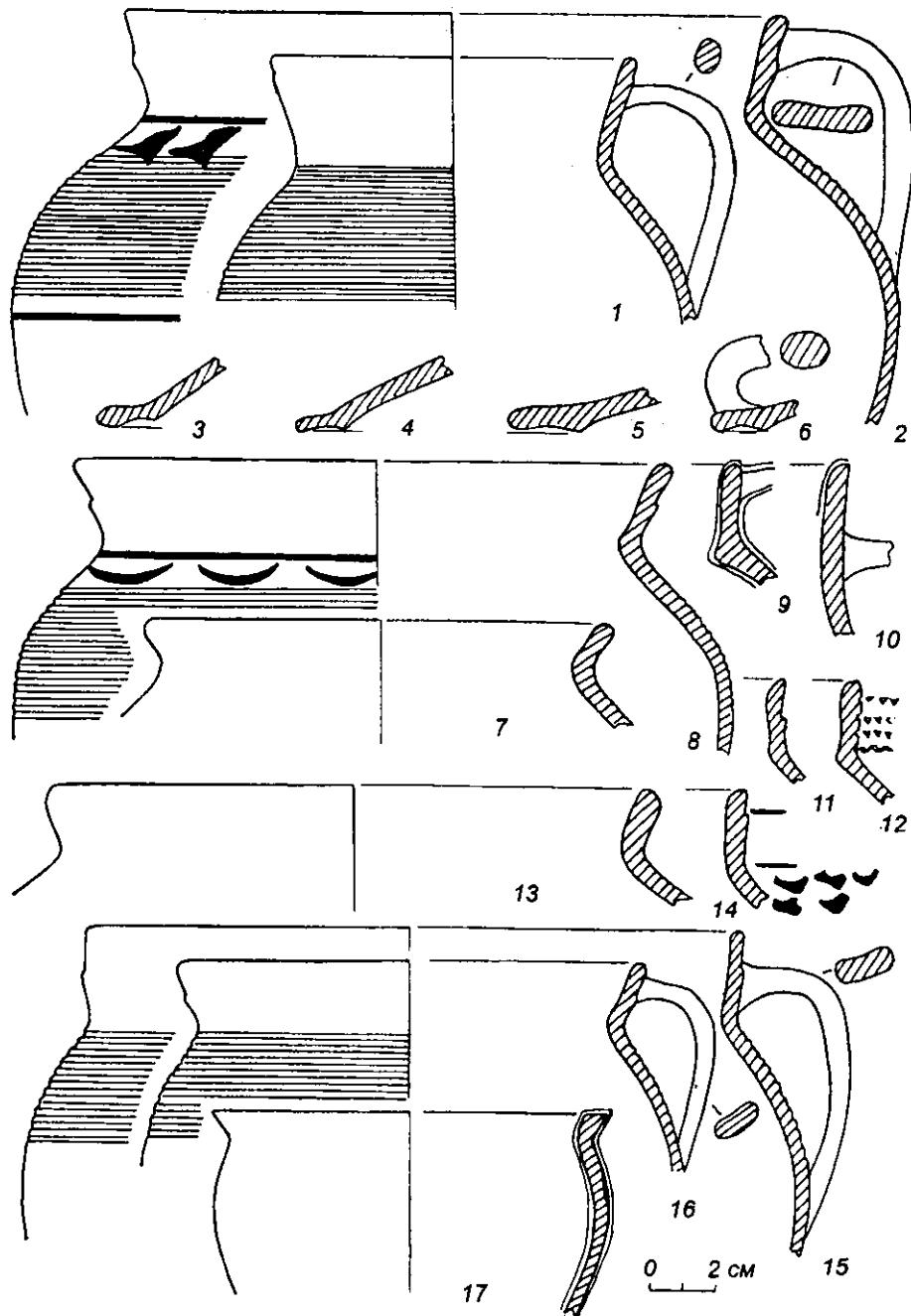

Рис. 10. Кераміка з розкопів І, ІІ.

фрагментів скляних виробів (рис. 12, 1—14). Це, насамперед, кругла віконниця діаметром 18—20 см з загнутим краєм, близько 1 см завширшки. Скло світле, зеленуватого відтінку (рис. 12, 1, 2). Знайдено також багато посуду для пиття, особливо склянок та кухлів (рис. 12, 3—8). Усі вони з майже прямими, або трохи розширеними догори тонкими стінками. Дно увігнуте на 1,5—2,0 см і прикрашено ззовні скляною стрічкою з пальцьовими защипами. Посередині стінок цей посуд був оздоблений гофрованою вузькою скляною стрічкою, або наліпами у вигляді розеток чи квітів. Привертає увагу фрагмент склянки, прикрашений наліпами з зображенням орла — герба Польщі

(рис. 12, 3, 14). Зустрічалися також фрагменти від штофів та інших посудин (рис. 12, 9—11).

Залізних виробів знайдено небагато і всі вони поганої збереженості. Більшість — ковані цвяхи з підквадратними головками. Декілька дрібних фрагментів ножів з пластинчастою ручкою та невизначених залізних предметів. Знайдено також бронзовий гудзик (рис. 12, 15) та два кістяних предмети, один з яких був фрагментом накладки до ручки ножа, оздобленої орнаментом у вигляді прокреслених циркульних кіл (рис. 12, 16). Другий кістяний предмет був маленькою ручкою від ювелірного інструменту або шпильки, прикрашеною мініатюрними бронзовими цвяхами (рис. 12, 17). З середини ручки стирчав залишок бронзового стрижня.

У засипці знайдено також кілька монет, більшість з яких не визначена через погану збереженість. Дві монети, за визначенням Ю. Г. Козубовського, належать до «боратинок» 1661 і 1666 рр.; одна — до «драйпелерів» XVII ст. Густава II Адольфа (прибалтійські володіння Швеції, карбування, м. Рига).

Крім розкопок на місці в'ізної брами замку, були проведені археологічні роботи на залишках замчища, не знищених кар'єром (розкоп II). У змішаному культурному шарі темно-сірого кольору товщиною 0,8—1,0 м було знайдено значну кількість археологічного матеріалу різних часів. Насамперед, привертає увагу кераміка середини XIII—XV ст. (рис. 13). Вона представлена уламками горщиків з різноманітною конфігурацією вінець. Усі фрагменти зроблені на гончарному кругі, мають розвинену форму, сірого або буруватого кольору, іноді червоноглянняні. Переважна більшість орнаментована по плічках горизонтальною хвилястою лінією у поєднанні з кількома прямими. Іноді до цього орнаменту додається горизонтальний ряд заглиблень, зроблених паличкою. Деякі фрагменти орнаментовані по плічках і тулубу складним орнаментом у вигляді ромбічної сітки. У глиняному тісті незначна

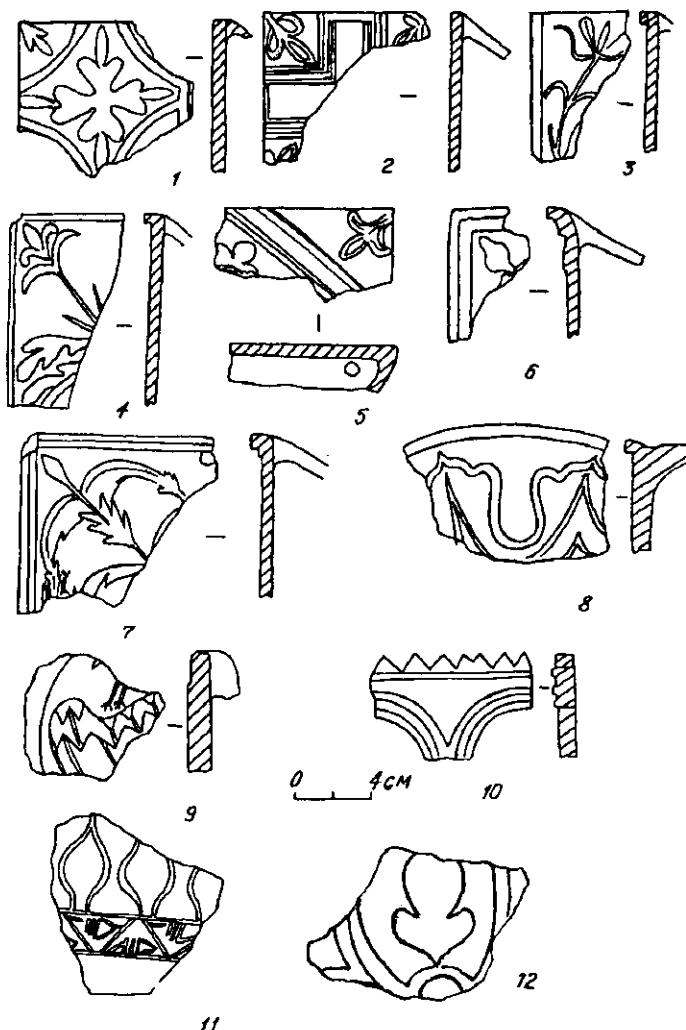

Рис. 11. Кахлі з розкопу I.

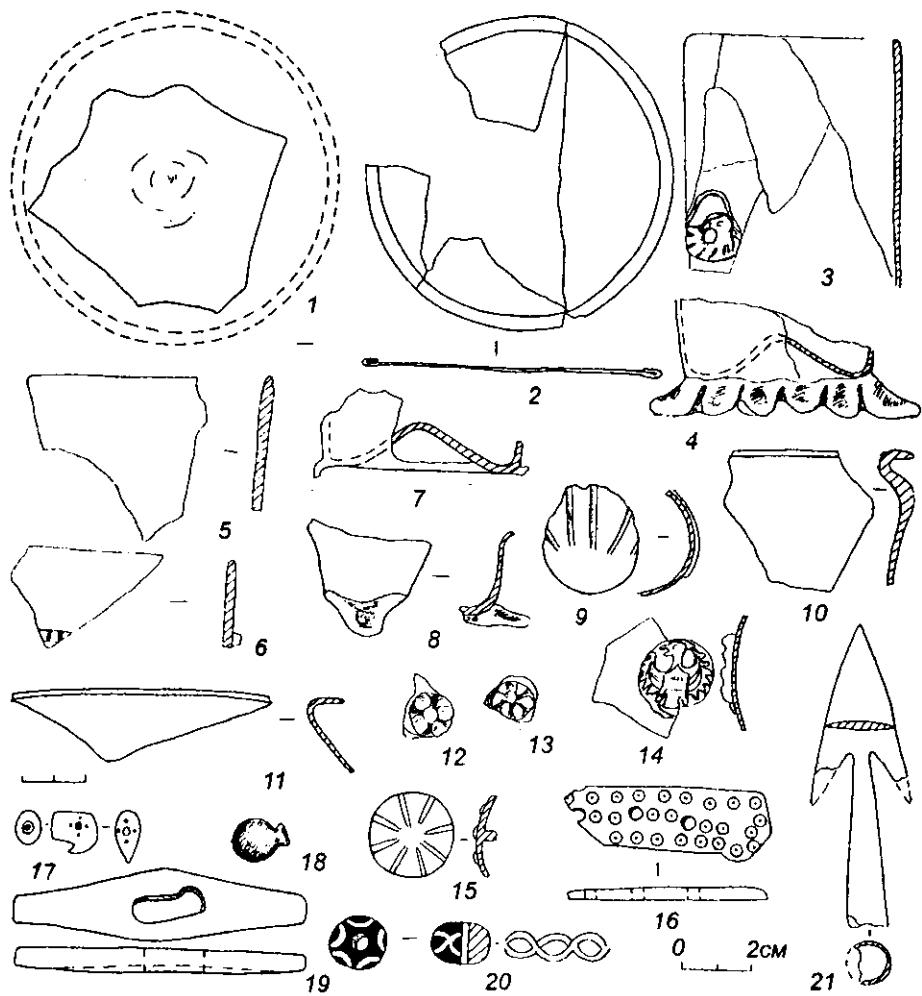

Рис. 12. Речі з розкопів на замчищі: 1—14 — скляні вироби з розкопу I; 15 — бронзовий гудзик з розкопу I; 16, 17 — кістяні речі з розкопу I; 18 — свинцева куля з розкопу I; 19—21 — речі з розкопу II.

кількість жорстви. Майже всі уламки горщиків вкриті ззовні по всій поверхні і зсередини по вінцях білим ангобом. За аналогіями основна маса кераміки датується серединою XIII—XIV ст.¹⁴. На жаль, при розкопках на замчищі не було виявлено жодної споруди цього часу. Тільки у північно-східній частині розкопу було відкрито вогнище у вигляді неглибокої ями діаметром 0,5 і глибиною 0,1 м (рис. 3). Навколо ями за 2 м від неї, земля була щільно утрамбована. На північ від ями з краю утрамбованого майданчика відкрито дві ями від стовпів, що знаходилися на відстані 1,6 м один від одного. Яма вогнища була заповнена попелом і вугіллям, серед якого знайдено уламки горщика з шматком кістки якоїсь великої тварини (рис. 13, 1). Горщик був зроблений на гончарному крузі, червоноглинняний, тісто щільне з домішкою жорстви. Орнаментований рядом овальних заглиблень та хвилястою і прямими лініями. Вінця горщика під кутом відігнуті назовні і мають зсередини неглибоку віймку. Така кераміка, а також виявлені у культурному шарі замчища фрагменти горщиків з відхиленими назовні косо зрізаними по краю вінцями (рис. 13, 10), датується дослідниками XIV—XV ст.¹⁵. Крім кераміки цього періоду в культурному шарі знайдено інкрустовану намистину зі скляної пасті та наконечник стріли, середини XIII ст.¹⁶ (рис. 12, 20, 21).

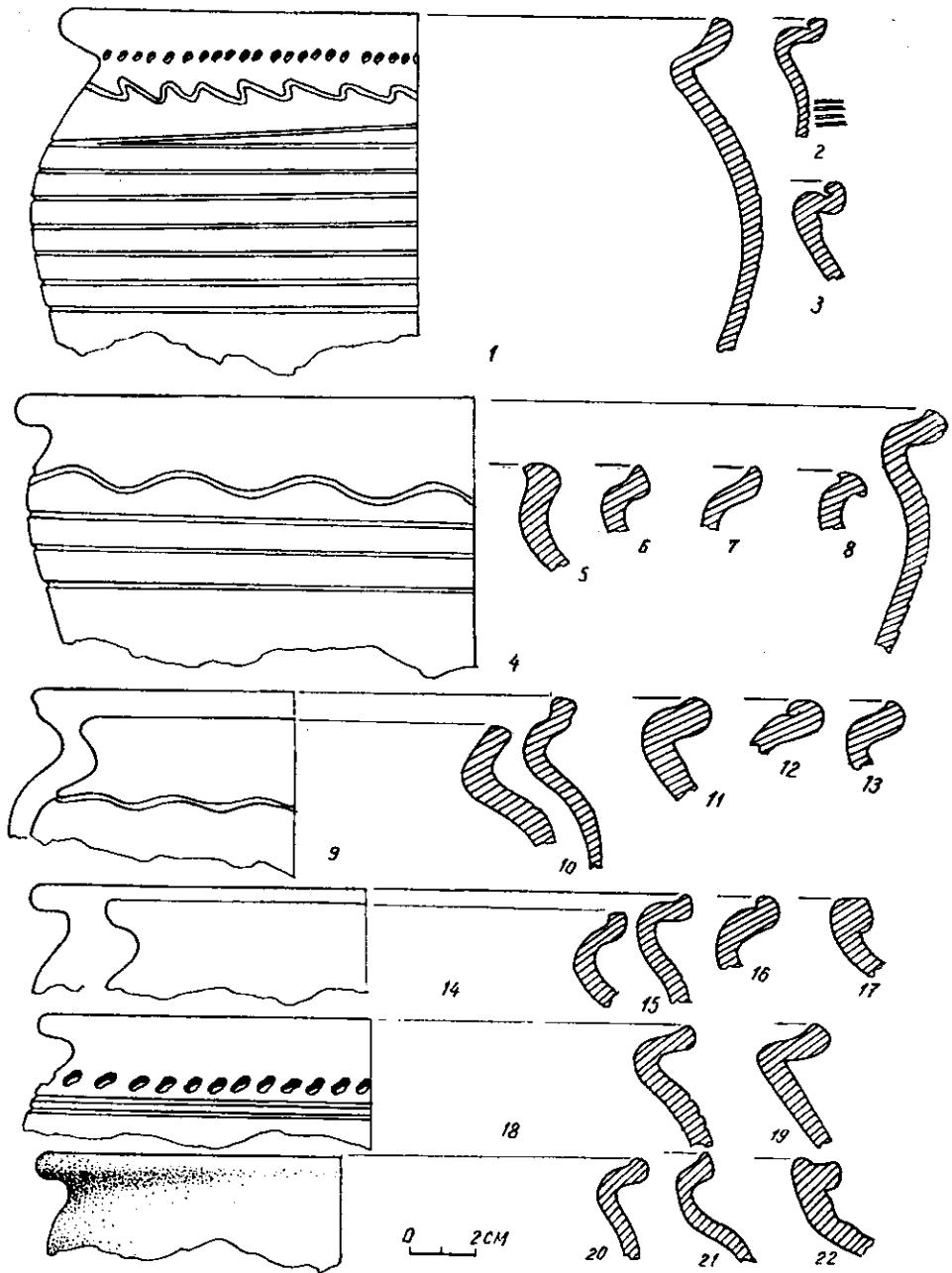

Рис. 13. Кераміка XIII—XV ст. з розкопу II.

Знахідки матеріалів XIII—XV ст. на замчищі підтверджують історичні відомості про існування в цей період на території с. Пилява укріпленого поселення, знищеного татарами. На жаль, більша частина його була знищена кар'єром для видобутку щебеню. Але ж і на шматочку, який залишився, крім пізньосередньовічного зібрано достатню кількість матеріалів пізнього палеоліту, трипільської культури та скіфського часу, що свідчить про заселення городища з давніх часів (рис. 12, 19; 14).

Під час зачистки схилу рову на замчищі було розкопано два горни кінця XVIII — початку XIX ст. для випалу цегли. Вони мали грушоподібну форму і виходили челюстями у схід рову. Глибина горнів від поверхні землі була 0,6—0,7 м, діаметр близько 3 м, а довжина разом з вустям — 3,30—3,50 м.

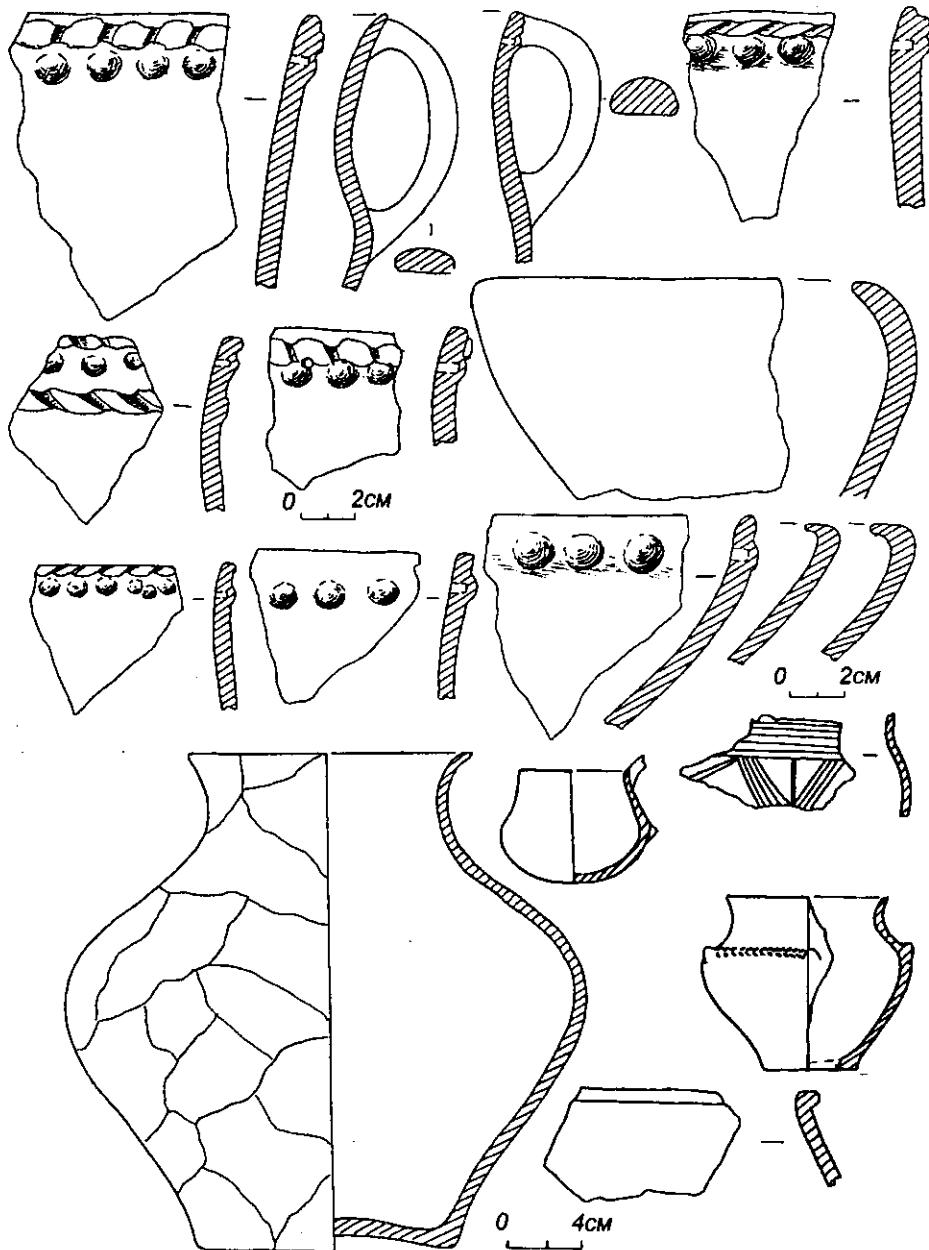

Рис. 14. Кераміка скіфського часу та трипільської культури з розкопу II.

Стінки горнів розширявалися догори під кутом 125°. У одного з горнів вони були обмазані глиною 0,2 м завтовшки і обпалені до світло-червоного кольору, а в другого — обкладені цеглою червоної крихти, вугілля, попелу та дрібного каміння. Заповнення горнів складалося з землі, перепаленої цегляної крихти, вугілля, попелу та дрібного каміння. На дні горнів лежав шар попелу 0,2—0,3 м завтовшки. Поряд з горнами було відкрито яму прямокутної форми з залишками вапна.

Як бачимо, вищеописані об'єкти належать до кінця XVIII — поч. XIX ст., коли після великої пожежі замок відбудовувався. Розташування їх на схилах рову, що оточував замок, говорить про те, що на той час він уже не існував як оборонна споруда, а був звичайним житлом-палацем власника містечка.

Мабуть тоді, під час відновлення замку, був збудований балкон (ганок) над проїздом у північно-західному мурі замку, про який згадує у своєму описі Є. Сіцінський, і перебудовані з цегли верхні поверхи.

Таким чином, підсумовуючи історико-археологічні дослідження біля с. Пилява відзначимо, що висунуте у результаті співвідношення історичних джерел і сучасної топографії місцевості припущення щодо місця Пилявецької битви має бути, на нашу думку, найбільш реальним і відповідає зображеню краєвиду місця битви на гравюрі XVIII ст. (рис. 2). Для подальшого дослідження необхідно використовувати комплексні методи, що об'єднують археологічні, геологічні та топо-географічні дослідження (глибоке буріння, аерофотозйомка та ін.).

Щодо розкопок на замчищі у с. Пилява, незважаючи на невелику площину розкопу, що збереглася від знищення розташованим на замчищі кар'єром, були отримані матеріали, які дозволяють зробити деякі висновки. Це було городище мисового типу, яке завдяки зручному місцезнаходженню біля річки і природної захищеності, було заселено ще з часів палеоліту. У XIII—XIV ст. воно існувало як городище-сховище і наприкінці XIV—XV ст. було спалено. Така доля у XIV—XV ст. спіткала багато подільських городищ. Після цього життя на ньому відновилося лише у XVII ст., коли на городищі було зведено монастир-фортецю. Невеликий замок, побудований з бутового каменю на глиняно-земляному розчині, оточувався з одного боку р. Іквою, а з двох інших — ровами з водою. У північно-західному мурі знаходився проїзд з підземним мостом через рів. Проїзд виходив на дорогу до Старокостянтина. Залишки опор мосту були відкриті під час розкопок. Наприкінці XVIII—XIX ст., коли необхідність у захисті від нападів ворогів відпадає, пильявський замок, як і більшість подільських замків, перебудовується у палац власника маєтку, а його фортифікації частково знищуються.

Примітки

¹ Виноградская Л. И. Отчет о раскопках в с. Пилява Старосинявского района Хмельницкой области в 1990 г. // НА ИА НАН Украины.— Ф. е. 1991/16.— 38 с.; Виноградська Л. І. Нові матеріали з розкопок у с. Пилява Хмельницької області // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень.— Кам'янець-Подільський, 1991.— С. 508.

² Сіцінський Є. Замки Кам'янець-Подільської області.— Кам'янець-Подільський, 1924.— С. 31.

³ Гульдман В. Памятники древности в Подолии.— Кам'янець-Подільський, 1901.— С. 164.

⁴ Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 47; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки.— К., 1992.— С. 45—48; Величко С. Літопис событий в Юго-западной России в XVII в.— К., 1848—55.— Т. IV.— С. 172; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— 1880—1881.— Т. IV.— С. 131, 132.

⁵ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницкий.— Львів, 1990.— С. 90—93.

⁶ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки.— С. 47.

⁷ Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1965.— С. 112—120.

⁸ Сіцінський Є. Вказ. праця.— С. 85.

⁹ Кучера М. П., Юра Р. О. Звіт про роботу Подільського загону в 1969 р. // НА ІА НАН України.— Інв. 1969/36.

¹⁰ Гульдман В. Указ. соч.— С. 164.

¹¹ Сіцінський Є. Вказ. праця.— С. 87.

¹² Там же.— С. 87.

¹³ Гульдман В. Указ. соч.— С. 166.

¹⁴ Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-русські старожитності.— К., 1969.— С. 174—181.— Рис. 5, 6; Блажевич Н. В. Керамика Ржищевского комплекса XI—XIII вв. // Древнерусская керамика.— М., 1992.— С. 34; Прищепа «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

на Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі.— Рівне, 1996.— С. 219.

¹⁵ Кучера М. П. Вказ. праця.— С. 180, 181.

¹⁶ Древняя Русь. Город, замок, село // Археология СССР.— М., 1985.— С. 347, 348.— Табл. 135, 1.

Л. И. Виногродская

ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ВОЗЛЕ с. ПИЛЯВЫ ХМЕЛЬНИЦКОЙ ОБЛАСТИ (К ЛОКАЛИЗАЦИИ МЕСТА ПИЛЯВЕЦКОЙ БИТВЫ)

Статья посвящена историко-археологическим исследованиям в окрестностях с. Пилява Хмельницкой обл. на местности, где происходила битва отрядов Б. Хмельницкого с польским войском, а также результатам раскопок остатков замка XVII ст., в котором останавливался Б. Хмельницкий во время боевых действий под Пилявой.

Используя исторические источники и сведения очевидцев битвы и, опираясь на сохранившиеся названия долин и возвышенностей, связанных с Пилявецкой битвой, была сделана топографическая привязка предполагаемого места битвы к местности наиболее соответствующей, по мнению автора, историческим ее описаниям.

При раскопках на замке были открыты фрагменты стены въездной башни и остатки опорных стен, которые поддерживали, по всей вероятности, мост через ров. Во время работ собран материал XVII—XVIII ст. В культурном слое на замчище найдено значительное количество керамики XIII—XV ст., а также наконечник стрелы, который датируется не позднее первой половины XIII ст. Эти находки подтверждают существование в этот период на территории с. Пилява известного по источникам поселения Голечинец, уничтоженного татарами. Наличие на замчище материалов эпохи позднего палеолита, трипольской культуры и скифского времени говорит о заселенности этого городища с давних времен.

L. I. Vinogradskaya

HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS IN THE VICINITY OF vil. PILYAVA OF THE KHMELNITSKY REGION (CONCERNING LOCALIZATION OF THE SPOT OF THE PILYAVA BATTLE)

The paper is devoted to historical and archaeological investigations in the vicinity of vil. Pilyava (the Khmelnitsky Region) on the spot where detachments guided by Bohdan Khmelnitsky fought Polish military troops. Results of excavations made on remains of the castle of the 17th cent. where B. Khmelnitsky stayed during the battle at Pilyava are discussed.

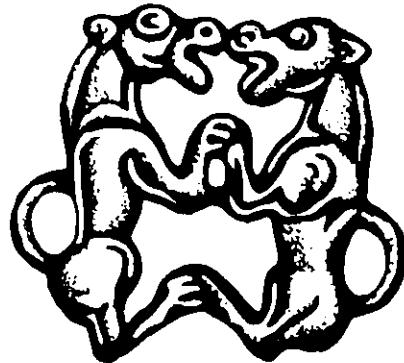
The topographic confinement of the supposed place of the battle to the locality which, in the author's opinion, corresponds most of all to its historical descriptions has been made using historical findings, evidences of witnesses of the battle and names of valleys and hills related to the Pilyava battle.

Excavations of the castle have revealed fragments of the wall of the inlet tower and remains of basic walls which, most likely, supported the bridge across the ditch. Many findings of the 17th and 18th cent. were excavated. A lot of pottery of the 13th—15th cent., as well as an arrow-head dated no later than the first half of the 13th cent. were found in the cultural layer of the castle territory. These findings confirm that settlement Golechinets (known from the sources) which was ruined by the Tatars existed in that period in the territory of vil. Pilyava. Findings of the Scythian period, Tripolian culture and late paleolithic epoch excavated in the territory of the castle prove that the settlement was populated from the ancient time.

Одержано 05.05.96

ДИСКУСІЇ

ДО ОДНІЄЇ З КОНЦЕПЦІЙ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ НОСІЙ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

А. В. Ніколова, Л. А. Черних

Аналізуються деякі аспекти проблеми реконструкції соціальної структури та форми соціальної організації носій катакомбної культури Північного Причорномор'я, запропоновані С. Ж. Пустоваловим.

В археології останніх років досить сталою є тенденція зростання інтересу до соціологічного аналізу давніх суспільств та пошуків критеріїв відтворення соціально-політичних інститутів конкретно-історичних організмів за археологічними даними. Прикладом цього є дискусія на сторінках журналу «Российская археология»¹. Цілком зрозуміло, що кожна така спроба викликає небиякий інтерес. Етнографічні дані та численні археологічні дослідження свідчать, що поховальні комплекси різних археологічних культур відображають соціальні зв'язки та певну суспільну структуру носіїв цих культур. Протягом останніх десятиріч накопичено та розроблено певні теоретичні та методичні засади щодо реконструкції розвитку соціальної організації первісних та ранньокласових суспільств².

Останнім часом питання соціальної структури та форми її організації для носіїв катакомбної культури (спільноті?) наполегливо розробляє С. Ж. Пустовалов³. Оскільки ці питання розглядаються дослідником у численних публікаціях, які значною мірою дублюють одна одну, сенс нагадати основні положення концепції С. Ж. Пустовалова. З появою у Північному Причорномор'ї пам'яток інгульської (азово-доніпровської?) культури та підкоренням її носіями населення півньо-західних та східних (ранньокатаомбної, донецької, середньодонецької, бахмутської та передкавказької) катакомбних культур у вказаному регіоні складається міцний етнополітичний організм примітивного ранньокласового⁴ чи передкласового типу розвитку з ланкою ознак цивілізації⁵. За формулою політичної організації це суспільство належить до станово-кастових. Вищу касти у ньому складав інгульський етнос, середню — «східнокатаомбний» (умовно-донецький), нижню — залишки ямних племен. У кожній з цих каст або етносоціальних груп існувало досить значне станове розшарування, більше в інгульській, менше — в інших. Переїзд до вищої касти суверо регламентувався й проходив за спеціальними правилами⁶. Теоретичними підвалинами цього, за С. Ж. Пустоваловим, є: по-перше, відокремлення ремесла від сільського господарства, хоча й у початковій формі; по-друге, походження такого суспільства пов'язано з приходом нового населення та завоюванням ним тубільців⁷. Розглянемо логіку міркувань та аргументацію дослідника.

Логічні міркування С. Ж. Пустовалова такі: тривале співіснування різних етнічних груп населення на одній території призводить до того, що кожна етнічна група повинна займати певне місце у соціальній структурі. У цьому випадку, вважає дослідник, панівній етнічній групі притаманна своя станова

© А. В. НІКОЛОВА, Л. А. ЧЕРНИХ, 1997

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

градація; соціальна ж верхівка підкореного населення частково знищується, частково інкорпорується до панівної касти. Тому останнім притаманна неповна соціальна структура, що виявляється у зникенні правлячої верстви, тобто скороченні соціальної стратифікації⁸. Слід відзначити, що це логічне припущення є цілком заслугою автора. При цьому, пише С. Ж. Пустовалов, контакти між соціально протилежними етнічними групами повинні бути мінімальними. Якщо ці чинники підтверджуються археологічними даними, то, вказує дослідник, ми можемо констатувати (тут, очевидно, автор виходить з формальної логіки), що виконуються дві перші головні умови, тобто завоювання та відокремлення ремесла від сільського господарства. Бо, як вважає дослідник, станово-кастова система може бути лише у суспільстві, де ремесло відокремилось у самостійну галузь виробництва⁹. Щодо завоювання, то, очевидно, на думку автора, саме поширення певних пам'яток в означеному регіоні є доказом появи якогось населення немирним шляхом.

Таким чином, треба довести, що всі названі вище культури співіснували, а їх носії займали певний щабель в соціальній ієархії катакомбного суспільства. Саме на цьому й зупинимося. Перше питання стосується співіснування пізньоюмної та катакомбної культур. Свого часу С. Ж. Пустовалов та й інші дослідники довели, що за пам'ятками з катакомбним типом могильної споруди стоїть ціла низка окремих культурних явищ — археологічних культур (чи археолого-етнічних типів похованального обряду, за С. Ж. Пустоваловим), які певним чином співвідносяться у часі та просторі. У цій катакомбній спільноті виділяється три основних хронологічних періоди, які, в свою чергу, у ряді регіонів розпадаються на дрібніші етапи¹⁰. Майже всіма дослідниками відокремлюються пам'ятки її раннього етапу. Свого часу і С. Ж. Пустовалов доклав чимало зусиль, щоб довести це¹¹. Пам'ятки цього періоду поширені на значній території від Прикубання до Північно-Західного Причорномор'я, вони мають певну локальну специфіку, пов'язану з впливом попередніх культурних явищ¹². За підрахунками С. Н. Братченка, до цього періоду належить досить значна частина катакомбних поховань від Тамані до Дніпра (33—37%)¹³. Зауважимо, що лише за пам'ятками цього періоду відзначається їх зв'язок з пізніми пам'ятками ямної культури. Численні стратиграфічні дані свідчать про стало передування ямних пам'яток ранньокатакомбним. Про співіснування, що дуже важливо, пізньоюмних та ранньокатакомбних пам'яток можна говорити, лише їх протиставляючи. На сьогоднішній день можна впевнено констатувати, що у кожному окремому регіоні після появи ранньокатакомбних, ямні пам'ятки зникають. Причому початок цього процесу на окремих територіях, певно, не збігається. Численні паралелі у похованальному обряді пізньоюмних та ранньокатакомбних поховань та супроводжуючому реманенті свідчать про певні стосунки між їх носіями.

Щодо пояснення цих зв'язків, то вони цілком пов'язані з одного боку, зі змінами, що спостерігаються на заключному етапі розвитку ямної культури у всьому регіоні її поширення¹⁴, з іншого, з проблемою походження ранньо-катакомбних пам'яток. Остання, як відомо, має значну історіографію і розвивалась у двох протилежних напрямках: міграційної та автохтонної гіпотез походження культури. Не будемо наводити всі конкурючі думки, лише підкреслимо, що й дослідники, які дотримуються еволюційного шляху розвитку ямних пам'яток у ранньокатакомбні, відзначають певний вплив інокультурних традицій південного походження. Причому цей процес супроводжувався цілою низкою досить кардинальних змін у релігійно-міфологічній системі, що виявилось не тільки у похованальному обряді (поява катакомб, зміна положення небіжчика, виразний культ вогню, жертвонаїжа тощо), а й у зміні орнаментації кераміки, прикрас (композицій) тощо¹⁵. Дві лінії у розвитку ранньокатакомбних пам'яток простежуються на Нижньому Дону, Сіверсько-му Дінці, Північно-Східному Приазов'ї та на р. Молочній¹⁶. Певні матеріали щодо появи нового населення у цей час на Україні дають палеоантропологічні дані¹⁷. Та незважаючи на те, що цю проблему остаточно не вирішено, очевидно, що цей процес йшов протягом певного часу, по закінченні якого сформувалося нове культурне явище — ранньокатакомбні пам'ятки. Початок та кінець цього перехідного періоду досить чітко фіксується такими категоріями

матеріалу як рогові молоточкоподібні шпильки, металеві речі раннього етапу північно-казахської культури¹⁸. На досить короткосрочне існування шпильок вказують всі дослідники. Додамо, що, за підрахунками Л. Г. Ковальової, на території України 75% цих речей знайдено саме у пізньоямних похованнях¹⁹.

Таким чином, можна досить впевнено стверджувати, що незалежно від того, як буде вирішено проблему походження ранньокатаомбних пам'яток, з їх поширенням зникає ямна культура як певний культурний феномен. У цьому плані не зовсім зрозуміло, звідки С. Ж. Пустовалов взяв цифру, яку наведено при його демографічних підрахунках, про 40% пізньоямних поховань, що співіснували з катакомбними (ранніми чи пізніми?)²⁰. Проведена нами хронологічна класифікація ямних пам'яток степової України на статистично репрезентативній виборці (понад 2 тис. поховань), свідчить, що до найпізнішого хронологічного періоду культури, для якого дійсно простежуються паралелі з ранньокатаомбними пам'ятками, можна віднести не більше 25% поховань²¹.

Щодо питання, які ж стосунки розвивалися між носіями ямної та ранньокатаомбної культур, то тут поки що можна тільки гадати, причому залежно від того, яку з гіпотез походження ранньокатаомбних пам'яток ми приймемо. Якщо приймаємо думку про поступовий процес трансформування ямної культури у ранньокатаомбну, то це одна справа, якщо версію так званих «культтрегерів», то цей процес міг мати зовсім іншу форму. Залежно від цього й може вирішуватися питання про місце тубільного населення в новому суспільстві, що стоїть за ранньокатаомбними пам'ятками.

За С. Ж. Пустоваловим, серед ранньокатаомбних поховань виділяються три соціальні прошарки²². Свої зауваження щодо самої методики їх виявлення та інтерпретації висловимо далі, зараз тільки відзначимо, що таку ж структуру для нечисельної групи пам'яток ямної культури Пойнгулля реконструюють Н. Д. Довженко та М. О. Ричков²³. Тут слід зауважити, що С. Ж. Пустовалов у багатьох випадках дуже довільно поводиться з роботами своїх колег, знаходячи в них підтвердження власним міркуванням, яких в цих працях або зовсім немає, або ж вони мають протилежний зміст. Це стосується і вказаної публікації, в якій зовсім немає даних проте, що «пізньоямні могили належать представникам виключно нижчих прошарків ямного суспільства»²⁴. Отож ніякої уятої соціальної структури для ямного населення не маємо.

Наступне питання пов'язане з проблемою співіснування різних груп населення з катакомбним звичаем поховання. Тут ми знову наштовхуємось на проблеми генезису кожної з них. На зміну ранньокатаомбним пам'яткам з'являється кілька нових груп: донецькі, середньодонські та інгульські (чи азово-дніпровські), які, у свою чергу, змінюються бахмутськими та маницькими²⁵. Всі вони, за винятком інгульських, С. Ж. Пустоваловим розглядаються як умовно донецькі²⁶. Та кожна з них має своєрідні риси не тільки за поховальним обрядом (форма і розміри могильних споруд, їх влаштування), а й за інвентарем, особливо керамікою²⁷. Перші три культури дослідниками розглядаються як одночасні. За С. Ж. Пустоваловим, інгульські пам'ятки мають бути синхронними ранньокатаомбним, а через них і пізньоямним²⁸. Та ніяких підстав для цього припущення нема. Посилання С. Ж. Пустовалова на працю М. О. Чміхова та І. Т. Чернякова в цьому випадку недоречно. Ці дослідники також виділяють три періоди в розвитку катакомбної спільноти, ранній з яких збігається з загальним ранньокатаомбним періодом. Наведений дослідниками приклад поховання у «псевдокатаомбі» (два поєднані ями?), що нібито синхронні пізньоямним, нічого кардинально не змінює. Пізніше поховання у звичайній катакомбі належить до ранньокатаомбного часу²⁹. Самі ж дослідники відзначають зв'язки інгульських пам'яток з середньодніпровською та фатяїнівською культурами, що простежуються за інвентарем³⁰. Аналогічна ситуація простежується і в Орельсько-Самарському межиріччі, всупереч міркуванням С. Ж. Пустовалова³¹. Є. Л. Фещенко відносить появу пам'яток інгульської культури, що змінює ранньокатаомбну в цьому регіоні до середнього етапу³². Посилання на працю Т. Сулімірського, яка має тепер лише історіографічний інтерес, с навряд чи вдалим³³.

Стосовно датування різних типів озброєння носіїв інгульської та інших ката콤бних груп, то спростування дат всіх наведених дослідником категорій зайде чимало місця, тому ми зупинимося на датуванні металевих сокир як найважливішому. Лише додамо, що й датування інших категорій зроблено дослідником на тому ж рівні. За С. Ж. Пустоваловим та В. І. Клочко, з другої половини IV тис. до н. е. налагоджуються зв'язки півдня України з Балканами та Анатолією і саме в межах цих зв'язків знаходиться вирішення проблем походження як металевих сокир ката콤бного часу, так і самої ката콤бної культури (якої?)³⁴. Як приклад цього, дослідники наводять сокири типу «Бан'ябюк», ливарні форми для яких знайдено, на їх думку, у відомих енеолітичних «постмаріупольських» похованнях на Дніпропетровщині.

Дійсно, процес еволюції технологічних засобів виробництва провушних сокир йшов від відливання їх у ливарних формах, відкритих з «черевця» (чи спинки), до відливання їх у закритих формах (через литник у спинку, провух тощо), а еволюція їх морфологічних типів відбувалась у напрямку від простих форм з трапецієвидним чи прямокутним клином до більш подовжених з вигнутим клином тощо, що доведено роботами Є. М. Черниха та С. М. Кореневського³⁵. Засіб ліття сокир у відкриті ливарні форми з «черевця» існував досить тривалий час — від снеоліту до доби середньої бронзи. Причому, протягом цього періоду, в різних регіонах Циркумпонтійської металургійної провінції (ЦМП) в таких формах відливалися сокири різних модифікацій. Знахідки ливарних форм відомі, крім Балкан та Причорномор'я, і в інших регіонах ЦМП у пам'ятках енеоліту-ранньої бронзи. Серед знахідок провушних сокир Північного Причорномор'я, відлитих у відкриті з «черевця» ливарні форми, виділяються різні морфологічні типи: сокири, що наближаються до 1, 2, 3 майкопських груп; сокири, близькі до типів «Бан'ябюк» та «Московське». С. М. Кореневський передбачає, що кожен з них міг вироблятися племенами Північного Причорномор'я. Серед знахідок сокир, відлитих у відкриті ливарні форми, у Північному Причорномор'ї найбільш ранніми є ті, що наближаються до 1 майкопської групи, а найпізнішими — близькі до типу «Московське»³⁶.

Зіставлення ж ливарних форм з конкретним типом сокир, відлитих у відкриті форми, є дуже складним питанням. Тому більшість дослідників підходять до цього дуже обережно. Дискусійність цього питання відображене в літературі. І. Ф. Кoval'єва досить аргументовано зіставляє ливарні форми з енеолітичних «постмаріупольських» поховань з формами куро-аракського осередку ЦМП та сокирами 1 майкопської групи³⁷. Це, на наш погляд, є цілком вірним, якщо зіставити параметри та конфігурацію негативів, та їх навряд чи можна співвідносити з сокирами типу «Бан'ябюк». Сама І. Ф. Koval'єва відносить знахідки цих форм до пізнього періоду «постмаріупольської» культури і датує їх третьою чвертю — серединою III тис. до н. е.³⁸. Що стосується сокир «бан'ябюцького» типу, то С. М. Кореневський, відзначаючи їх знахідки у складі відкритих комплексів, вказує саме на проблематичність встановлення періоду їх існування та припускає їх можливий зв'язок з ямною, полтавкінською та ката콤бною культурами, і датує їх загалом першою половиною II тис. до н. е.³⁹. Та нова знахідка сокири, близької до цього типу, у похованні пізньоямної культури поблизу с. Підлісся на Київщині (розкопки О. Солтиса), дозволяє значно поточніти це питання. Додамо, що з цим типом сокир також можна зіставити сокиру з пізньоямного поховання поблизу х. Гречаники⁴⁰. Яке відношення вказані енеолітичні ливарні форми та сокири типу «Бан'ябюк» мають до ката콤бної культури (спільноти), зовсім не зрозуміло.

З приводу ливарної форми з ранньоката콤бного поховання поблизу с. Пришиб, а також, ще, мабуть, невідомої дослідникам форми з також ранньоката콤бного поховання поблизу с. Красновка (Крим), то ці знахідки лише свідчать, що у Північному Причорномор'ї техніка відливання провушних сокир у відкриті з «черевця» форми існувала від спохи енеоліту до ранньої бронзи. Яке відношення до цього питання мають ливарні форми з Езеро VI-IV та його синхронізація з Троєю (2800—2500 рр. до н. е.), знову ж незрозуміло⁴¹.

Що стосується сокир «колонтаївського» та «костромського» типів, які С. Ж. Пустовалов та В. І. Клочко зіставляють відповідно з донецькими та інгульськими пам'ятками⁴², то слід зауважити, що більшість цих сокир знайдено або у складі скарбів, або ж як випадкові, причому регіони їх поширення збігаються. Це Нижнє Подніпров'я, верхів'я Сіверського Дінця та Середнього Дону. Знахідки сокир «колонтаївського» типу та їх ливарних форм у похованнях ката콤бної та полтавкинської культур підтверджують думку С. М. Кореневського та Є. М. Черниха, що вони вироблялися носіями цих культур. Пізніше С. М. Кореневський висловив думку, що сокири близькі до колонтаївських, виготовлялися і в гірських районах Центрального Кавказу, що підтверджується знахідкою ливарної форми поблизу с. Билим⁴³. Таким чином, дані свідчать, що подібні сокири поширені у межах певного часу та на значній території, і тому не можуть бути притаманними виключно донецькій культурі.

На відміну від сокир «колонтаївського» типу, сокири «костромського» пов'язані зі знахідками виключно відкритих комплексів, тому їх культурно-хронологічну атрибуцію ще не з'ясовано остаточно. На це вказує С. М. Кореневський, який співвідносить їх з колом культур середньої бронзи (пізньоката콤бних чи КБК). Тому посилання дослідників на С. М. Кореневського, яким нібито доведена атрибуція сокир «костромського» типу, як притаманних виключно носіям інгульської культури, не відповідає дійсності⁴⁴. Сукупні знахідки сокир обох типів у складі скарбів Скаакун та Колонтаївка не можуть бути аргументами на користь їх тривалого співіснування. Скарби, як відомо, відбивають тривале накопичення, час їх визначається за найранішим та найпізнішим предметами у їх складі⁴⁵. Тим більше, що ці скарби є набором лому: речі з ливарним браком, зламані та їх уламки⁴⁶. У складі інших скарбів — Олександрівського, Рибаковського та Костромського, де є сокири лише «костромського» типу, знаходилися речі, що належать до кінця середньобронзового та пізньобронзового часу: тесла костромського типу, браслети гінчинського типу, серпи, що в цілому співвідноситься з періодом існування культури багатопружкової кераміки⁴⁷. Таким чином, це підтверджує думку Є. М. Черниха про більш пізній час існування сокир «костромського» типу, ніж «колонтаївського»⁴⁸. Все сказане ставить під сумнів головний висновок С. Ж. Пустовалова про одночасність появи в Північному Причорномор'ї «східноката콤бного» та інгульського населення і датування цієї події серединою III тис. до н. е.⁴⁹.

Таким чином, можна констатувати, що на сьогоднішній день у нас немає ніяких підстав синхронізувати ранньоката콤бні, а тим більше пізньоямні пам'ятки з інгульськими. Їх далекі нащадки могли брати участь у формуванні останньої, та це вже зовсім інше питання, яке, до речі, потребує спеціального дослідження. Відповідно появя у ямних та ранньоката콤бних могилах віzkів та їх частин, моделювання черепів, тощо, не може бути пов'язана з пам'ятками інгульської культури⁵⁰, а мала зворотній характер. З цього випливає, що перше припущення С. Ж. Пустовалова зовсім не відповідає реальності.

Підсумуємо факти. На рівні сучасних знань, у межах другого катакомбного періоду, можна говорити лише про співіснування донецьких, інгульських, середньодонських, бахмутських та маницьких пам'яток. Та в територіальному плані ці групи поширені не однаково, і вони мають відносно чіткі кордони⁵¹.

Розглянемо питання соціальної структури носіїв катакомбних культур, якого розв'язус С. Ж. Пустовалов. По-перше, зробимо кілька зауважень щодо методики соціологічного аналізу. Перше, що впадає в очі, це невиправдана та слабо мотивована відмова дослідника від аксіоматичного положення соціологічних досліджень, добре йому знайомого⁵²: аналіз пам'яток повинен здійснюватися в межах одного хронологічного відрізку та етнічного типу. Це тим більше не зрозуміло, бо попереднє дослідження С. Ж. Пустовалова показало наявність кількох типів похованального обряду катакомбної спільноти на Україні, хронологічні межі яких не збігаються. З цього приводу В. С. Ольховський слушно зауважує, що при соціологічному аналізі структури давнього суспільства треба зважати на можливість діахронного переосмислення со-

цального значення окремих елементів поховальних комплексів. Реалізувати це можливо лише шляхом зменшення хронологічного діапазону пам'яток, розподілу їх на максимально можливу кількість хронологічних груп з наступним їх дослідженням окремо та зіставленням результатів⁵³. Тим паче це стосується окремих етнічних груп, коли їх специфічні риси можна сприйняти за соціально значущі і навпаки. До речі, якщо зіставити розміри поховальних споруд та «багатство» трьох груп (ранньокатакомбних, донецьких та бахмутських, об'єднаних С. Ж. Пустоваловим у єдиний масив), що змінюють одна одну, то їх «стандартні» поховання будуть досить помітно відрізнятися. Так, згідно спостережень О. М. Смирнова, для ранніх катакомбних пам'яток Сіверського Дінця похованням «лідерів» притаманні великі могильні споруди, що супроводжуються насипом чи досипкою і які надійно пов'язуються з цінним інвентарем, особливо із знахідками бронзових ножів. Для пізньодонецьких пам'яток, коли споруда курганів стає рідкістю, значно розширяється асортимент речей, до якого включаються кам'яні сокири, крем'яні вістря до стріл, булави тощо⁵⁴. У свою чергу для бахмутських поховань фіксуються значні зміни у розмірах могил, кількісному та якісному наборі інвентаря, який в основному представлено горщиками та прикрасами⁵⁵.

По-друге, як вельми негативну рису праць С. Ж. Пустовалова слід відзначити повну закодованість інформації. Мається на увазі майже повна відсутність кількісних показників ознак пам'яток. Якщо хоч якісь загальні дані про інгульські пам'ятки є у таблицях, то про умовно донецькі їх немас зовсім⁵⁶. Ми маємо лише кінцевий результат. Та цього замало, бо для всіх фахівців саме наочність та можливість перевірки міркувань та висновків є одним з головних чинників.

З цим пов'язано і питання щодо репрезентативності виборок, від рівня якої залежить і рівень вірогідності одержаних результатів, і їх інтерпретація. На цей момент вже неодноразово зверталась увага, зокрема і на хиби самої методики подання даних⁵⁷. Так, ми спробували з'ясувати, яка ж кількість похованьожної з культурних груп увійшла до 272 поховань умовно донецького масиву, взятого С. Ж. Пустоваловим для аналізу⁵⁸. З'ясувалося, що якщо з 272* поховань відняти 152⁵⁹ поховання з регіону Дон-Дінець, то для території Подніпров'я, Молочної, Криму, Пойнгуля та Запоріжжя маємо 120 поховань. Скільки сюди потрапляє ранньокатакомбних, скільки інших — невідомо. Спираючись на підрахунки С. Н. Братченка про показник ранньокатакомбних пам'яток, візьмемо мінімальну цифру у 25%, що дає нам кількість 30 ранньокатакомбних поховань, причому ця цифра, мабуть, є заниженою від реальної принаймні удвічі. Таким чином, з'ясовується, що для аналізу соціальної структури пізніх, умовно донецьких пам'яток С. Ж. Пустоваловим взято не більш як 90 поховань (вірогідно, значно менше), що в середньому становить до 30 (15?) поховань в окремому чималому регіоні. Очевидно, що ці цифри говорять самі за себе.

До речі, такі малі кількісні показники присутності умовно донецьких пам'яток, особливо пізніх, збігаються з даними Г. Л. Євдокимова, за яким поховань донецької культури у Північному Причорномор'ї майже немає і що вплив її відчувається лише в кераміці⁶⁰. На незначну кількість поховань донецької культури у межах Східного Приазов'я вказує С. М. Санжаров, тут присутня значна кількість поховань бахмутської культури, що співіснує з інгульською⁶¹. Ю. Я. Рассамакін вказує лише на поодинокі поховання донецької, бахмутської та передкавказької культур на р. Молочній⁶². В Орельсько-Самарському межиріччі є незначна кількість донецьких пам'яток, що займають відносно чітку територію⁶³.

Постає питання, чи є вибірка з 120 поховань, хронологічно та культурно різних, зібраних зі значної території, достатньою, щоб робити грунтовні висновки стосовно соціальної структури носіїв цих культурних груп та реконструювати певні суспільно-історичні явища?

* У деяких інших працях С. Ж. Пустовалова фігурує 521 умовно донецьке поховання, та звірка наведених таблиць показала їх повну тотожність. Очевидно, у тексті цих публікацій припушена помилка.

Звернемося до реконструкції С. Ж. Пустоваловим соціальної структури носіїв інгульської групи. Взявши за основу розміри поховань камер, дослідник поділив масив з 413 поховань на 11 груп, які порівняв за відомою методикою В. Ф. Генінга⁶⁴. Це дало змогу об'єднати їх в три групи. Вкажемо, що згідно наведеної С. Ж. Пустоваловим таблиці взаємозв'язку довжини та ширини камер, розбити цей масив на три групи можна і простішим способом, що не потребує великих обчислень. Згідно з цими даними⁶⁵, 27,8% кістяків лежало у камерах розмірами 1,21—1,6×2,01—2,4 м; 35% — розмірами 0,8—1,6×2,01—2,4 м; 42,6% — в камерах розмірами 1,21—1,6×1,6—2,4 м; а 67,2% — розмірами 0,8—1,6×1,61—2,4 м. Тобто «стандартна» камера інгульського поховання має розміри 0,8—1,6×1,61—2,4 м. Інші камери поховань мають певні відхилення в той чи інший бік (графічно це можна зробити швидше та наочніше). Порівнямо отримані дані з даними С. Ж. Пустовалова, який провів довгу процедуру порівняння 11 груп за всіма ознаками, а потім їх об'єднав у 3 групи, де «рядове населення» налічує 74,1% з розмірами камер 0,8—1,6×2,01—2,4 м⁶⁶. До речі, ці дані не збігаються з висновком іншої праці дослідника, що середня площа камери інгульської культури не перевищує 1,4x 2,0 м⁶⁷, і на яку, на жаль, посилаються інші фахівці. Можливо, саме цей момент насторожує В. С. Ольховського, який вказує на певну хибність цієї методики⁶⁸. Додамо, що викликає великий сумнів виділення С. Ж. Пустоваловим нижчої ланки суспільної ієархії в інгульській групі поховань, так званих «неповноправних». До цієї групи, з одного боку, залучено поховання, де розміри камер не відомі, але є інвентар (зброя, знаряддя праці, кераміка тощо); з іншого, входять поховання, в яких довжина камер дорівнює 1,6 м, що для кістяка дорослої людини у випростаному стані, здається замалим, тим більш, що у похованнях знайдено кераміку⁶⁹. За антропологічними даними середній зріст чоловіків інгульської групи складає 168,5—174,5 см, а жінок — 155,9—160,7 см⁷⁰. А згідно порівняння чоловічих та жіночих поховань, саме довжина камер 1,6 м притаманна останнім («неповноправне населення»?)⁷¹. Таким чином, маємо не три, а лише дві групи. Досить чітко відокремлюється одна нечисленна група поховань (12), яка має значні розміри камер та відносне «багатство» інвентаря. Всі інші вісім груп мають між собою тісний зв'язок (наприклад, передостання від 82,5% до 88% з шістю іншими, а з останньою лише 68,5%) і мають бути включеними до однієї соціальної групи⁷². Як пише В. С. Ольховський, виникає питання: чи дійсно виявлені групи ознак відображають конкретну соціальну структуру, та, якщо так, то як точно?⁷³ Досить зрозуміло, що виявляється не соціальна структура, а певна кількість більш чи менш повних «ідеальних» моделей, які ранжируються за багатством та витратами праці. При цьому дуже логічним виглядає співвідношення «бідних» з представниками нижчих прошарків, а «багатих» та трудомістких — вищих, що й свідчить про соціальну неоднорідність. Та чи тільки соціальний чинник є причиною виникнення цих моделей? Бо вони несуть не лише суто соціальні ознаки, а й ті, що належать до інших сфер життя. Можливо, цим і пояснюються «крихкість» деяких моделей (соціальних груп). У разі підвищення чи зниження заданого ступеня схожості вони чи розбиваються, чи зливаються.

Певною мірою ці моделі можуть маркувати різні соціальні групи. Та без спеціальної корекції ототожнювати систему отриманих груп з соціальною структурою не можна. Вони швидше виступають орієнтиром, що потребує подальшого аналізу та верифікації⁷⁴. На значну роль ідеологічного чинника при формуванні «багатих» комплексів вже зверталася увага. Згідно з думкою О. В. Антонової та Д. С. Раєвського, присутність в межах однієї археологічної культури поховань комплексів, що різняться за ступенем «багатства інвентаря», ще не є свідченням ні економічного, ні політичного панування тих соціальних верств, представникам яких належать найбільш «заможні» поховання. У соціально-економічному плані цей факт є лише свідченням, що суспільство досягло вже того рівня, коли воно могло виділити певну долю суспільного продукту на утримання людей, що виконували адміністративно-організаційні, релігійні та інші функції⁷⁵.

Дуже симптоматично, що у носіїв археологічних культур, що зближують-«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

ся з інгульською стадіально чи хронологічно, фахівці виділяють по декілька соціальних груп. Це згадані пізньоюмні пам'ятки. О. Г. Колесниковим у пізньотрипільському суспільстві виділено три групи поховань: «дуже багаті», «багаті» та «рядові». До речі, за якісним складом інвентаря ці групи майже не відрізняються від інгульських⁷⁶. Шість груп за «заможністю» поховань для середньодніпровської культури виділяє М. М. Бондар, чотири групи поховань у фатьянівській культурі — Д. О. Крайнов тощо⁷⁷.

Таким чином, хоча дослідження С. Ж. Пустовалова і свідчать про певну майнову та соціальну диференційованість носіїв інгульської культури, межі між цими групами досить нечіткі та розпливчасті. Що стосується «заможності» найвищого прошарку носіїв інгульської культури, то треба не забувати дуже відносний її характер. Недарма, до розкопок досить виразного могильника поблизу с. Виноградне, Жовтневе, Заможне на р. Молочній, дослідниками відзначалась певна бідність (особливо на метал) похованального інвентаря цих пам'яток, особливо порівняно з донецькими⁷⁸.

Стосовно виділення С. Ж. Пустоваловим Молочанського суперцентр, то жодною мірою не сумніваючись у неординарності відкритих тут поховань з яскраво відображеніми рисами соціальної значущості поховань у них, певні сумніви викликає дуже значний відсоток поховань знаті у цьому регіоні (45,5%), отриманий на виборці з 77 поховань⁷⁹. Очевидно, що у даному випадку маємо яскравий приклад порушення головних правил формування виборки, її явно невипадковий характер.

Як відомо, методи математичної статистики передбачають саме випадковий характер вибірки, а також її однорідність, бо тільки тоді вона може відображати генеральну сукупність. В археології ми маємо справу з так званими «природніми» виборками, що потребують наближення їх до випадкових. Це можливо лише шляхом усунення усіх суб'єктивних чинників (зокрема, і навмисний відбір даних), що може бути досягнуто лише її значним розширенням⁸⁰. На користь цього припущення свідчать дані, наведені у статті В. В. Отрощенка та С. Ж. Пустовалова, які, підкреслюючи видатне місце вказаного могильника, відзначають, що після відкриття тут поховань «знаті», лише ще два аналогічні поховання на 100 бідних було знайдено в інші роки⁸¹. Близький за соціальною вагою, але менш виразний інгульський могильник розкопано у верхів'ях Інгульця⁸². Аналогічні могильники донецької та середньодонської культур знайдено у Волго-Донському межиріччі⁸³.

Що стосується питань соціальної структури носіїв «умовно донецької групи», в тому числі і питання зникнення іх «знаті», то доки не будуть з'ясовані підняті нами проблеми, тобто їх соціологічний аналіз не буде проведено з урахуванням хронологічних та культурних чинників, то вони лишаються відкритими. До речі, якщо й припустити співіснування ранньокатаомбних та якихось ранніх інгульських пам'яток, то перші не можна розглядати разом з похованнями часу Молочанського могильника, бо останні мають досить чітке хронологічне місце згідно знайдених там бронзових ножів 2 привольненського типу⁸⁴. Або ж С. Ж. Пустовалову треба довести, що пізньоюмні та ранньокатаомбні пам'ятки доживають саме до цього часу. Якщо ж співставити інгульські пам'ятки з пам'ятками донецької культури того ж часу, то, згідно з даними О. М. Смирнова, у бассейні Сіверського Дінця їм притаманний акцент на предмети озброєння⁸⁵. З'являються поховання «майстрів-стрілочників», а знахідки вістер стріл стають частішими, з'являються кам'яні бойові сокири-молоти, булави тощо. Причому більшість цих речей знайдено саме у похованнях західної частини ареалу донецької культури. Характеризуючи її пізній період, О. М. Смирнов відзначає, що активізація культуротворчих процесів обумовила поруч з міграційним рухом, другу його рису — збільшення мілітаризації степу. Якщо до цього часу знахідки зброї були поодинокими, то тепер вони стають нормою. Всі поховання Донеччини з кам'яними сокирами належать саме до цього часу⁸⁶. У цьому аспекті досить дивним здається твердження С. Ж. Пустовалова про збільшення незаможності носіїв донецької культури, та їх залежність від носіїв інгульського етно-політичного об'єднання⁸⁷. Інша річ, що відбувалося у цьому регіоні після зникнення донецьких пам'яток і яку роль відіграли носії інгульської та інших культур у цьому процесі.

Таким чином, висновок С. Ж. Пустовалова, що у Північному Причорномор'ї на основі носіїв інгульської культури утворився єдиний етнополітичний організм, що мав вигляд чіткого ієпархічного суспільства, де «умовно донецьке» та пізньоямне населення займали послідовно все нижчі шабелі соціальної ієпархії, є суто гіпотетичним міркуванням автора. Це ще треба довести, беручи до уваги всі наведені факти. У жодній праці С. Ж. Пустовалова нам не вдалося знайти, до чого ж зводиться «низьке» положення носіїв пізньоямної та інших ката콤бних груп, та на якій підставі робиться це припущення, окрім нами спростованих.

Ще кілька слів до проблем становлення ремесла, наявності територіального розподілу праці та існування «центрів металообробки» у носіїв ката콤бних культур Північного Причорномор'я⁸⁸. Вивчення суспільно-економічних форм виробництва та генезис ремесла за археологічними джерелами — це дуже складна проблема, що потребує комплексного підходу до вивчення джерел і пов'язана з характеристикою як техніко-технологічних, так і соціально-економічних умов виробничої діяльності. Поховання, в яких присутні знаряддя виробництва, навряд чи можуть бути головним, а тим більше єдиним чинником для визначення суспільно-економічних форм виробничої діяльності. Це джерело не дозволяє однобічного тлумачення «професійної» належності поховань, рівня спеціалізації та економічної форми виробництва. Дискусійність цих питань при вивчені поховань комплексів з виробничим інвентарем, причому вже на рівні інтерпретації їх функціональної специфіки, досить яскраво відображену в літературі⁸⁹. Та зважаючи на головні риси стадіального розвитку суспільств доби снеоліту-бронзи можна стверджувати, що общинний засіб життєдіяльності, дія чинників родових зв'язків та соціальних нормативів, а також обмежені техніко-технологічні можливості мідно-бронзового виробництва не дозволяли розвинутися ні соціальній, ні економічній самостійності майстрів-спеціалістів. Тому про відділення ремесла від інших галузей виробництва у цих суспільствах йтися не може. Для ката콤бної спільноти за похованальними пам'ятками не простежується будь-якої територіальної локалізації типів масових знахідок металевих речей. Можна лише відзначити тенденцію кількісного переважання цих знахідок у похованнях Донецько-Луганського регіону. За матеріалами поселень, скарбів, випадкових знахідок кількісно виділяються райони Нижнього та Середнього Подніпров'я, верхів'я Сіверського Дінця та Середнього Дону. Відзначена картина не дозволяє простежити специфіку металургійної продукції за типами та категоріями виробів будь-яких «осередків» виробництва з точки зору методологічних зasad, сформульованих Є. М. Чернихом⁹⁰. Уявляється, що виробництво значною мірою було детерміновано процесом розподілу/обміну та практичного застосування продукції, що значною мірою ускладнює деталізацію осередків виробництва в межах конкретних археологічних культур даного регіону.

Взагалі після знайомства з роботами С. Ж. Пустовалова складається враження, що ми маємо справу з випадком, коли дослідник, незважаючи на всі суперечності та логічні перепони, бачить та знаходить у матеріалі тільки те, що хоче там побачити, і, пропонуючи свою концепцію, обмежується лише власним баченням предмету, не беручи до уваги ні джерелознавчий аспект проблеми, ні інші варіанти інтерпретації. Цей момент можна було б віднести до розряду казусів, якби такий підхід не тиражувався ним в багатьох працях. І це дуже сумно...

Примітки

¹ РА.— 1993.— № 1.— С. 76—112; РА.— 1995.— № 2.— С. 84—122.

² Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии).— Л., 1976.— 191 с.; Бунятиян Е. П. Методика социальной реконструкции по данным рядовых скіфських могильников // Теория и методы археологических исследований.— К., 1982.— С. 136—184; Добролюбский А. О. О принципах социологической реконструкции по данным погребального обряда // Теория и методы археологических исследований.— К., 1982.— С. 53—68 та ін.

³ Пустовалов С. Ж. Социальная организация и половозрастные характеристики «позднекатакомбного» населения Северного Причерноморья // Проблемы археологических исследований на Украине: Тез. докл. XX конф. ИА АН УССР.— К., 1989.— С. 186, 187; Пустовалов С. Ж. Об общественном положении катакомбных мастеров-ремесленников // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца.— Тез. докл. конф.— Луганск, 1990.— С. 97—99; Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза в катакомбном обществе Северного Причерноморья // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тез. докл. всесоюз. семинара.— Запорожье, 1990.— С. 78—81; Пустовалов С. Ж. Некоторые проблемы реконструкции социального строя «катаомбного общества» Северного Причерноморья // Проблемы археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1991.— С. 48—51; Пустовалов С. Ж. До реконструкции социального организма за мате риалами катакомбных пам'яток Північного Причорномор'я // Поховальний обряд давнього населення України.— К., 1991.— С. 104—122; Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья (по материалам погребального обряда).— К., 1992.— Препр.— 44 с.; Пустовалов С. Ж. О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам // Древности степного Причерноморья и Крыма.— Запорожье, 1995.— Вип. V.— С. 21—32; Pustovalov S. J. Economy and social organization of Northern Pontic Steppe-forest-steppe pastoral populations // Baltic-Pontic Studies, 1994.— Vol. 2.— Р. 86—134 та інші.

⁴ Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза...— С. 81.

⁵ Пустовалов С. Ж. Некоторые проблемы...— С. 50.

⁶ Ключко В. І., Пустовалов С. Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я // Праці центру пам'яткознавства.— К., 1992.— Вип. 1.— С. 119.

⁷ Пустовалов С. Ж. О возможности...— С. 24.

⁸ Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза...— С. 79; Пустовалов С. Ж. О возможности ...— С. 24.

⁹ Там же.

¹⁰ Братченко С. Н., Шапошникова О. Г. Катакомбная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. I.— С. 403—420; Смирнов А. М. Катакомбные культуры в бассейне Северского Донца // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1987.— 25 с.; Братченко С. Н. Катакомбные культуры Северского Донца и Северо Восточного Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. конф.— Донецк, 1989.— С. 27—29; Кияшко А. В. Ранний этап катакомбной культуры на Нижнем Дону // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1990.— 20 с.; Пустовалов С. Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья.— К., 1992.— С. 83—94.

¹¹ Пустовалов С. Ж. К методике периодизации катакомбной культуры по данным погребального обряда // Новые методы археологических исследований.— К., 1982.— С. 87—108.

¹² Братченко С. Н. Катакомбные культуры...— С. 28; Кияшко А. В. Указ. соч.; Трифонов В. А. Степное Прикубанье в эпоху энеолита-средней бронзы (периодизация) // Древнейшие культуры Прикубанья.— Л., 1991.— С. 153.

¹³ Братченко С. Н. Катакомбные культуры ...— С. 28.

¹⁴ Николова А. В. К вопросу о эволюции погребального обряда ямной культуры Евразийских степей // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э.: Тез. докл. конф.— Тирасполь, 1994.— С. 91—94.

¹⁵ Кияшко А. В. Указ. соч.— С. 5, 7, 8.

¹⁶ Санжаров С. Н. Катакомбная культура на территории Северо-Восточного Приазовья // Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1991.— С. 15; Рассамакин Ю. Я. О погребениях предкатакомбного времени в Северо-Западном Приазовье // Катакомбные культуры Северного Причерноморья.— К., 1991.— С. 53, 54.

¹⁷ Круц С. И. Антропологические исследования степного Приднепровья.— К., 1984.— С. 90, 91; Шепель Е. А. Население раннего периода бассейна Северского Донца и Приазовья по антропологическим данным // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. конф.— Донецк, 1989.— С. 107.

¹⁸ Трифонов В. А. Указ. соч.— С. 153; Кияшко А. В. Указ. соч.— С. 21.

¹⁹ Ковалева Л. Г. Некоторые аспекты изучения молоточковидных булавок // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. конф.— Донецк, 1989.— С. 87.

²⁰ Pustovalov S. J. Op. cit.— Р. 123.

²¹ Николова А. В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1992.— 20 с.

²² Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая ...— С. 22.

²³ Довженко Н. Д., Рычков Н. А. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.— К., 1988.— С. 39.

- ²⁴ Пор.: Довженко Н. Д., Рычков Н. А. Указ. соч.; Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза...— С. 80; Пустовалов С. Ж. До реконструкції...— С. 114; Пустовалов С. Ж. Социальная, половая...— С. 25 та ін.
- ²⁵ Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы.— К., 1976.— 249 с.
- ²⁶ Пустовалов С. Ж. До реконструкції...— С. 110; Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— С. 6.
- ²⁷ Братченко С. Н., Шапошникова О. Г. Указ. соч.— С. 403—405.
- ²⁸ Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза...— С. 80; Пустовалов С. Ж. О возможности...— С. 24 та інш.
- ²⁹ Чміхов М. О., Черняков І. Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України.— К., 1988.— С. 90, 92.
- ³⁰ Там же.— С. 90.
- ³¹ Пустовалов С. Ж. О возможности...— С. 24, 25.
- ³² Фещенко Є. Л. Поховальний обряд населення катакомбної культури Північностепового Подніпров'я та Передстепу // Автoref. дис. ... канд. іст. наук.— Дніпропетровськ, 1990.— С. 14.
- ³³ Пустовалов С. Ж. О возможности...— С. 25.
- ³⁴ Ключко В. І., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.— С. 131; Klochko V. I., Pustovalov S. J. The warfare of the Northern Pontic steppe-forest — steppe pastoral societies: 2750—2000 B. C. (catacomb culture) // Baltic-Pontic Studies, 1994.— Vol. 2.— P. 207.
- ³⁵ Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы // МИА.— 1966.— № 132.— 142 с.; Черных Е. Н. Горное дело и металлургия Болгарии.— София, 1978.— 387 с.; Кореневский С. Н. О металлических топорах майкопской культуры // СА.— 1974.— № 3.— С. 16—22; Кореневский С. Н. О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы // СА.— 1976.— № 4.— С. 16—31; Кореневский С. Н. Втульчатые топоры — оружие ближнего боя эпохи средней бронзы Северного Кавказа // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье.— М., 1981.— С. 20—41.
- ³⁶ Кореневский С. Н. О металлических...; Кореневский С. Н. Втульчатые топоры....
- ³⁷ Ковалева И. Ф. Вытянутые погребения Днепровского ареала Волго-Донской исторической общности эпохи энеолита // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1979; Ковалева И. Ф. Север степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке.— Днепропетровск, 1984.— 115 с.
- ³⁸ Ковалева И. Ф. Север степного...— С. 45—50.
- ³⁹ Кореневский С. Н. О металлических...— С. 24—25; 27.
- ⁴⁰ Рудинський М. Я. Археологічні зборки Полтавського музея // Збірник присвячений 35-річчю музею.— Полтава, 1926.— С. 29—62.
- ⁴¹ Ключко В. І., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.— С. 130; Klochko V. I., Pustovalov S. J. Op. cit.— P. 207.
- ⁴² Ключко В. І., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.— С. 124, 125, 130; Klochko V. I., Pustovalov S. J. Op. cit.— P. 203, 206, 207.
- ⁴³ Батчаев В. М., Кореневский С. Н. Две находки эпохи раннего металла из Кабардино-Балкарии // КСИА АН СССР.— 1982.— Вып. 169.— С. 108—112.
- ⁴⁴ Пор.: Кореневский С. Н. О металлических...; Ключко В. І., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.— С. 130.
- ⁴⁵ Бочкарёв В. М. Проблема Бородинского клада // Проблемы археологии.— Л., 1968.— Вып. 1.— С. 129—154.
- ⁴⁶ Шилов В. П. О древней металлургии и металлообработке в Нижнем Поволжье // МИА.— 1959.— № 60.— С. 11—38.
- ⁴⁷ Березанская С. С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 5—43; Савва Е. Н. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья (по материалам погребального обряда) // АН Республики Молдовы.— Ин-т археологии.— Кишинев, 1992.— 226 с.
- ⁴⁸ Черных Е. Н. История древнейшей...— С. 62.
- ⁴⁹ Ключко В. І., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.— С. 131; Klochko V. I., Pustovalov S. J. Op. cit.— P. 208.
- ⁵⁰ Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза...— С. 81; Pustovalov S. J. Op. cit.— P. 133.
- ⁵¹ Смирнов А. М. Указ. соч.— С. 12 і сл.; Евдокимов Г. Л. К вопросу о роли донецкой катакомбной культуры в сложении катакомбных культур Северного Причерноморья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. конф.— Донецк, 1987.— С. 47; Братченко С. Н. Катакомбные культуры...— С. 28.
- ⁵² Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— С. 6.

- ⁵³ Ольховский В. С. Погребальная обрядность и социологические реконструкции // РА.— 1995.— № 2.— С. 94.
- ⁵⁴ Смирнов А. М. Указ. соч...— С. 23.
- ⁵⁵ Санжаров С. Н. О некоторых вопросах культурного развития и хронологии в позднекатаомбное время // РА.— 1993.— № 1.— С. 29.
- ⁵⁶ Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...
- ⁵⁷ Рычков Н. А. Оценка представительности и характера распределения признаков погребальных памятников // Методологические и методические вопросы археологии.— К., 1982.— С. 167—178; Писларий И. А., Пожидаев В. Ф. О применении метода процентных соотношений // Там же.— С. 183.
- ⁵⁸ Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— Табл. 1.
- ⁵⁹ Ця цифра взята з: Пустовалов С. Ж. Этническая структура...— Табл. 1.
- ⁶⁰ Евдокимов Г. Л. Указ. соч...— С. 46.
- ⁶¹ Санжаров С. Н. Указ. соч...— С. 13 и сл.
- ⁶² Рассамакин Ю. Я. О некоторых погребальных комплексах эпохи ранней и средней бронзы в Северо-Западном Приазовье // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл.— Луганск, 1990.— С. 100.
- ⁶³ Фещенко Е. Л. Вказ. праця.— С. 14, 15.
- ⁶⁴ Пустовалов С. Ж. К вопросу о социальной стратификации у носителей катаомбной культуры Северного Причерноморья // Катаомбные культуры Северного Причерноморья.— К., 1991.— С. 22—41; Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— С. 7.
- ⁶⁵ Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— Табл. 2.
- ⁶⁶ Там же.— С. 16.
- ⁶⁷ Отрошенко В. В., Пустовалов С. Ж. Обряд моделировки лица по черепу у племен катаомбной общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины.— К., 1991.— С. 79.
- ⁶⁸ Ольховский В. С. Указ. соч.— С. 96.
- ⁶⁹ Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— Табл. 3.
- ⁷⁰ Круц С. И. Указ. соч.— С. 44.
- ⁷¹ Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— Табл. 1.
- ⁷² Там же.— Табл. 4.
- ⁷³ Ольховский В. С. Указ. соч.— С. 96.
- ⁷⁴ Там же.— С. 96—97.
- ⁷⁵ Антонова Е. В., Раевский Д. С. «Богатство» древних захоронений (к вопросу о роли идеологического фактора в формировании облика погребального комплекса) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 166.
- ⁷⁶ Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья (опыт социальных реконструкций в археологии).— К., 1993.— С. 95.
- ⁷⁷ Бондар М. М. Поховальні пам'ятки середньодніпровської культури середнього Подніпров'я // Поховальний обряд давнього населення України.— К., 1991.— С. 53; Крайнов Д. А. Памятники фатьяновской культуры: Ярославско-Калининская группа.— М., 1964.— С. 30.
- ⁷⁸ Братченко С. Н., Шапошникова О. Г. Указ. соч.— С. 413.
- ⁷⁹ Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— С. 23.— Табл. 7; Пустовалов С. Ж. К вопросу о социальной...— Табл. 8.
- ⁸⁰ Федоров-Давыдов Г. А. Статистические методы в археологии.— М., 1987.— С. 17, 18.
- ⁸¹ Отрошенко В. В., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.— С. 80.
- ⁸² Полин С. В., Тупченко И. П., Николова А. В. Курганы верховьев Ингульца.— Препр.— Вып. 1—3.— Киев-Кировоград, 1992, 1993, 1994.
- ⁸³ Мамонтов В. Н. К вопросу о социальной стратификации катаомбного населения Волго-Донского междуречья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.): Тез. докл. конф.— К., 1991.— С. 102, 103.
- ⁸⁴ Отрошенко В. В., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.

⁸⁵ Смирнов А. Н. Указ. соч.— С. 19.

⁸⁶ Там же.— С. 20, 22.

⁸⁷ Пустовалов С. Ж. До реконструкції...— С. 114, 116.

⁸⁸ Пустовалов С. Ж. Об общественном...; Пустовалов С. Ж. Некоторые проблемы...

⁸⁹ Бочкарев В. С. Погребения литейщиками эпохи бронзы // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР.— Тез. докл. конф.— К., 1975.— С. 65—68; Березанская С. С. Первые мастера-металлурги на территории Украины // Первобытная археология — поиски и находки.— К., 1980.— С. 243—256; Санжаров С. И. О некоторых аспектах изучения катаомбных производственных наборов «стрелочников» // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным.— Тез. докл. конф.— М., 1988.— С. 25—27; Черных Л. А. Исследование социально-исторических аспектов ремесла // Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.— С. 243—256 та ін.

⁹⁰ Черных Е. И. О терминах «металлургический центр», «очаг металлургии» и других // СА.— 1967.— № 1.— С. 295—301.

A. V. Nikolova, L. A. Chernykh

К ОДНОЙ КОНЦЕПЦИИ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ НОСИТЕЛЕЙ КАТАКОМБНОЙ КУЛЬТУРЫ

Рассматриваются основания концепции С. Ж. Пустовалова о возможности реконструкции сословно-кастовой системы у носителей ингульской (азово-днепровской) культуры. Анализ археологических источников свидетельствует, что у автора данной гипотезы нет никаких оснований для синхронизации раннекатаомбной, а тем более позднеямайской культур с ингульской. Соответственно рушится гипотеза о кастовом характере реконструируемого С. Ж. Пустоваловым этно-социального организма. Время существования ингульской культуры соотносится со вторым общекатаомбным периодом культурно-исторической общности, в рамках которого она coсуществует с другими катаомбными культурами. Анализ методологических и методических приемов, используемых С. Ж. Пустоваловым, не позволяет и для этого периода выявить какие-либо основания для определения социальной организации общества, стоявшего за этими памятниками, как сословно-кастовое. Не доказанными остаются и главные посылки исследователя: отделение ремесла от сельского хозяйства в ингульском обществе, а также завоевание его носителями населения других катаомбных культур Северного Причерноморья.

A. V. Nikolova, L. A. Chernykh

CONCERNING A CONCEPTION ON SOCIAL DEVELOPMENT OF CATAOMB CULTURE CARRIERS

The grounds underlying conception advanced by S. Zh. Pustovalov concerning the possibility to reconstruct the estate-caste system in carriers of the Ingul (Azov-Dnieper) cultures are analyzed. The study of the archaeological sources demonstrates that the author of this hypothesis has no grounds to synchronize the early catacomb, the more so the late yamnaya (pit) cultures with the Ingul culture. So, the hypothesis on the caste character of the ethno-social organism reconstructed by S. Zh. Pustovalov is broken. The period of time of existence of Ingul culture correlates with the second general catacomb period in terms of which it coexists with other cataomb cultures. The analysis of methodological and methodical procedures used by S. Zh. Pustovalov does not permit detecting any grounds for this period as well to determine social organization of the society which created those relics as estate-caste system. The main premises of the researcher, namely: separation of the craft from the rural farms in the Ingul community and conquest of population of other cataomb cultures of the Northern Black Sea coast by Ingul culture carriers, also remain unproved.

Одержано 10.06.96

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

З ПРИВОДУ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НОВОГО ЛАТИНСЬКОГО НАПИСУ З ХЕРСОНЕСА

В. М. Зубар, Н. О. Сон

Стаття присвячена інтерпретації надгробка з латинською епітафією Г. Юлія Валента, солдата I Сугамбрської когорти, придбаного Херсонеским заповідником у 1995 р.

У другому числі журналу «Археологія» за 1996 р. Є. Я. Туровським та А. А. Філіппенком був опублікований надгробок солдата I Сугамбрської когорти¹. Ця пам'ятка, безсумнівно, є важливим спіграфічним джерелом, яке дозволяє висвітлити цілу низку питань, пов'язаних не тільки зі складом римської залоги Херсонеса, але й дозволяє зробити принципові висновки щодо ідеології її солдатів. На жаль, авторам публікації не вдалося правильно інтерпретувати ні надгробок загалом, ні надгробну епітафію Г. Юлія Валента зокрема. Тому в нашому коментарі поставлено завдання уточнити, наскільки це зараз можливо, підняті питання².

Наведемо відновлення тексту епітафії, яке запропонували вказані дослідники:

D(is) M(anibus)
G(aius) Iul(ius) Val(c(n)s)
miles co[h]ortis
I Sug(ambrorum) ve[t]eranae
(centuria) Paulin[i].
aeres v[etera]
no(rum) bc[ne] mer]
ente (sic !) p[osuerunt]

Є. Я. Туровський і А. А. Філіппенко, використавши всю наявну літературу, дуже детально виклали історію I Сугамбрської когорти, відому за повідомленнями стародавніх авторів, написами і воєнними дипломами. До цього нарису можна лише додати, що, згідно нового нещодавно опублікованного воєнного диплому, ця когорта після повернення з Близького Сходу фіксується на території Нижньої Мезії вже у 145 р.³ Виходячи з цього, є підстави говорити про присутність цього підрозділу допоміжних військ на території Нижньої Мезії не з 156/157 рр., як вважалося раніше, а принаймні з 145 р. Слідом за В. Герасимовою автори публікації вказали, що I Сугамбрська когорта дислокувалася на території Нижньої Мезії до кінця II ст., а потім її було переведено до Сирії, де присутність солдат цього підрозділу зафіксовано воєнним дипломом⁴. Отже, солдати I Сугамбрської когорти могли входити до складу херсонеської вексіляції, сформованої з військовослужбовців Мезійської армії, між 145 р. і кінцем II ст., коли цей підрозділ знов було виведено з Нижньої Мезії⁵. Виходячи саме з цього, Є. Я. Туровський і А. А. Філіппенко датували памятку останньою чвертю II ст.

Однак диплом, на який посилається В. Герасимова, датується не кінцем II ст., а 167 р.⁶ Таким чином, якщо виходити з цього, то когорта перебувала на території Нижньої Мезії лише між 145 і 167 рр. і новий надгробок з Херсонеса повинен датуватися часом не пізніше 167 р.⁷ Але таке датування пам'ятки погано узгоджується з деякими особливостями епітафії й її шрифтом. Тому для датування надгробка необхідно провести його палеографічний аналіз, порівняти шрифт епітафії з іншими латинськими надмогильними написами з Херсонеса і тільки після цього визначити його час.

На початку епітафії стоїть присвята D(is) M(anibus) у скороченій формі (рис. 1). Така формула у римських епітафіях з'являється тільки наприкінці I ст. до н. е., а в провінціях фіксується не раніше періоду правління Флавіїв,

але значно поширюється лише з другої половини II ст.⁸ Теж саме можна сказати і про розділювачі у вигляді листків (*hederae distinguentes*). Як встановлено, така форма розділювачів у I ст. у латинських написах зустрічається дуже рідко⁹, а у епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я — не раніше другої половини II ст.¹⁰ При цьому слід підкреслити, що, судячи за фотографією пам'ятки, крім відзначених публікаторами, ще три розділювачі стояли у першому рядку і, мабуть, три листки розділяли ігла поміна небіжчика. Це один листок-розділювач стояв у четвертому рядку епітафії після скорочення SUG (рис. 2)¹¹.

Слід звернути увагу і на шрифт напису, де використані апексовані літери, що зустрічаються як у монументальному, так і актуарному шрифтах латинських епіграфічних пам'яток. Це також може бути використано для датування епітафій. Літера G за формою близька до актуарного шрифту, який починає широко використовуватися у написах не раніше кінця II ст.¹² Дуже показове і написання літери L з високо піднятою вгору та скосеною донизу горизонтальною гострою. Аналогічне написання літери L є найбільш характерним для доволі пізнього часу і розглядається як показник «вульгарного» стилю у латинських написах¹³. Цікаво, що аналогічне написання літери L уже зафіксовано у латинській епіграфіці Херсонеса, у написі, який Е. І. Соломонік вважає за можливе датувати III ст.¹⁴ Зміщення шрифтів, різна відстань між літерами і їх неоднакові розміри — все це дозволяє говорити, що напис було зроблено не професіоналом, а, очевидно, простим солдатом, творишем померлого по службі.

Якщо виходити з відзначених особливостей шрифту епітафії, то можна спробувати приблизно визначити відносну хронологію надгробка Г. Юлія Валента серед інших аналогічних пам'яток з Херсонеса. Він, поза будь-яким сумнівом, пізніше надмогильних стел Валента, солдата V Македонського легіону; Елія Максима, моряка Мезійського флоту; Аврелія Віктора, солдата I Італійського легіону; надгробків братів-рабів і лікарів, вбитих таврами¹⁵. За деякими особливостями шрифту нова пам'ятка стоїть близче до надгробків Гая Валерія Валента, моряка Мезійського флоту; Аврелія Пріма, солдата XI Клавдієва легіону; Антоній Прокули; Марка Мецілія, солдата I когорти Бракарів; Л. Аврелія Севера; Сабіна, солдата XI Клавдієва легіону; Аврелія Демаса; Юлія Валента з Балаклави та інших, які датуються кінцем II — першою половиною III ст.¹⁶ Але, серед вказаних пам'яток, за формою написання дуже характерних літер A, G і L надгробок Гая Юлія Валента все ж таки близче до епітафії Аврелія Сальвіана, сурмача XI Клавдієва легіону, Сабіна, солдата того ж підрозділу, Юлія Валента, солдата I або Атекторігіані і ще одного дуже фрагментованого латинського напису¹⁷. Крім тотожного написання літери A, епітафію, що розглядається, з надгробком з Балаклави зближують і однакові імена померлих. Слід підкреслити, що усі відзначенні пам'ятки датуються одним часом не раніше кінця II — першої половини III ст. До того ж, тип надмогильних стел, на якій вирізьблено епітафію Г. Юлія Валента, є найбільш характерним для періоду пізньої античності¹⁸. Отже, є всі підстави відносити цей надгробок до часу не раніше кінця II ст.

Виходячи з цього, можна говорити, що солдати I Сугамбрської когорти, в тому числі і Г. Юлій Валент¹⁹, входили до складу херсонеської вексилляції у той час, коли вона знаходилася в оперативному підпорядкуванні XI Клавдієва легіону, на трибуна якого було покладено командування всіма римськими збройними силами, що дислокувалися у Таврії²⁰. Заміна в Херсонесі солдат I Італійського легіону військовослужбовцями XI Клавдієва мала місце наприкінці II ст. і, очевидно, аж до 250 р. херсонеська вексилляція очолювалася офіцерами цього підрозділу²¹. Усе сказане, таким чином, свідчить, що надгробок датується тим часом, коли за наявними даними I Сугамбрська когорта дислокувалася на території Сирії, якщо, звичайно, знайдений там диплом пов'язаний саме з I Сугамбрською ветеранською когортю, а не з *Cohors I Sugambrorum tironum*²².

Як добре відомо, I Сугамбрська ветеранська когорта загалом або її частина на початку II ст. певний час перебувала на Близькому Сході, а згодом, за часів правління імператора Антоніна Пія (138—161 р.), її було повернено у

Рис. 1. Надгробок з латинською епітафією Г. Юлія Валента з Херсонеса.

Нижню Мезію, де її перебування фіксується дипломами 145 і 156/157 рр.²³. Враховуючи, що диплом 167 р. с останнім точно датованім джерелом з історії двох перших Сугамбрських когорт римської армії, а новий херсонеський надгробок, поза будь-яким сумнівом, слід датувати часом не раніше кінця II ст., можна зробити висновок, що після перебування на території Сирії I Сугамбрська когорта знову повернулася в Нижню Мезію, а її солдати разом з військовослужбовцями XI Клавдієва легіону та інших допоміжних підрозділів несли гарнізонну службу в Херсонесі. Якщо у дипломі з Сирії згадується інша Сугамбрська когорта, то є підстави припускати, що I Сугамбрська ветеранська когорта взагалі не залишала території Нижньої Мезії. Але як би там не було, надгробок Г. Юлія Валента з Херсонеса

поки що є найпізнішою відомою пам'яткою, яка може бути пов'язана з цим підрозділом допоміжних військ римської армії.

У п'ятому рядку епітафії Є. Я. Туровський і А. А. Філіппенко знак > цілком вірно визначили як позначення центурії. А весь рядок відновили як (*centuria*) *Paulin* [i] і переклали: солдат «центурії Павліні». Однак, при такому перекладі слово центурія повинно стояти в родовому відмінку — *centuriae*. Як і в багатьох інших латинських воєнних епітафіях²⁴, назва центурії утворена від особистого імені, у даному випадку — *Paulinus*²⁵. Більш правильно російською або українською мовами перекласти «центурія Пауліна (або Павліна)», а не «Павліні».

В організаційному відношенні римська залога Херсонеса була вексиляцією, сформованою з підрозділів Мезійської армії²⁶. Однак принципи, за якими йшло її комплектування з військовослужбовців різних підрозділів римської армії, зважаючи на відсутність безпосередніх джерел, не відомі. У з'язку з цим, слід звернути увагу на загадку в надгробках Г. Юлія Валента, солдата I Сугамбрської когорти, і Марка Мецилія, солдата I когорти Бракарів, назви певної центурії²⁷, а в надмогильній спітафії кавалериста али I Атекторігіани — турми²⁸, тактичних одиниць цих підрозділів. Вважаємо, це потребує особливого пояснення. Коли б невеликі групи військовослужбовців різних підрозділів входили до складу херсонеської вексиляції як просто солдати, то в їх епітафіях, як і в деяких аналогічних пам'ятках з Херсонеса, було б вказано, що вони солдати того чи іншого військового підрозділу. Але у вказаних трьох випадках у надмогильних епітафіях спеціально підкрес-

лено, що вони належали до певної центурії або турми. Це дозволяє припустити, що до херсонеської вексиляції зі складу I когорти Бракарів і I Сугамбрської когорти були включені цілі центурії, а з або I Атекторігани — одна турма. Якщо це так, то херсонеська вексиляція складалася не просто з солдатів різних підрозділів, а з кількох тактичних одиниць, виділених зі складу допоміжних військ Месійської армії.

Є. Я. Туровський і А. А. Філіппенко відзначили, що I Сугамбрська когорта була змішаною (Equitata), отже складалася з 800 піхотинців і 256 кавалеристів²⁹. Однак, виходячи з епітафії, що розглядається, не можна навіть припустити, що саме кавалеристи цього підрозділу дислокувалися у Херсонесі, як це роблять вказани автори. В епітафії сказано, що Г. Юлій Валент був солдатом (miles) центурії і, поза будь-яким сумнівом, піхотинцем. У тих випадках, коли надмогильні стели ставилися кавалеристам із складу змішаних когорт, в епітафіях, як правило, писалася не тільки назва когорти, але і турми³⁰, або ж рід військової діяльності померлого — «вершник такої-то когорти»³¹.

Відновлюючи текст епітафії, Є. Я. Туровський та А. А. Філіппенко відзначили, що у шостому і сьомому рядках напису слід читати *aeres v[etera]no(rum)*. На підставі цього вони припустили, що солдата, який не мав сім'ї, було поховано на кошти каси ветеранів. Однак навряд чи з таким висновком можна погодитися. По-перше, з тексту епітафії ясно, що Г. Юлій Валент не був ветераном, а перебував на військовій службі (miles). Тому його поховання не могло бути здійснено на кошти каси саме ветеранів. По-друге, *aeres*, швидше за все, слід інтерпретувати виходячи із значення слова *aes*, яке у множині — аега перекладається як військова служба³². Поряд з *militavit* і *stipendia*, терміном аега у надмогильних епітафіях позначався термін військової служби. Причому деякі дослідники спеціально підкреслювали, що особливо часто така форма зафіксована в спіграфічних пам'ятках на території Іспанії³³.

Однак у написі невірно подана множина від слова *aes*. Швидше за все різбяр не замислювався над тим, що слово *aes* — середнього роду і написав найбільш поширене у третій відміні закінченням чоловічого або жіночого роду в множині. Таким чином, в епітафії і з'явилось слово *aeres*. Причому, закінчення *es* належить як називному, так і знахідному відмінкам. Виходячи з контексту напису, у даному випадку *aeres* стоїть у знахідному відмінку.

Рис. 2. Прорисовка і відновлення латинської епітафії Г. Юлія Валента з Херсонеса.

Разом з тим слід зазначити, що в латинських епіграфічних пам'ятках зустрічаються і інші помилки в написанні множини слова *aes*. Інколи в епітафіях воно помилково віднесено до другої відміни і родовий відмінок множини має форму *aegorum*³⁴.

У розглядуваному написі, після *aeres* збереглася верхня частина літери або цифри *V*, а на початку наступного рядка *NO*. Якщо виходити з того, що *AERES* може бути інтерпретовано як «військова служба», то після нього повинно було стояти число, яке починалося швидче за все на *V*. Тоді кінець шостого та початок сьомого рядка повинен бути відновлений як [AN]NO. Враховуючи місце, що залишилося для літер чи знаків у шостому рядку, тут, мабуть, стояло *V*, *VI*, *VII* або *VIII*. Запропоноване відновлення добре узгоджується з зображенням погруддя безбородого, порівняно молодого чоловіка у тимпані надмогильної стели. Що стосується відновлення *ANNO*, то така форма, поряд з класичним *ANNIS*, часто зустрічається у латинських епітафіях³⁵.

У восьмому рядку напису стоять літери *ENTE*, що збереглися від слова [*MER JENTE*, і Р. Є. Я. Турівський і А. А. Філіппенко закінчення епітафії відновлюють як *be[ne mer]ente p[osuerunt]*]. Однак, виходячи з того, що у п'ятому рядку стойть назва центурії в називному відмінку, відновлювати закінчення напису у множині навряд чи можна. В епітафії нема вказівки на те, хто конкретно встановив надгробок. Тому можна зробити висновок, що, виходячи з конструкції епітафії, надмогильну стелу Г. Юлію Валенту було встановлено не приватною особою чи особами, а саме центурією.

Відомо, що у римських військових підрозділах усюди були громадські каси (*saccus undecimus*), очолювані сігніферами когорт, а з часу правління Септімія Севера їх було підпорядковано спеціальним принципалам³⁶. Солдати вносили до таких кас кошти, які йшли на різні загальні потреби, у тому числі і на поховання членів таких кас, бо за часів імперії ціна поховання солдата залежно від обставин і місця коливалася від однієї до двох тисяч сестерцій³⁷. Тому логічно припустити, що відсутність в епітафії згадки особи, яка поставила надмогильну стелу, пояснюється саме тим, що це було зроблено на кошти каси центурії, а фактично на гроші самого Г. Юлія Валента.

Отже, в кінці напису швидше за все стояло *be[ne mer]ente p[osuit]* в одинні. Виходячи з кількості літер, які могли стояти в останньому рядку напису в запропонованому відновленні, наприкінці його повинно було стояти ще якесь слово або скорочення. Зараз важко впевнено реконструювати закінчення епітафії, але, виходячи з приблизної кількості літер, які можуть бути розміщені в кінці цього рядка, зважимося припустити, що там могло стояти скорочення *TIT* від *TITULUS*³⁸. Такий варіант відновлення закінчення епітафії добре узгоджується із загальним змістом напису і закінченням епітафії Аврелія Демаса, запропонованим після знахідки його нового фрагменту³⁹.

І, нарешті, слід звернути увагу на те, що замість класичної форми *be[ne] t[er]enti* у давальному відмінку, яка звичайно зустрічається в латинських надгробках, в херсонеській епітафії було вирізьблено *t[er]ente*. Граматично це форма ablativa. Тому дослівно вона може бути перекладена як «добре за-служившому». Принагідно слід зазначити, що закінчення *E* замість *I* у слові *t[er]ente* звичайне явище у латинських написах з території Нижньої Мезії⁴⁰.

Виходячи з усього сказаного, епітафія Г. Юлія Валента може бути реконструйована так:

D(is) M(anibus)
G(aius) Iul(ius) Val(ens)
miles co[h]ortis
I Sug(ambrorum) ve[ti] (eranae)
(centuria) Paulin[i]
aeres [V - - - an]
no be[ne mer]
ente p[osuit] tit(ulum)?]

Переклад: Богам Манам. Гай Юлій Валент, солдат I Сугамбрської ветеранської когорти. Центурія Пауліна (або Павліна) (за) військову службу (протягом) *V* - - - років, добре заслужившому поставила (надмогильний пам'ятник?).

Надмогильний пам'ятник Г. Юлія Валента, де було вирізьблено епітафію, що розглядається, має форму прямокутної стели, верхня частина якої виготовлена у вигляді фронтону з акротеріями. У тимпані було вміщено схематично виконане погруддя безбородого молодого чоловіка, в якому Є. Я. Туровський і А. А. Філіппенко не без підстав вбачають зображення померлого. Під тимпаном на надмогильній стелі вирізьблено дві шестипелюсткові і одна трипелюсткова розетки, а саму епітафію розміщено в полі, розташованому під аркою, що спирається на канельйовані колони з капітелями.

Відразу ж слід зазначити, що вже сам по собі надгробок дуже незвичайний. Епітафія померлого починається традиційним зверненням до римських богів підземного світу — Д. М.⁴¹. Однак деякі інші елементи оформлення надгробка погано узгоджуються з традиційно римськими поглядами на потойбічний світ. Лицьова сторона надмогильної стели облямована канельйованими пілястрами і увінчана трикутним фронтоном. Колони і арка на стелі повинні були символізувати храм, що тісно пов'язано з апофеозом померлого і розвитком вірувань, які відбивали уявлення про безсмертя душі⁴². У свою чергу це добре узгоджується з зображенням у тимпані погруддя безбородого чоловіка, швидше за все померлого. Якщо порівняти розташування погруддя у надмогильній стелі Г. Юлія Валента з Херсонеса з зображенням жіночого божества у тимпані на стелі початку III ст. з Танаїса, як і інших аналогічних пам'яток⁴³, то немає сумнівів у тому, що в херсонеській пам'ятці небіжчика зображено у вигляді героя або навіть бога. Причому цікаво, що у даному випадку померлого було зображене не під трикутним фронтоном, як це мало місце на херсонеських стелах із зображенням загробної трапези, також пов'язаних з героїзацією померлого, і в переважній більшості боспорських надгробків перших століть⁴⁴, а саме у тимпані, вище арки.

У з'язку з цим, слід звернути увагу на дві шестипелюсткові і одну трипелюсткову розетки, вирізьблені під фронтоном у полі надгробка. Е. І. Соломонік підкреслювала, що такі розетки на надмогильних пам'ятках могли мати не тільки суперечливий характер, але й бути пов'язаними і з вченнями про безсмертя душі, як це мало місце на стелі Парфенокла з Херсонеса⁴⁵. Зображення померлого у тимпані на надгробку Г. Юлія Валента і близькість стилістичного виконання розеток на ньому з шестипелюстковими розетками на стелі Парфенокла переконують у тому, що в даному випадку вони були астральними символами і пов'язані з вченнями про безсмертя душі⁴⁶. Згідно вірувань, що швидко поширювалися наприкінці II—III ст. на території Римської імперії, зірки визначали термін життя людини на землі, а після смерті угру, на зірки, поверталася безсмертна душа померлого для продовження потойбічного життя⁴⁷.

Необхідно підкреслити і те, що це третій латинський солдатський надгробок з Херсонеса, який можна пов'язати з аналогічним колом релігійних уявлень. Два інших представлені надгробком Марка Мецілія, солдата I когорти Бракарів, з зображенням серпа місяця у тимпані і надгробком, поставленим солдату спадкоємцем Публієм Лукосом, де було зображене символічну «брачу неба»⁴⁸. Причому всі ці пам'ятки датуються кінцем II—III ст., що є ще одним важливим аргументом на користь запропонованого датування надгробка, що розглядається.

Таким чином, надмогильна стела Г. Юлія Валента не тільки є новим важливим джерелом з історії I Сугамбрської когорти, у тому числі і з питання про присутність солдат цього підрозділу, які були невідомі у складі херсонеської вексилляції раніше, але й свідчить про поширення у римській армії наприкінці II—III ст. складних, часом непослідовних, синкретичних уявлень, пов'язаних з безсмертям душі. Ці вчення на території Римської імперії в першу чергу відбилися у значному поширенні протягом II—III ст. віри в апофеоз простих людей⁴⁹, в тому числі, як свідчить херсонеський надгробок, і рядових солдатів.

Примітки

¹ Туровский Е. Я., Филиппенко А. А. Новое надгробие римского солдата с некрополя Херсонеса Таврического // Археология.— 1996.— № 2.— С. 140—143.

² Автори висловлюють іншу подяку професору Тріцького університету (Німеччина) Х. Хайнену за допомогу літературою, яка відсутня в бібліотеках України.

³ Торбатов С. Римска военна диплома от 145 г. от Нигринианис, Долна Мизия // Археология.— 1991.— № 1.— С. 26, 27; Torbatov S. A newfound roman military Diploma from Nigrinianus (Lower Moesia) // Limes.— Bologna, 1994.— Р. 159—167.

⁴ Герасимова В. Дислокация на римските помощни войски в провинция Мизия от 44 до 86 г. на н. е. // Археология.— 1970.— Кн. 4.— С. 24.

⁵ Beneß J. Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia.— Praha, 1978.— С. 51—52, № 126/89; Я. Бенеш вважає, що основний табір цієї когорти на території Нижньої Мезії знаходився у сучасному Михайлівграді (Beneß J. Op. cit.— S. 51), а А. Арическу назначав, що місцем стоянки I Сугамбрської когорти на початку правління імператора Антоніна Пія була Сучідава (Aricescu A. Armata în Dobrogea Romană.— Bucureşti, 1977.— Р. 103).

⁶ CIL, XVI, 106.

⁷ Не виключено також і те, що у воєнному дипломі з Сирії була згадана інша Сугамбрська когорта (Cohors I Sugambrorum tironum). Докл. див.: Beneß J. Op. cit.— S. 52, № 127/90.

⁸ Kraft K. Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau.— Bern, 1951.— С. 19; Calabi-Limentani I. Epigrafia latina.— Milano, 1968.— Р. 176; Sandys J. E. Latin epigraphy.— Groningen, 1969.— Р. 62, 70, 76, 79, 81; Alföldy G. Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia.— Heidelberg, 1969.— С. 28; Alföldy G. Die römischen Inschriften von Tarraco.— Berlin, 1975.— С. 471; Speidel M., French D. Bithynian Troops in the Kingdom of the Bosporus // Epigrafica Anatolica.— 1985.— Heft 6.— Р. 99, note 11.

⁹ Cagnat R. Cours d'Epigraphie latine.— Paris, 1914.— Р. 28; Gordon J. S. and A. E. Contributions to the palaeography of Latin Inscription.— Barkely and Los Angelos, 1957.— Р. 183, 227, note 3; Calabi-Limentani I. Op. cit.— Р. 149; Sandys J. E. Op. cit.— Р. 54.

¹⁰ IOSPE, I², № 236, 547; Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М., 1983.— С. 58, 59, № 31; С. 66, 67, № 41; Зубар В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я. Надгробок римского кавалериста из окопиц Балаклавы // Археология.— 1991.— № 3.— С. 103.

¹¹ Пам'ятку було оглянуто В. М. Зубарем у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» влітку 1996 р.

¹² Sandys J. E. Op. cit.— Р. 49, 50; Пор.: Hollenstein L. Neue Meilensteininschriften aus Bulgarien // Römische Inschriften — Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen.— Basel, 1995.— Bd. 2.— С. 181; Avram A., Barbulescu M. Inscriptii inedite de la Callatis // Pontica.— 1992.— 25.— Р. 204, 205, fig. 26; Докл. див.: Gordon J. S. and A. E. Op. cit.; Пор.: Huguet B. Epigrafia latina.— Barcelona, 1946.— Р. 15.

¹³ Sandys J. E. Op. cit.— Р. 51.

¹⁴ Соломоник Э. И. Латинские ...— С. 66, № 41.

¹⁵ Там же.— С. 43, 44, № 13; С. 46, 47, № 18; С. 48, 49, № 20; С. 49, 50, № 21; С. 50, 51, № 22.

¹⁶ Соломоник Э. И. Латинские ...— С. 34—36, № 7; С. 36, 37, № 8; С. 40—42, № 11; С. 53, 54, № 24; С. 54, № 25; С. 56, 57, № 29; С. 59, 60; С. 57, 58, № 30; С. 58, 59, № 31; С. 59, 60, № 32; С. 60, 61, № 33; С. 66, № 40; С. 66, 67, № 41; С. 67, 68, № 42; С. 73, 74, № 52; Зубар В. М. Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса // Археологія.— 1990.— № 2.— С. 107—110; Зубар В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я. Вказ. праця.— С. 102—108; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории.— К., 1994.— С. 56; Зубар В. М., Антонова І. А. Новий фрагмент латинського напису з Херсонеса // Археология.— 1996.— № 1.— С. 91, 92; Пор.: Соломонік Е. І. Латинські написи з Ялтинського музею // Археологія.— 1978.— Вип. 27.— С. 70, 71.

¹⁷ Соломоник Э. И. Латинские...— С. 58, 59, № 31; С. 59, 60, № 32; С. 73, 74, № 52; Зубар В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я. Вказ. праця.— С. 102—108.

¹⁸ Bordenave G. Temi e motivi della plastica funeraria de la età Romana nella Moesia Inferior // Dacia.— 1965.— Т. 9.— Р. 253—281; Gabelmann H. Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein // Bonner Jahrbücher.— 1972.— Bd. 172.— С. 68—80.

¹⁹ Слід також підкреслити, що в епітафії, суворо кажучи, не можна відновлювати його поетем як Vales від Valens, бо в цьому написі, на відміну від надгробка солдата I або Атекторіані з Балаклави, стоїть лише VAL. Пор.: Зубар В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я. Вказ. праця.— С. 103, 106.

²⁰ Докл. див.: Зубар В. М. Новий латинський напис з Болгарії і деякі питання історії Таврики // Археология.— 1991.— № 1.— С. 119—123.

- ²¹ Зубарь В. М. Септимий Север и Северное Причерноморье // ВДИ.— 1993.— № 4.— С. 42, 43; Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 51, 52, 126.
- ²² Докл. див.: *Beneß J.* Op. cit.— S. 52, № 127/90.
- ²³ Герасимова В. Вкaz. праця.— С. 24; *Beneß J.* Op. cit.— S. 51.
- ²⁴ *Bohec Yann Le. Die römische Armee.*— Stuttgart, 1993.— S. 13;
- ²⁵ *Mócsy A., Felmann R., Marton E., Szilágyi M. Nomenclator provinciam Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso.*— Budapesti, 1983.— S. 217.
- ²⁶ Зубарь В. М. Херсонес Таврический...— С. 57—60.
- ²⁷ Соломоник Э. И. Латинские...— С. 60, 61, № 33; Зубар В. М. Нотатки з латинської...— С. 110; Пор.: CIL, XIII, 7039, 11947; *Collingwood R., Wright R. The Roman Inscriptions of Britain.*— Oxford, 1965.— Vol. I.— № 279, 577, 578; *Holder P. A. Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan.*— Oxford, 1980.— P. 298, № 10611; P. 308, № 1461, 1463, 1464; P. 312, № 1661; P. 314, № 1737, 1741; P. 321, № 1961; P. 327, № 2231; *Speidel M. Kampanische Kohorte und Legionsreiter. Zwei Soldatengrabsteine aus Amastris // Römische Inschriften — Neufunde, Neuelungen und Neuinterpretationen.*— Basel, 1995.— Bd. 2.— S. 124 та ін.
- ²⁸ Зубар В. М., Антонова І. А., Савеля О. Я. Вкaz. праця.— С. 107; Пор.: CIL, III, 3400, 4372, 110083; XIII, № 8096, 8303—8305, 8308, 8311, 8558; *Collingwood R., Wright R. Op. cit.*— № 403, 1172; *Holder P. F. Op. cit.*— P. 284, № 634; P. 290, № 813; P. 291, № 832 та інш.
- ²⁹ *Davies R. W. Cohortes Equitatae // Historia.*— 1971.— Vol. 20.— P. 751—763; *Holder P. A. Op. cit.*— P. 9, 88; *Keppie L. Making of Roman Army. From Republic to Empire.*— New-Jersey, 1984.— P. 184.
- ³⁰ CIL, III, 3256; 9739; VIII, 9377; 21040; *Holder P. A. Op. cit.*— P. 301, № 1211; P. 304, № 1311.
- ³¹ CIL, XIII, 7050; XVI, 33,84 и др.
- ³² *Cagnat R. Cours d'Epigraphie Latine.*— Paris, 1914.— P. 378; *Cohen H., Egbertt J. C., Cagnat R. Latin Epigraphy II. The Coin-Inscription and Epigraphical Abbreviations of Imperial Rome.*— Chicago, 1982.— P. XVIII; *Bohec Yann Le. Op. cit.*— S. 13. Пор.: *Collingwood R., Wright R. Op. cit.*— P. 66, № 201; *Holder P. A. Op. cit.*— P. 273, № 391; 3.275, № 451, 453; P. 272, № 351; P. 289, № 801 и др.
- ³³ *Bohec Yann Le. Op. cit.*— S. 13.
- ³⁴ *Thesaurus linguae latinae.*— Lipsiae, 1900.— Vol. I.- Sp. 1076, aes militare; *Holder P. A. Op. cit.*— P. 275, № 451.
- ³⁵ *Sandys J. E. Op. cit.*— P. 63.
- ³⁶ *Parker H. M. D. The Roman Legion.*— New York, 1958.— P. 219; Зубарь В. М. К пониманию IOSPE.I², 550 // ВДИ.— 1989.— № 2.— С. 126.
- ³⁷ *Duncan-Jones R. The Economy of the Roman Empire.*— Cambridge, 1974.— P. 86.
- ³⁸ Пор.: *Sandys J. E. Op. cit.*— P. 309; IDR.— 1977.— Vol. II.— P. 77, № 134; P. 251, № 648; IDR.— 1977.— Vol. III.— P. 115, 116, № 32; P. 184, № 157; P. 233, № 269; IDR.— Vol. III/2.— P. 123, № 120; P. 322, № 382; P. 350, № 413; P. 383, № 448; IDR.— 1988.— Vol. IV/4.— P. 50, № 50; P. 114, № 147; P. 149—153, № 196; P. 154, № 198; ISM.— 1980.— Vol. V.— P. 267, № 250; ISM.— 1987.— Vol. II.— P. 262, № 266; P. 288, № 303 та ін.; Соломоник Э. И. Латинские...— С. 45, 46, № 15; С. 68; № 42; С. 70, № 45.
- ³⁹ Зубарь В. М., Антонова І. А. Новий фрагмент...— С. 92.
- ⁴⁰ Див.: CIL, III, 2044; ISM.— 1987.— Vol. II.— P. 310, 311, № 346 (182).
- ⁴¹ Про культу солдат римської армії див.: *Plut. Brut.*, 39; *Suet. Nero.*, 13; *Tac. Ann.*, 15, 29; *Hist.*, I, 55; *Domaszewski A. Die Religion des römischen Heeres // Westdeutsche Zeitschrift.*— 1902.— Jahr. 14.— S. 1—124; *Richmond J. A. The Roman Army and Roman Religion // Bulletin of the John Ryland Library.*— 1963.— 45.— P. 185—197; *Harris E. and J. R. The Oriental Cults in Roman Britain.*— Leiden, 1965; *Birley E. The Religion of the Roman Army: 1895—1977 // The Roman Army. Papers 1929—1986.*— Amsterdam, 1988.— P. 397—432.
- ⁴² Зубарь В. М. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // Обряды и верования древнего населения Украины.— К., 1990.— С. 63, 64.
- ⁴³ Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н. э.— М., 1972.— С. 281, прим. 177; Болтунова А. И. О культе женского божества в Танаисе // КСИА.— 1991.— Вып. 204.— С. 46—49.— Рис. 1.

⁴⁴ Зубарь В. М. О некоторых аспектах... — С. 63, 64; Матковская Т. А. Особенности композиционного решения боспорских надгробных рельефов первых веков н. э. // Население и культура Крыма в первые века н. э. — К., 1983. — С. 114—136.

⁴⁵ Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К., 1973. — С. 216. Пор.: Соломоник Э. И. Метрическая эпитафия III в. н. э. (К IOSPE, I², 716) // ВДИ. — 1964. — № 4. — С. 143.

⁴⁶ Cumont F. Recherches sur la symbolisme funéraire des Romains. — Paris, 1942. — Р. 209.

⁴⁷ Докл. див.: Соломоник Э. И. Новые ... — С. 217; Зубарь В. М. О некоторых аспектах... — С. 75—79.

⁴⁸ Соломоник Э. И. Новые... — С. 219, 220; Соломоник Э. И. Латинские... — С. 66, 67, № 41.

⁴⁹ Cumont F. After life in Roman Paganism. — New York, 1959. — Р. 111—112; Nilsson M. P. Geschichte der griechischen Religion. Hellenistische und römische Zeit. — München, 1961. — Bd. 2. — S. 602; Зубарь В. М. О некоторых аспектах... — С. 79.

B. M. Зубарь, Н. А. Сон

ПО ПОВОДУ ИНТЕРПРЕТАЦИИ НОВОЙ ЛАТИНСКОЙ НАДПИСИ ИЗ ХЕРСОНЕСА

Статья посвящена интерпретации надгробия Г. Юлия Валента, солдата I Сугамбрской когорты, которое было приобретено Херсонесским заповедником в 1995 г. и опубликовано во втором номере журнала «Археология» за 1996 г. Е. Я. Туровским и А. А. Филиппенко. К сожалению, его публикация была осуществлена неточно, поэтому здесь дано новое восстановление и интерпретация этого интереснейшего памятника.

На основании анализа шрифта надписи надгробие должно быть датировано временем не ранее конца II в. н. э. В предложении восстановлении оно может быть переведено: «Богам Манам. Гай Юлий Валент, солдат I Сугамбрской ветеранской когорты. Центурия Паулина (или Павлина) (за) военную службу (в течение) V - - лет, хорошо заслужившему поставила (надгробный памятник?)».

На основании всестороннего анализа этого памятника авторы приходят к заключению, что надгробная стела Г. Юлия Валента является новым важным источником по истории I Сугамбрской когорты, в частности по вопросу о присутствии солдат этого подразделения, не известного в составе херсонесской vexillatio ранее. Это надгробие, наряду с другими аналогичными памятниками, свидетельствует о распространении в римской армии в конце II—III вв. сложных, порой непоследовательных, синкретических представлений, связанных с бессмертием души. Эти учения на территории Римской империи в первую очередь выразились в широком распространении на протяжении II—III вв. веры в апофеоз простых людей, в том числе, как свидетельствует херсонесское надгробие, и рядовых солдат.

V. M. Zubar, N. A. Son

ABOUT THE INTERPRETATION OF A NEW LATIN INSCRIPTION FROM CHERSONES

The article is devoted to the interpretation of grafe stone of G. Julius Valens, the soldier of cohortis I Sugambrorum, which was acquired by the Chersonesian reserve in 1995 and was published in the previous issue of magazine «Archeology» by E. Turovsky and A. Philippenko. Unfortunately, this publication was carried out unsatisfactorily, therefore a new restoration and interpretation of the interesting monument is given here. On the basis of the analysis of the code of the inscription the grave stone must be dated by time not earlier than the end of II century A. D. After the offered restoration it can be translated as: «Dis Manibus, Gaius Julius Valens miles cohortis. I Sugambrorum veteranae centuria Paulina aeres V - - anno bene merente posui t(titulum ?)». This grave stone was put by Polian centuria to Gaius Julius Valens, the soldier of I Sugambrorum? who very well served in the army for 5 - - years. On the basis of the all-round analysis of this monument the authors come to the conclusion, that the grave of G. Julius Valens, the soldier of this division, not known in the structure vexillatio of Chersones earlier, is a new important source in the history of I Sugambrorum cohortius, in particular on the question of the presence of soldiers. This grave stone, alongside with other similar monuments, testifies to the distribution of complex, at times inconsisten, the sincretical points of view connected to immortality of soul. These doctrines on the territory of Roman empire were, first of all, expressed in a wide circulation (during II—III centuries A. D.). Faith in the apotheosis of simple people, including, the Chersonesian grave stone, testifies ordinary soldiers.

Одержано 01.10.96

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

РУСЬ-УКРАЇНА В IX—XV СТ.: ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА

П. П. Толочко

У IX ст., в результаті тривалого внутрішнього розвитку східних слов'ян, забагченого досвідом сусідніх народів, сформувалась одна з найбільших держав середньовічної Європи. Історичним її ядром було Середнє Подніпров'я, де традиції політичного життя сягали ще скіфо- античних часів. У вітчизняних писемних джерела вона виступає під назвою «Руська земля», в іноземних — «Русь». В історичній літературі найчастіше фігурує термін «Київська Русь», оскільки центром цієї східнослов'янської держави впродовж багатьох століть був Київ.

За часів свого розквіту Київська Русь займала величезну територію — від Балтики до Чорного моря, і від Карпат до Волго-Оксського межиріччя, що загалом становить близько 1,5 млн. км². Кількість населення на цій площі сягала 12 млн. чоловік, шість із яких проживало в межах Південної Русі¹. Етнічну основу населення складали східні слов'яни, об'єднані у великі союзи племен. До південної групи входили поляни, дресьляни, сіверяни, волиняни, уличі, бужани, дулуби, тиверці, білі хорвати; до північно-східної — радимичі і вятичі; до північно-західної — дреговичі, кривичі, словени. Крім східних слов'ян в межах Русі проживали карели, весь, меря, мордва, мурома, печеніги, чорні клобуки, балтські племена. Частина цих народів політично й етнічно інтегрувалась у складі Київської Русі.

Русь посідала історично важливу контактну зону між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією. Це обумовило порівняно швидке входження її до загальноєвропейського історико-культурного ландшафту. Як свідчать писемні джерела, на Русі рано зміцніло усвідомлення власної причетності до світової історії. Не випадково на монетах Володимира Святославича великий князь зображувався як візантійський імператор. Він і його попередники, за словами визначного церковно-політичного діяча Русі першої половини XI ст. Іларіона, «не в худѣ бо и невѣдомѣ земли владочествоваша, нѣ въ Русьскѣ, яже ведома и слышима всѣми четырьми концами земли»².

Київській Русі належить особливе місце у Східній Європі, фактично аналогічне тому, яке посідала імперія Карла Великого в історії Європи Західної. Обидві виплекали і дали життя кільком державам і народам.

Русь мала широкі міжнародні зв'язки. Тісні контакти підтримувались нею з Польщею, Чехією, Болгарією, Угорчиною, країнами Кавказу і Середньої Азії, Волзькою Болгарією, Францією, Німеччиною, Англією, скандинавськими країнами і, звичайно, Візантією. На першому етапі розвитку Київської держави вони мали централізований характер. Пізніше поряд з Києвом в систему європейських політичних, економічних і культурних зв'язків активно включились інші центри Русі — Чернігів, Галич, Новгород, Смоленськ, Володимир-на-Клязьмі.

© П. П. ТОЛОЧКО, 1997

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

5 0130722

Впродовж XI—XII ст. на політичній карті Русі склалось близько 15 князівств, із яких п'ять — Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Володимиро-Волинське і Галицьке — знаходились, переважно, в межах сучасної території України.

Як єдина держава Київська Русь проіснувала до 40-х років XIII ст. і впала під ударами монголо-татарських завойовників. Поступальному історико-культурному розвитку руських земель було завдано великої шкоди. На високій ноті обірвалась «пісня» давньоруських зодчих і художників, літописців і билинників, у полум'ї пожеж загинули величезні матеріальні й духовні цінності давньоруського народу. Від багатьох міст, сіл і замків лишилися самі попелища. Значна частина русичів була знищена або захоплена в полон.

Незважаючи на велику трагедію, якої зазнала Київська Русь у 40-ї роки XIII ст., завойовникам не вдалося знищити історичні і культурні традиції народу. Руський народ продовжував жити на своїх предковічних землях і був гарантом безперервності історичного розвитку.

Спадкосміями державно-політичних традицій Київської Русі у другій половині XIII—XV ст. стали Галицько-Волинське, Київське і Чернігово-Сіверське князівства. Особливо міцним державно-політичним утворенням було Галицько-Волинське князівство, яке відігравало видатну роль у боротьбі з монголо-татарськими завойовниками і на ціле століття подовжило існування незалежної руської державності.

У своїй боротьбі з монголо-татарськими зайдами Данило Галицький намагався спертися на сусідні країни: Польщу і Угорщину, а також на допомогу римського папського престолу. Папа Інокентій I запропонував галицько-волинському князю королівський титул і надіслав корону. 1253 року у місті Дорогочині відбувся урочистий акт коронації Данила Романовича. Тоді ж папа оголосив хрестовий похід проти татар, у якому мали взяти участь Польща, Чехія, Моравія, Сербія і Померанія. Похід, щоправда, так і не відбувся. Захід обмежився лише моральною підтримкою справи Данила.

Завдяки гнучкій політиці Данила Романовича, яка зводилась не лише до збройної боротьби з татарськими воєводами Куремсою і Бурундасм, але й до клятв у васальльній вірності, Галичина і Волинь впродовж 40—60-х років XIII ст. перебували лише у формальній залежності від Золотої Орди.

Боротьба проти монголо-татарського засилля була важливою, але не єдиною сферою зовнішньополітичної діяльності Данила Галицького. Досить рано Галицько-Волинські землі почали називати експансією з боку Литовської держави. Рішучі військові експедиції Данила вглиб Литви дещо охолодили запал литовських феодалів, але після його смерті, що сталася 1264 р. у м. Холмі, наступ Литовської держави на землі Русі-України відновився з новою силою.

Впродовж другої половини XIII — перших десятиліть XIV ст. південно-західні руські князівства потрапили фактично у подвійну залежність: від Золотої Орди і Великого князівства Литовського. Останнє швидко набирало силу і поступово витісняло монголо-татар з Південної Русі. Приблизно з 30-х років XIV ст. розпочалась енергійна експансія на західно-русські землі польських королів.

Боротьба руських князівств за свою незалежність велась, фактично, на три фронти і, природньо, не могла бути успішною. Близько 1340 р., після припинення династії волинських князів Романовичів, Галицько-Волинське князівство, як окреме державне утворення, припинило своє існування. Галичина впродовж другої половини XIV ст. поступово була підкорена польськими королями, а Волинь опинилася у складі Великого князівства Литовського. Така ж доля спіткала Київське князівство, яке після піднесення в 60—90-х роках XIV ст., на початку XV ст. втратило свою колишню автономію, а також Чернігово-Сіверське, яке впродовж другої половини XIV ст. переживало політичну кризу і не змогло успішно протистояти Литовській експансії.

З позиції «меншого зла» перехід Русі-України під політичний протекторат Польщі і Литви був не такий болісний, як панування азіатської Золотої Орди. Особливо толерантною до підкорених була політика Великого князівства Литовського, яке на 90% було руським. Литовський велиkokнязівський уряд

надавав руським землям-князівствам досить широку автономію, при цьому проголосивши лібральне-політичне кредо: «Ми старовини не рушимо, а новини не вводимо».

Поданий короткий екскурс в історію IX—XV ст. засвідчує, що, незважаючи на тяжкі випробування долі, впродовж усього цього періоду народ Русі-України зберігав свою ідентичність, мав видатні культурні надбання, які увійшли до скарбниці європейської і світової культури.

Особливо високим рівнем розвитку відзначалась культура Київської Русі. Більшість її галузей — прикладне мистецтво, дерев'яна архітектура, народна творчість — мали глибокі вікові традиції.

На стапі завершення формування Київської держави її культура збагатилася новими елементами. Найважливішими серед них стала писемність, яка з'явилась на Русі ще в IX—X ст., але особливого поширення набула після хрещення Русі у 988 р.

Порівняно раннє знайомство на Русі з писемністю засвідчує літописне повідомлення про знахідку св. Кирилом у Корсуні (Херсонес — сучасне місто Севастополь) Євангелія і Псалтирі, написаних «руськими письменами». Підтвердженням цього можуть бути і договори Русі з греками (907, 911, 944 років), один із екземплярів яких призначався для Русі і був написаний слов'янською мовою.

Особливий інтерес становить так звана «Софійська азбука», виявлена С. О. Висоцьким на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору у Києві. Вона складалась з 27 літер: 23 грецьких і 4 слов'янських: Б, Ж, Ш, Щ³. Це не Кириличний алфавіт, який складається з 48 літер. Не може вважатися він і азбукою із 38 букв, про яку говорить болгарський автор Х ст. Чорноризець Храбр. Не виключено, що «Софійська азбука» відображає один із перехідних етапів східнослов'янської писемності, коли до грецького алфавіту почали додавати нові букви для передачі фонетичних особливостей слов'янської мови.

Після прийняття християнства на Русі утвердилається кирилична система письма, яка прийшла із Болгарії. Нею написані всі відомі твори XI-го і наступних століть: Остромирове Євангеліє, Ізборники 1073 і 1076 рр., Слово про закон і благодать, Мстиславове Євангеліє, Повість минулих літ і інші.

З часів князювання Володимира Святославича (980—1015) піклування про освіту взяли на себе держава і церква. У Києві, Новгороді та інших містах були засновані державно-церковні школи, у яких навчались діти «нарочитої чаді» — найближчого оточення князів. Для продовження і поглиблення освіти служили бібліотеки. Вони створювались при монастирях і церквах, князівських дворах. Найвідомішими були бібліотека Софії Київської, заснована Ярославом Мудрим близько 1037 р., а також книгозбірня Печерського монастиря, котрий наприкінці XI ст. став найбільшим осередком культурного життя Київської Русі. Згодом у кожному єпископському місті, а також у великих монастирях Русі виникли свої бібліотеки, які стали базою для розвитку давньоруського літописання.

Літописна традиція на Русі з'явилась, очевидно, ще за часів князювання Аскольда (860—882), але набула особливого поширення у X—XIII ст. Літописання велось у Києві, Чернігові, Переяславі, Володимири Волинському, Галичі, Новгороді, Суздалі, Смоленську, Пороцьку та інших містах. Із численних літописів найвідомішим є «Повість минулих літ», створена в Печерському монастирі ченцем Нестором близько 1110 р. Вражає широка ерудиція Нестора і його попередників, які використали у своєму творі матеріали із Біблії, численних візантійських хронік. «Повість минулих літ», яка стала основою майже усіх давньоруських літописів, найкраще збереглась у двох літописних списках — Лаврентіївському (1377) і Іпатіївському (поч. XV ст.). Іпатіївський літопис, крім «Повісті минулих літ», складається також із Київського (1200 р.) і Галицько-Волинського (кінець XIII ст.) літописних зводів⁴.

Поряд з історичною писемністю на Русі мала значний розвиток оригінальна література: агіографічна, філософсько-публіцистична, художня. Вона представлена невеликою кількістю творів, але кожен з них є справжнім шедевром. Це «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. «Повчання

дітям» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Ходіння Данила Заточника» та інші. На початку XIII ст. був складений «Києво-Печерський патерик», до якого увійшли повчання братії Феодосія Печерського, життійні твори Нестора, послання сузdalського єпископа Симона печерському ченцю Полікарпу та інші. «Патерик» утримує важливу інформацію про будівництво Успенської церкви Печерського монастиря, про зодчих, живописців, книжників, лікарів.

Важливою частиною давньоруської духовної культури була музика. На Русі були дуже поширені обрядові танці, пісні, скомороші ігри, гуслярські розспіви. Певно, саме таким співцем був знаменитий Боян, який жив у Києві в XI ст., а також «славутний співак» галичанин Мітус, згадуваний літописом під 1241 р. Про розвиток музично-театрального мистецтва на Русі можна судити за відомими фресками у баштах Софії Київської. На одній з них зображені оркестр із семи виконавців, які грають на флейті, трубі, лютнях, гуслях, органі. Близькі за формою зображення музичних інструментів зустрічаються на мініатюрах Радзивілівського літопису.

Архітектурний вигляд міст і сіл Київської Русі визначався насамперед дерев'яними будівлями. У великих містах князівсько-боярські хороми мали два і більше поверхи, і складались з кількох зрубів. Житла незаможних верств населення були однокамерні. На півдні Русі вони зводились, переважно, за допомогою каркасно-стовпової конструкції, яка обмазувалась глиною і білилась, нагадуючи пізнішу українську хату.

З кінця Х ст. на Русі поширилось кам'яне будівництво. Першою мурованою культовою спорудою стала Десятинна церква, зведена Володимиром Святославичем після прийняття християнства у 996 р. Новий етап розвитку монументальної архітектури на Русі репрезентують будівлі, зведені в часи князювання Ярослава Мудрого в Києві (1019—1054). Найвидатнішою із них стала Софія Київська (побудована близько 1037 р.). Вона становила собою величезну п'ятинефну хрестовокупольну споруду із 13 куполами.

Крім Києва монументальне будівництво в XI ст. широко велося в інших містах Русі: Чернігові, Переяславі, Новгороді, Полоцьку. В останніх двох містах, за прикладом Софії Київської, були зведені одноіменні собори (1045—1050), в Чернігові — знаменитий Спаський собор (1036). Інтер'єри цих величних православних храмів були прикрашені мозаїками і фресками, різьбленим каменем⁵.

Кам'яне церковне будівництво продовжувалось на Русі аж до монголо-татарської навали. Всього, за даними літописів і археологічних розкопок, впродовж X — перших десятиліть XIII ст. у давньоруських містах було зведено понад 150 кам'яних християнських храмів. Літопис зберіг для нас ім'я знаменитого київського архітектора Петра Мілонега, який працював при дворі великого київського князя Юріка Ростиславича. Він особливо уславився зведенням складної гідротехнічної споруди, яка мала запобігти руйнуванню дніпровськими водами церкви св. Михаїла Видубицького монастиря.

Крім мозаїк і фресок, православні храми Русі були прикрашені іконами. Спершу вони надходили з Візантії і Болгарії, пізніше виготовлялись в іконописних майстернях Києва та інших міст. Згідно із свідченнями «Києво-Печерського патерика» в Києві в кінці XI — поч. XII ст. працював видатний іконописець Алімпій, який пройшов школу цариградських майстрів.

У Києві склалась іконографія св. Бориса і Гліба, уявлення про яку дає відома ікона «Борис і Гліб» кінця XIII ст., що зберігається у Київському державному музеї російського мистецтва. Близькі за стилем до фресок і мозаїк Михайлівського Золотоверхого храму Києва ікони «Архангел» кінця XI ст., а також «Устюжське благовіщення» XII ст., які походять з Новгорода.

Значного поширення на Русі набули невеликі нагрудні іконки, виготовлені з різних порід каменю. Найчастіше на них зображені перші руські святі Борис і Гліб, Дмитрій Солунський, Богородиця, Спас-Пантократор, св. Миколай, св. Юрій Змієборець та інші.

Високого рівня розвитку досягло в Київській Русі прикладне мистецтво. Орнаментальні композиції, більшість елементів яких беруть свій початок не лише у слов'янській, але й у значно давнішій язичницькій старовині, нано-

сились на предмети побуту, прикраси, зброю, посуд, різьблені кістяні вироби тощо. Поряд з язичницькою мала поширення й християнська символіка. Обидві мирно уживались навіть на одному предметі. Так на київській золотій емалевій діадемі XI—XII ст. з деісусним чином (зберігається нині у Російському музеї м. Санкт-Петербурга) поруч з апостолами зображені дівочі голівки і дерево життя.

Поширеним видом прикладного мистецтва Русі було художнє літво. Давньоруські майстри відливали величезні бронзові панікадила, лампади із зображеннями святих, хрести-енколпіони, оклади книг, іконки, змійовики, шийні гравні, монетні гравні тощо. Відливки робились у кам'яних формах, а також у глиняних, за восковими моделями.

Викликають захоплення вироби художнього ремесла, виготовлені в техніці емалі, черні, скані. Це, зокрема, речі, які широко представлені і в даній експозиції: золоті емалеві колти, тринамістинні сережки київського типу, браслети-наручі⁶.

Поряд з речами вітчизняного виробництва у побуті часів Київської Русі широко вживались довізні. Це черепаховидні фібули, водолії, посуд, які надходили із Скандинавії, Рейнських провінцій Німеччини та інших країн. У свою чергу, речі, які виходили із майстерень Києва, Галича, Чернігова, Новогорода й інших міст Русі, надходили практично до усіх європейських країн.

В цілому, культурний розвиток Русі IX—XIII ст. знаходився на високому європейському рівні. Монголо-татарська навала перервала великий і яскравий період вітчизняної історії і культури.

І все ж, близьку культуру Київської Русі не була стерта з лиця землі. Вона стала органічною основою, на якій розвинулась культура Русі-України в епоху пізнього середньовіччя. Більш органічним і безпосереднім цей процес був у межах Галицько-Волинського князівства, яке зазнало менше руйнувань від монголо-татар. Сюди із спустошених міст Середнього Подніпров'я переселялись ремісники, книжники, художники. Напевно, тут і в другій половині XIII ст. існували школи. Це, зокрема, засвідчує «Житіє» волинського іконописця Петра, згодом митрополита Русі, який у сім років був відданий батьками «книгам учитись».

На Волині і Галичині мала місце традиція книгописання. Серед різних пожертв волинського князя Володимира Васильковича (друга половина XIII ст.) церквам своїх міст і єпископським кафедрам інших князівств були і книги. Літописець перерахував і частково описав 36 книг, напевно найцінніших. У Холмі за Льва Даниловича було переписано Галицьке євангеліє Григорія пресвітера і євангеліє 1283 р. У церковнослов'янській мові цих книг помітно проступають елементи народної розмовної мови краю.

На Галицько-Волинській землі впродовж другої половини XIII ст. був створений знаменитий Галицько-Волинський літопис, який продовжив традиції київського літописця. У свою чергу, цей літописний твір вплинув на так звані литовсько-білоруські літописи, особливістю яких є наявність окремих «повістей» і великий обсяг інформації про землі Русі-України у XIII—XV ст.

Найближчим до української історіографії є Супрасльський літописний список, який походить із Супрасльського Благовіщенського монастиря, першими ченцями якого були вихідці із Києво-Печерського монастиря. У літописі подано важливий матеріал з історії Київської землі, Волині, Білорусії.

Поступальним розвитком характеризувалась архітектура Південно-Західної Русі другої половини XIII—XV ст. Визначальними у містобудуванні залишились давньоруські традиції нерегулярного планування і забудови. У культовій архітектурі з'явилися нові тенденції: на відміну від попереднього періоду, коли будувались монументальні і величні церкви, тепер почали зводити переважно невеликі баштоподібні храми-ротонди. Крім цього зводились і урочисто-величні хрестово-купольні храми (Дермань, Межиріччя, Острог), які продовжили перервану лінію давньоруських часів, започатковану в кінці XII — на поч. XIII ст. храмом Пятниці у Чернігові.

Образотворче мистецтво другої половини XIII—XV ст. також продовжувало розвиватись на традиціях давньоруського періоду. Серед пам'яток іконо-

пису цього очасу найвідомішими є «Покрова» з Галичини, «Волинська богоматір» і «Юрій Змісборець» з Волині.

Незважаючи на страшні руйнування, яких зазнав Київ у 1240 р., він продовжував залишатись одним із визначних культурних центрів не лише Середнього Подніпров'я, але й усієї Південно-Західної Русі. Тут розвивались художні ремесла, іконопис, зберігалася традиція книгописання. До пам'яток київської школи іконопису відноситься: ікона «Богоматері Печерської (Свєнської)», створена близько 1288 р., «Ігоревська Богоматір» та «Максимівська Богоматір», яка була виготовлена, очевидно, на замовлення митрополита Київського Максима.

Про високий рівень книжкового мистецтва Києва свідчать мініатюри Київського псалтиря (1397), виконані Спиридонієм. За своїм колористичним вирішенням, граціозно поставою людських фігур, а також численними золотими штрихами мініатюри перегукуються з мозаїками та фресками київських храмів XI—XII ст. Київський псалтир, очевидно, виготовлявся в Києво-Печерському монастирі, де знаходили притулок переписувачі і перекладачі книг, художники-мініатюристи, іконописці. Тут, у XIV—XV ст. продовжувався процес складання «Києво-Печерського патерика». Великий інтерес становлять його Арсенівська (1406) і дві пізніші, так звані Касянівські (друга половина XV ст.) редакції. За мовою і художніми засобами вони вважаються переходінним етапом від літератури Київської Русі до літературних пам'яток Русі-України другої половини XV—XVI ст.

Крім церковної, на Русі-Україні мала поширення також і світська література. Це, насамперед, переклади повістей про Олександра Македонського, Троянську війну та про Індійське царство. На цей час припадає поява збірника «Ізмарагд» в українській редакції, у якому вміщено близько ста різних «Слів» на морально-побутові теми⁷.

Помітним явищем у культурі Русі-України XIV—XV ст. був так званий другий південнослов'янський вплив. У другій половині XIV ст. тирновський патріарх Євтімій провів книжкову реформу, результатом якої стала поява нових перекладів книг із грецьких та латинських оригіналів. На цей час припадає появлення культурних зв'язків південних слов'ян із своїми східними етнічними співродичами. Агресія Туреччини спричинила до того, що багато діячів болгарської культури емігрували на східнослов'янські землі, де посили визначне становище. Так учень і послідовник Євтімія Тирновського Кіпріян Цамблак (?—1408) був митрополитом Кіївським і Московським. Його небіж Григорій Цамблак (1364—1420) посадив кафедру митрополита українських і білоруських земель та Великого князівства Литовського. На Русі Кіпріян і Григорій були провідниками південнослов'янського літературного стилю «плетіння словес». Митрополиту Кіпріану належить, зокрема, «Житіє митрополита Петра».

У XV ст. культурний розвиток українських земель виразно позначеній ренесансно-гуманістичними тенденціями. Русь-Україна межувала з країнами Центральної Європи і чимало її представників отримували освіту в західноєвропейських університетах. Тісні зв'язки з гуманістами різних європейських країн підтримували русини-українці: Юрій Дрогобич (1450—1494), Павло Руцин з Кросна (народився близько 1470 р.) та інші⁸.

У другій половині XIII—XV ст., в умовах боротьби проти іноземного за-силля і поневолення, особливого розвитку набула усна поетична творчість українського народу. Близько XV ст. зароджується спічна історична поезія — історичні пісні та думи. Авторами і виконавцями їх були талановиті співці-кобзарі, тісно пов'язані з народжуваним козацьким середовищем. Найдавніший пласт народних дум присвячений темам боротьби проти безперервних нападів кримської орди і турецьких військ. Татарсько-турецькій неволі протиставлявся рідний край — «край веселий», «мир хрещений».

Розвиток української культури у другій половині XIII—XV ст. відбувався в несприятливих умовах іноземного поневолення і національно-релігійного гніту. Ale попри всі лихоліття мав місце і процес багатостороннього спілкування українського, білоруського, польського, литовського та інших народів, який сприяв розширенню взаємних культурних впливів. На цей час при-

падає інтенсивне складання на основі давньоруської спадщини національно-культурної ідентичності українського народу. Виявом піднесення його національної свідомості було виникнення козацтва, яке в недалекому майбутньому візьме на себе весь тягар державно-політичного і духовного відродження українського народу.

Примітки

¹ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.— К., 1989.— С. 201, 202.

² Розов А. Н. Синодальний список сочинений Илариона — русского писателя XI в. // Slavia. Časopis pro slavanskou filologii.— 1963.— Roc. 32.— S. 161.

³ Висоцький С. О. Азбука Софійського собору у Києві та деякі питання походження кирилиці // Мовознавство.— 1974.— № 4.— С. 74—83.

⁴ Толочко П. П. Літописи Київської Русі.— К., 1994.— С. 56—64.

⁵ Асеев Ю. С. Архітектура «Київська Русь».— К., 1969; Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII вв.— М., 1987.

⁶ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948; Толочко П. П. До витоків. Культура Київської Русі // Культура українського народу.— К., 1994.

⁷ Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література.— К., 1989.— С. 88—112.

⁸ Ісаєвич Н. Д. Юрій Дрогобич.— К., 1972.— 121 с.

Рекомендована література

Андрющев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия.— К., 1887.— 232 с.

Асеев Ю. С. Архітектура Київської Русі.— К., 1969.— 160 с.

Багалей Д. И. История Северской земли до половины XIV ст. // Историческая монография.— К., 1882.— 310 с.

Греков Б. Д. Культура Киевской Руси.— М.-Л., 1944.— 76 с.

Гудзий Н. К. История древней русской литературы.— М., 1953.— 488 с.

Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волынской Руси.— «Вопр. истории», № 1, 1973.— С. 92—107.

Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки.— К., 1968.— 463 с.

Марченко М. І. Історія української культури. З найдавніших часів до середини XVII ст.— К., 1961.— 286 с.

Міляєва Л. С., Логвин Г. Н. Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст.— К., 1963.— 111 с.

Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года.— К., 1885.— 388 с.

Нариси з історії українського мистецтва.— К., 1966.

Нариси історії архітектури Української РСР.— К., 1957.— 560 с.

Огієнко І. Українська культура.— К., 1918.— 272 с.

Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.— М., 1950.— 327 с.

Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси.— М., 1948.— 792 с.

Толочко П. П. Древняя Русь.— К., 1987.— 246 с.

Одержано 15.03.96

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

ДО 150-РІЧЧЯ
АДРІАНА
ВІКТОРОВИЧА
ПРАХОВА

І. І. Мовчан

У 80-х рр. минулого століття Київ був місцем творчості ряду видатних українських та російських істориків, археологів, художників. Саме в цей час ведуться роботи по звільненню від пізніших нашарувань та вивченю настінного живопису перлин давньоруської архітектури Софії Київської та Кирилівської церкви. Натхнеником та організатором цих робіт був перший в Росії професор історії мистецтв Адріан Вікторович Прахов — людина виняткової енергії та ініціативи, невтомної художньої фантазії та любові до старовини. Щоб мати змогу вивчати пам'ятки давньоруського зодчества, віддати свій талант їх відтворенню, будівництву та оздобленню нових храмів, він залишив кафедру престижного імператорського університету в Петербурзі й оселився в Києві, де посів місце професора Київського університету. Тут він поринув у вивчення давньоруських пам'яток Києва та Волині.

Народився А. В. Прахов 4 (16) березня 1846 р. в м. Мстиславль (тепер Білорусія). З дитинства мріяв стати художником, але цей задум не здійснився через серйозну хворобу очей. Своє життя він присвятив історії мистецтва та археології Давньої Русі. Закінчивши 1867 р. Петербурзький університет молодий дослідник продовжує освіту за кордоном. Він прослухав курс лекцій з мистецтва в Мюнхені, кілька років працював у музеях Парижа, Лондона, Берліна, Рима. Повернувшись на батьківщину, вчений читає лекції з історії та теорії мистецтв в університеті та Академії мистецтв Санкт-Петербурга, а також керує художнім відділом журналу «Пчела» (1875—1878 рр.). У 1880 р. йому присвоєно звання професора мистецтв. Через деякий час розпочався київський період у творчому житті А. В. Прахова. Саме на початку 80-х рр. у Києві в Кирилівській церкві було розпочато звільнення з-під пізніх нашарувань тиньку фрескових розписів XII ст. Завдяки своєрідним археологічним дослідженням по виявленню стародавніх фресок, професором Праховим були відкриті такі перлини давньоруського мистецтва як «Житіє Кирила», «Ангел, що звиває небо», «Різдво Христове», «Успіння Богородиці» та ін. Ця копітка і складна робота повністю лягла на плечі Прахова, починаючи від добування коштів на роботи і закінчуєчи науковими та методичними розробками реставраційних процесів. Знавець історії мистецтв стародавнього Єгипту, Греції та Київської Русі Адріан Вікторович повністю вкладав душу в цю роботу і діяв на підставі найновіших досягнень реставраційної науки того часу. Дослідник публікує в журналах Києва та Петербурга наукові статті, присвячені Кирилівському монастирю, котрі, відзначаючись професіоналізмом, стали першим найповнішим викладом історії цієї видатної пам'ятки давньоруського зодчества. Для робіт по розкриттю та відновленню стародавніх фресок з ініціативи А. В. Прахова були запрошенні викладачі та учні відомої в Києві рисувальної школи, якою керував М. І. Мурашко. За короткий час було відкрито понад 800 м² фрескового живопису XII ст. Кирилівської церкви з

© І. І. Мовчан, 1997

них зроблені копії, які й зараз перебувають у запасниках Російського музею Санкт-Петербурга. Фрескові композиції, які збереглися не повністю, не відповідали «благолепію» храма. Під тиском священнослужителів А. В. Прахов змушений був дати дозвіл на «поновлення» фресок, які були записані олійними фарбами в основному учнями рисувальної школи.

В тих місцях, де фреска була втрачена повністю, А. В. Прахов сміливо запропонував написати нові композиції тоді ще маловідому молодому художникові М. О. Врубелю. З травня по жовтень 1884 р. на стінах цього храму ним було написано кілька довершених композицій, які посіли чільне місце в світовому мистецтві. Найкращим твором, що виконав М. О. Врубель у Кирилівській церкві, є пано «Надгробний плач». Працюючи над його сюжетом, М. О. Врубель підготував чотири ескізи. Кращий, на його думку, варіант він написав як пробний на стіні аркосолія. А. В. Прахов справедливо визнав цей ескіз цілком довершеним художнім твором, який було залишено без переробок і доповнень.

Після завершення робіт в Кирилівській церкві професор Прахов проводить значні роботи по дослідженню та відновленню давньоруських храмів Волині. В науковому архіві Інституту археології НАН України зберігаються цікаві документи, які свідчать про значний внесок А. В. Прахова в археологію Волинського краю. Дослідник розробляє проект та очолює комісію по відновленню Успенського храму XII ст. у Володимири-Волинському. В цих роботах разом з Праховим брав участь археолог, професор Київського університету В. Б. Антонович. В урочищі «Федорівщина» цього ж міста А. В. Прахов проводить археологічні дослідження великої давньоруської церкви. Неподалік Володимира-Волинського ним були здійснені роботи по відновленню стародавнього храму в с. Зимно.

У 1996 р. минуло 100 років з дня завершення оздоблення побудованого в Києві Володимирського собору, якому А. В. Прахов віддав кращі, найбільш творчо могутні роки життя і діяльності. Для декорування інтер'єру храму він зібрав найвидатніших художників Петербурга, Москви, Києва і навіть Рима, звідки приїхали росіянин живописці брати Павло та Олександр Свєдомські. Художник М. В. Нестеров через багато років писав, що Київ у ті роки став центром художньої Росії, де створювались шедеври не лише на стінах Володимирського собору, а й в численних художніх майстернях міста. Його квартира по вул. Трьохсвятительській, 20 стає центром, де збиралися не лише «соборяни», а й інші київські та заїжджі митці. Серед них В. М. Васнецов, М. В. Нестеров, М. О. Врубель, І. Ю. Рєпін, М. М. Антокольський, О. О. Мурашко, В. О. Котарбинський, М. К. Пимоненко та багато інших талановитих людей. Душою цих відвідин був А. В. Прахов та його дружина Емілія Львівна — талановита піаністка. У своїх спогадах син професора, відомий український мистецтвознавець М. А. Прахов писав: «Батько наш умів швидко і по-дружньому сходитися з різними людьми і захоплювати їх своїм художнім ентузіазмом та веселістю, а мати — дотепністю та добротою».

Особливі риси характеру та виняткова працездатність А. В. Прахова дозволили М. В. Нестерову, взагалі досить стриманій, скupій на похвалу людині, написати такі рядки: «Даровитий вчений, професор історії мистецтв, захоплюючий лектор та співрозмовник, А. В. Прахов весь був у мистецтві. Він любив його всіма силами душі. Він завжди щось відкривав, чи напівзабуті мозаїки і фрески старих церков або художників з їх майбутніми творіннями... А. В. Прахов відшукав і покликав до життя талант тоді ще молодого Врубеля, він першим побачив дивне дарування цього художника, сміливо запропонував йому розписи Кирилівської церкви в Києві... Там, де з'являвся А. В. Прахов, вирувало життя і неможливе ставало реальністю... Все живе, натхнення, що було в цій багато обдарованій людині, не пройде безслідно».

І донині стоять чудові пам'ятки давніх зодчих, у відновлення яких вдихнув силу таланту своєї душі російський та український історик мистецтв, професор А. В. Прахов.

Одержано 27.11.96

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ БАГАТОВАЛИКОВОЇ КЕРАМІКИ НА ЛЬВІВЩИНІ

М. С. Бандрівський

До останнього часу на західних землях України було відомо дві пам'ятки культури багатоваликової кераміки: курганий могильник поблизу с. Осташів на Тернопільщині, досліджений Я. Бриком у 1929 р.¹ та поселення біля с. Перевередів Рівненської обл. зі змішаним комплексом стижковської культури і культури багатоваликової кераміки². Поодинокі уламки посуду поряд з крем'яними і кістяними виробами КБК зустрічалися також в комплексах інших культур, наприклад, стижковської (Жорнів, Зозів-II)³ на Рівненщині і на пам'ятках підкарпатської культури шнурової кераміки (Стрільче на Івано-Франківщині⁴, Кутянка на Тернопільщині⁵).

В статті вперше вводяться до наукового обігу матеріали двох нових пам'яток КБК: курган біля с. Паликорови Бродівського р-ну Львівської обл., досліджений Л. І. Крупельницькою і автором, та сліди поселення поблизу с. Лагодів Перемишлянського р-ну Львівської обл., досліджене Л. І. Крупельницькою у 1967 р.

У 1987 р. Бродівська археологічна гospодговірна експедиція Інституту сусільних наук АН України проводила рятуальні дослідження в зонах меліорації поблизу смт. Підкамінь і с. Паликорови, де ще з початку століття були відомі різночасові знахідки⁶. Розвідкою виявлено три кургани насипи, розташовані в урочищах «Піскове» і «Під Високою».

Найбільший з курганів розташований з південно-західного боку автотраси Броди — Тернопіль, на вершині водороздільного відрогу. Діаметр кургану 35—40 м, висота 1,4 м.

Насип складався з пухкого чорнозему, перемішаного з вальками жовтої глини. У західній частині насипу простежено тонкі прошарки землі, перемішаної з попелом і вуглинками, що залягали на глибині 0,4—0,8 м від поверхні насипу. В одному з цих прошарків знайдено кінський зуб і уламок вінець горщика.

Поховальна яма донизу помітно звужувалась і на глибині 1,90—3,10 м від рівня теперішньої поверхні переходила у карнизоподібні виступи, вирубані у материковій породі. На них, мабуть, при викопуванні котловану зсипали землю. Нижче цих виступів стінки ями майже вертикально опускалися донизу і на глибині 6—7,40 м переходили у камеру прямокутної в плані форми розміром 2,2×1,8 м, яка в перерізі мала бочкоподібну форму (рис. 1, I, III). Її заповнював світло-жовтий пісок з прошарками чорнозему і глини. На самому дні камери, на глибині 8,10 м, а також в прошарках чорнозему знайдено великі плакі плахи згорілого дерева, фрагмент горщика з наліпним валиком і частини від інших.

Під час розкопок кургану знайдено лише шість уламків посуду. Це не дивно, оскільки бідність або повна відсутність інвентаря є характерною рисою поховань культури багатоваликової кераміки⁷. Не відомі, проте, поховальні камери на такій значній глибині, як в кургані в Паликоровах.

Уламок вінця, знайдений на верхньому краї курганиної ями, походить від банкноподібного горщика, що мав легко нахилені до середини і завужені на кінці вінця, діаметром 24 см (рис. 2, 5). Ззовні під вінцями відтягнутий негрубий валик, що ледве виступає над поверхнею і на якому акуратно нанесено пальцеві вдавлення. В ямках простежуються відбитки нігтів. Під валиком — орнамент у вигляді заштрихованих трикутників. На фрагменті зберігся один — з паралельних ліній, нехайно нанесених глибокими борозенками. Горщик має поверхню чорного кольору, зовні гладкий, легко пролощений, всередині загладжена віхтем трави або соломи. Цікаво, що павіт внутрішня «розчесана» поверхня має сліди лопатіння. Тісто дуже густе з домінантою дрібного шамоту і жорстви.

Аналогії цьому горщику знаходимо на поселенні в Перевередові. В житлі II, серед уламків посуду КБК, які становили у ньому 20%, виявлено уламок горщика з подібною орнаментацією⁸. Подібні посудини відомі також в середньодніпровському варіанті КБК⁹.

Уламок вінця від другого горщика з кургану в Паликоровах, знайденого на дні камери, на глибині 8,40 м походить від банкноподібної посудини темно-буруватого кольору, діаметр якої близько 34 см. Завужені на кінці прямі вінця легко розхилені назовні (рис. 2, 7). З зовнішнього

© М. С. БАНДРІВСЬКИЙ, 1997

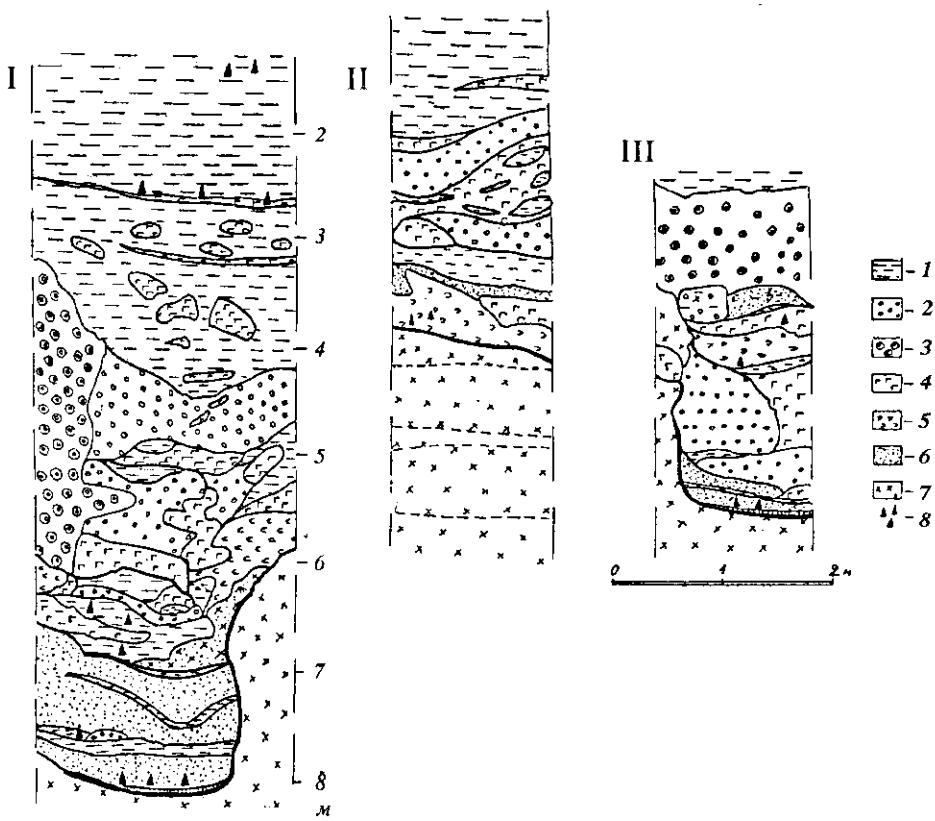

Рис. 1. Курган періоду ранньої бронзи (с. Паликорови Бродівського району Львівської обл.). Стратиграфічний розріз розкопу: I — північно-східної стінки; II — південно-східної стінки; III — південно-західної стінки.

Умовні позначки: 1 — чернозем; 2 — біла глина з вкрапленнями оксиду заліза; 3 — суглиник ясно-жовтого кольору; 4 — суглиник ясно-брунатного кольору; 5 — суглиник брунатного кольору з оксидною кіркою; 6 — супісок темно-брунатного кольору з вальками чернозему; 7 — материковий супісок; 8 — вуглиники, спалені глахи дерева.

старанно загладженого боку нижче краю — відтягнутий валик з відбитками пальців. Під ним залишився слід від ще одного грубо наливленого валика. В керамічному тісті значні домішки дрібно потовченого шамоту і жорстви. Стінки на зламі мають чорний колір. Аналогії цій посудині знаходимо в керамічних комплексах середньодніпровського і східного варіантів КБК, де горщики з високими лійкоподібними вінцями і біконічним тілом виступають частіше, ніж на західній периферії цієї культури¹⁰.

В заповненні курганної ями знайдено також три уламки одного горщика ясно-брунатного кольору зовні, чорного всередині і такого ж кольору на зламі. Виготовлений з глини з домішками піску і товченого шамоту, випал слабкий. Зовнішня і внутрішня поверхні старанно загладжені. Всередині липшилися сліди розчесів від загладжування віхтем трави або соломи (рис. 2, 3, 8, 9). З зовнішнього боку на фрагментах збереглися залишки орнаменту у вигляді наділініх тонких довгих джутів. Так, фрагмент плітів з цього горщика на краю різкого перегину бочків має відтягнутий товстий валик з акуратно нанесеними відбитками пальця. Вгору від валика радіально розходиться три прямі тонкініх валики, що утворюють трикутник (рис. 2, 8).

Орнаментація валиковими джутами більш характерна для Донецького і Донського районів поширення КБК, а більш проста орнаментація — з прокреслених ліній, притаманна районам Західного Причорномор'я¹¹.

У 1967 р. Лагодівським загін Верхньодністрянської археологічної експедиції ІСН АН України та Львівського університету під керівництвом Л. І. Крушельницької провадив розкопки на поселенні та могильнику ранньозалізного періоду поблизу с. Лагодів Перемишлянського р-ну Львівської обл. В урочищі «Залука», де досліджувався могильник, під північним кутом поховання № 1, на глибині 0,5—1,0 м виявлено господарську яму діаметром 0,9 і глибиною до 1 м від рівня теперішньої поверхні*. Стінки ями майже вертикальні, дно рівне. Верхній шар заповнення тов-

* Висловлюючи глибоку подяку д-ру Л. І. Крушельницької за дозвіл використати матеріали КБК з Лагодова та Святязена.

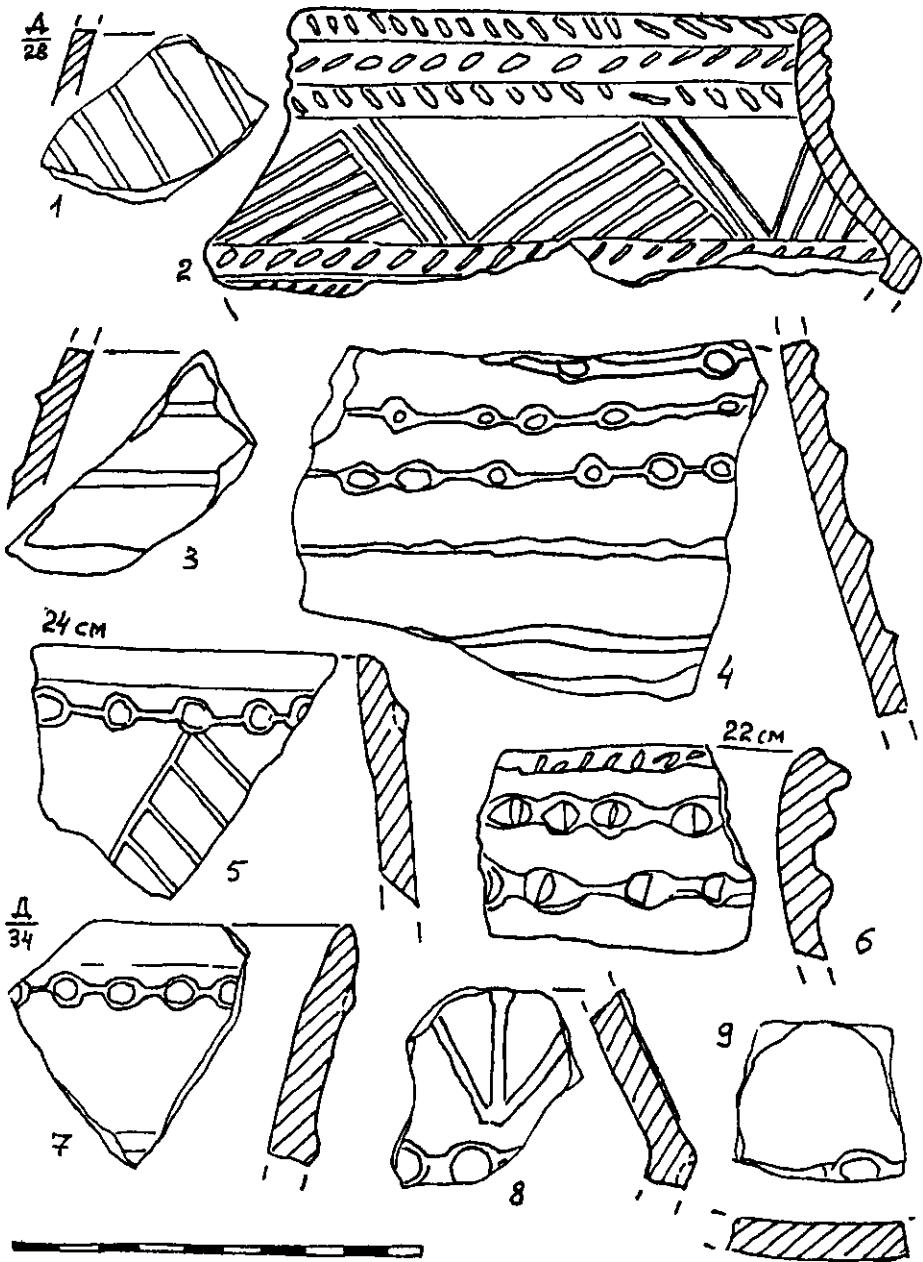

Рис. 2. Уламки посуду культури багатоваликової кераміки (1, 3, 5, 7—9 — з кургану в Паликоровах; 2 — з господарської ями в Лагодові; 4 — із Звенигорода; 6 — із Святязева).

щиною близько 20 см включав сліди згарища і культурного шару гальштатського періоду. Знізу цей шар до самого дна підстелював темно-сірий суглинистий ґрунт без слідів культурного шару поселення. На дні ями перед невеликої кількості уламків стінок посуду лежала верхня частина біконічного горщика діаметром вінець 12—13 см. Зовні і зсередини горщик мав різні відгинки сірого кольору, на зламі стінок — чорний (рис. 2, 2). Вінця вертикально сформовані, заокруглені на кінці, з зовнішньої сторони під самим красм прикрашені трьома відтягнутими валіками з косо нанесеними насічками. Вся поверхня плітка заповнена трикутниками, прокресленими ще по свіжій глині якимось гострим знаряддям. Всередині трикутники заштриховані паралельними лініями. На місці різкого зламу бічних стінок залишилися сліди ще одного, але вже наліпленого валика, прикрашеного рядочком косих насічок.

Найближчі аналогії цьому горщикові знаходимо серед найбільш характерних і поширеніших форм посуду КБК. Наприклад, подібні реберчасті горщики з гострим або ледь помітним перело-

мом у верхній частині посудини з прямими вінцями є типовими для південно-західного варіанту КБК (Кременчук, Кислиця) та нижньодніпровського варіанту цієї культури (Бабино-ІІІ, Садове)¹². В керамічних комплексах синхронних культур Середнього і Верхнього Подністров'я подібних аналогій не знайдено.

Поодинокі уламки посуду КБК відомі з ряду інших пунктів Львівщини. Так, під час розкопок Л. І. Крушельницькою пам'ятки ранньозалізного часу поблизу с. Святязева Сокальського району Львівської обл., знайдено уламок вінець горщика діаметром 22 см (рис. 2, 6). Вінця прямі, високі, верхній край легко вигнутий назовні. По краю — відтягнутий валик з низкою неглибоких карбів. Нижче ще два валики, один над одним. Останні наліплени, каровані виразними відбитками пальців. Поверхня брунатного кольору. Всередині — смуги від загладжування травою. В глиняному тісті домішки шамоту і піску.

Характерний для КБК уламок бочка великого, добре випаленого горщика, що походить зі Звенигородського Пустомитівського р-ну Львівської обл.¹³ На зовнішній старанно загладженій поверхні ясно-буруватого кольору п'ять неохайнно наліплених один над одним валиків, три верхні з яких розчленовані нерегулярно нанесеними відбитками пальця. Нижні тонкі валики, суцільні, без пальцювих вдавлень (рис. 2, 4). Аналогічному горщику знаходимо на багатьох пам'ятках КБК, з найближчих — на поселенні в Перевередові¹⁴.

Вищеведені матеріали, а головне — розкопки кургану в Паликоровах і господарської ями на поселенні в Лагодові, підтверджують припущення багатьох дослідників про розселення племен КБК значно далі на захід, ніж це уявлялось в 70-х рр., коли західна межа пам'яток (які пізніше були виділені в КБК), проводилась по лінії Одеса—Вінниця—Житомир, і побутування їх за межами цієї лінії не передбачалось¹⁵. В більш пізніх роботах І. Т. Черняков поставив питання про місцеве походження КБК на основі пізньоямної культури під впливом катакомбної культури і культур Подніння та Прикарпаття¹⁶. Останніми роками визначено південно-західну межу розселення КБК, яка проходила по р. Прут і межувала з сусідньою культурою Монтеору¹⁷.

Хоча елементи КБК на західних землях України зустрічалися і раніше в комплексах частково синхронних їх культур (наприклад, характерні для КБК кістяні бляхи-пряжки, знайдені в похованнях підкарпатської культури поблизу с. Стрільче на Івано-Франківщині і с. Кутянка на Тернопільщині), але крім курганів в Остап'є не було пам'яток, яка б доводила безпосереднє побутування населення КБК на землях Північно-Східного Прикарпаття і Верхнього Подністров'я. Знахідки кераміки та інших речей, в т. ч. на вищезгаданих пам'ятках пізнього вияву культури шнурової кераміки, пояснювали в основному як наслідок торгово-обмінних контактів або спробою насилдування на місці найбільш цікавих і раціональніших форм знайдьяд праці, прикрас чи орнаментації горщиків, як це засвідчено в різних культурах. Так, наприклад, з КБК пов'язували проникнення на територію Прикарпаття і Волині окремих мідних речей катакомбної культури — ножів, знайдених в Звенигороді Львівської та Володимир-Волинському Волинській обл.¹⁸

Враховуючи здобуті в Лагодові і Паликоровах матеріали, а також беручи до уваги знахідки речей КБК в культурах Північного Прикарпаття і Західної Волині, можемо зробити попереднє припущення про перманентний характер проникнення невеликих груп населення КБК у Верхнє Подністров'я, зайняте на той час населенням культур шнурової кераміки і постшнуровими культурами Карпато-Дунайського регіону¹⁹.

Через брак матеріалу з цвого питання і невивченість території ми поки що не можемо говорити ані про цільність заселення розглядуваних земель прийшлими зі сходу племенами, ані про тривалість існування та долю цього населення в пізніший період.

Примітки

¹ Bruk J. Badania archeologiczne w Ostapiu na Podolu // Światowit.— Warszawa, 1935.— T. 16.— S. 117, 144.

² Свешников И. К. Культура многоваликовой керамики // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энолит, бронза и раннее железо).— К., 1990.— С. 74—76.— Рис. 20.

³ Свешников И. К. Культура...— С. 77; Свешников И. К. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза.— К., 1982.— С. 57 (28).

⁴ Свешников И. К. Археологічні пам'ятки...— С. 7 (6); Sulimirski T. Cordet ware and Globula Amphorae North-East of the Carpathians.— London, 1968.— S. 203.

⁵ Cynkalowski A. Materiały di pradziejow Wołynia i połesia Wołyńskiego.— Warszawa, 1961.— S. 58.— Tabl. VIII, 3.

⁶ Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej.— Lwów, 1918.— S. 84, 85.

⁷ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— С. 29.

⁸ Свешников И. К. Культура многоваликовой керамики...— С. 74, 76.— Рис. 2, 10, 16.

⁹ Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н. Культуры епохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 21.— Рис. 6, 7.

¹⁰ Там же.— С. 21.— Рис. 6, 13; С. 25.— Рис. 7, 1.

¹¹ Там же.— С. 11.

¹² Там же.— С. 10.— Рис. 2, 12, 14; С. 31.— Рис. 1, 16; С. 33.— Рис. 12, 3.

¹³ Фонди археології Львівського історичного музею.— Інв. № 16694, на поверхні напис білою фарбою: «Звенигород 1925 р.»

¹⁴ Свешников И. К. Культура многоваликовой керамики...— С. 76.— Рис. 20.

¹⁵ Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Курганы степной части междууречья Дуная и Днестра // МАСП.— М., 1970.— Вып. 6.— Ч. 1.— С. 115.

¹⁶ Черняков И. Т. Племена Северо-Западного Причерноморья в позднем бронзовом веке.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1975.— С. 29.

¹⁷ Тощев Г. Н. Средний период бронзового века Северо-Западного Причерноморья.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1982.— С. 23.

¹⁸ Свешников И. К. Культура...— С. 77.

¹⁹ Крушельницкая Л. И. Северо-Восточное Прикарпатье в эпоху поздней бронзы и раннего железа (проблемы этнокультурных процессов).— Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— К., 1991.— С. 17—19.

Одержано 18.01.96

ЗНАХІДКА ТЕРАКОТИ НА АНТИЧНОМУ ПОСЕЛЕННІ ЖУРАВКИ-1 У КРИМУ

О. В. Гаврилов

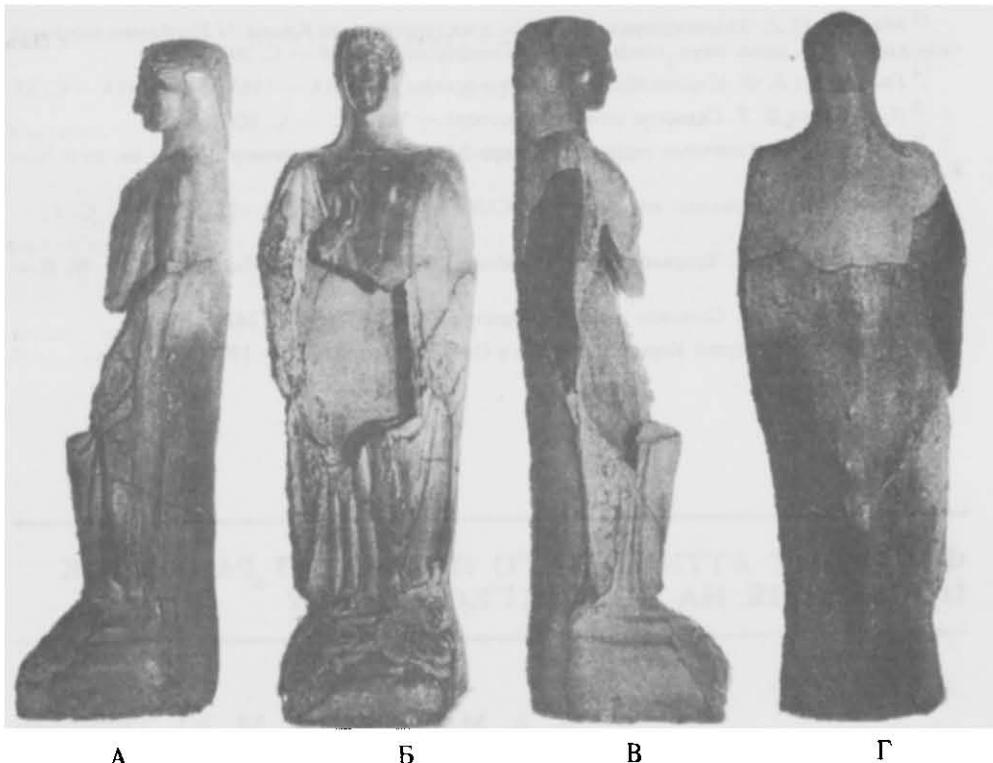
У середині 70-х рр. на західній околиці села Журавки Кіровського району в Криму під час будівництва було знищено античне поселення, яке за знахідками амфорної кераміки датується V—II ст. до н. е.¹. Воно займало досить велику територію, яка нині забудована. Підйомний матеріал пошириений на площі 1,3 км з півночі на півден, 0,3 км зі сходу на захід. Відносно велику кількість фрагментів амфор знайдено поблизу ферм та сільських ям.

Припустій при початку будівництва геолог Е. М. Кальський зібрав на вищевказаній площині 75 амфорних клейм, кілька ціліх лінійних горщиків та келихів, фрагменти різноманітного чорно-лакового посуду та теракотову статуетку, а також багато відщепів, пластин, призматичних нуклеусів, скребків на пластинах та інших знарядь праці з кременю. Очевидно, тут же знаходилась стоянка кам'яного віку. Слід зазначити, що знахідження в одному місці стоянок і поселень різних епох та культур — від палеоліту до пізнього середньовіччя характерне для степової передгірської зони цього регіону Східного Криму². Це було зумовлено наявністю джерел прісної води у місцях, обраних людиною для життя, а цей фактор внаслідок географічно-кліматичних умов регіону за всіх часів був визначальним.

Всі знайдені матеріали за винятком більшості амфорних клейм, знаходяться у приватній колекції Е. М. Кальського. Амфорні клейма оброблені Махнововою О. О. та передані до фондів Феодосійського краєзнавчого музею³. Ці знахідки досить цікаві і заслуговують на окрему працю. У даній же публікації буде представлено лише теракоту (рис. 1), що рідко зустрічається на пам'ятках подібного типу.

Теракоту було знайдено у котловані поблизу ферми серед золи та попелу. Очевидно, у цьому місці знаходився один з зольників поселення; поряд з нею виявлено фрагменти амфор та лінійного посуду. Теракота є жіночою скульптурою, яка стояла на підставці, фігура її звужувалась донизу. Вона одягнута у хітон, на голову до половини накинутий гіматій. Спереду хітон має широкий виріз для ший у вигляді «човника», одяг рельєфно облягає фігуру і спускається донизу нерозрізаною масою. Ретельно пророблені та передані риси видовжено-овального молодого обличчя: тонкий та прямий ніс, дугоподібні брови, очі, маленькі губи, округле підборіддя. Волосся облямовує чоло зубчастими рядками і спускається до скроні, шия довга та пряма. Права рука зігнута у лікті, кисть знаходиться біля грудей, пальці зібрани у щіпку, можливо, вони тримали квітку, яка могла бути на малювана фарбою. Ліва рука опущена вздовж тіла, трохи зігнута в лікті, кисть на стегні, пальцями притримує хітон. Ліва нога трохи виставлена вперед, права — пряма, від неї збереглася лише ступня, ноги босі. Фігура викликає відчуття м'якого руху. Розміри: висота загальна — 23 см; висота фігури — 20,4 см; висота підставки — 2,6 см. Розмір підставки: 6,4×5,7 см, її передня сторона пряма, задня — напівкругла, знизу вона має круглий отвір, який було зроблено для виходу газів при випаленні. Статуетка склеєна з двох половинок, всередині порожниста. Поверхня ніби підлощена, глина добре відмулена, світло-жовто-рожевого кольору з домінікою

© О. В. ГАВРИЛОВ, 1997

А

Б

В

Г

Рис. 1. Теракота Кори-Персефони з античного поселення Журавки-1 у Криму: А — вигляд з лівого боку; Б — вигляд у фас; В — вигляд з правого боку; Г — вигляд ззаду.

дрібного піску. Має значні пошкодження та втрати: збита права частина голови, передня частина тіла від грудей до колін, передня сторона підставки. Слідів фарби на поверхні статуетки немає.

Умови, в яких була знайдена теракота, серед скучення золи та попелу, вказують на існування на поселенні зольників — есхарів, які виконували роль вівтарів. Відомо, що в уяві давніх греків житлове воєниця мало таку ж святість, як і вівтар, це стосувалось також золи з воєниця та зольників. Усі відомі вівтарі Давньої Греції мали вигляд зольних горбів, що утворились з решток жертвоприношень⁴. Цілком можливо, що в сільських поселеннях через відсутність святилищ таку роль виконували як житлові воєниця, так і зольники, що знаходилися біля кожного житла. Ось чому рештки давніх поселень визначаються на тлі оранки передусім світлими плямами⁵, які линились від зольників. Кількість таких зольних плям, очевидно, дорівнювала кількості домів-садиб, що входили до поселення. Знахідки теракот, що зображували жіночі божества, є звичайними для античних міст і рідкісними для сільських поселень архаїчного та ранньокласичного періоду⁶.

Оскільки дане поселення входило до сільської округи античної Феодосії, а головним заняттям його мешканців було землеробство, то тут побутувало вшанування божеств, пов'язаних з землеробськими культами. Знахідка статуетки Кори-Персефони — яскраве тому підтвердження. Те, що вона є саме цим міфологічним персонажем, засвідчують ознаки, властиві лише образу: богиня стоять, одягнута в довгий хітон, голова вкрита гіматієм, права рука у традиційному жесті піднятя до грудей, обличчя молоде, величне, але воно не суворе, як у Деметри.

Майже аналогічна статуетка була знайдена у 1908 р. в Ольвії⁷. Теракоти аналогічного типу побутували і в самій античній Феодосії⁸. В цілому, такі теракоти мали бути поширені⁹, як і культ Кори-Персефони, Центром їх виробництва вважається Родос і датуються вони кінцем VI — початком V ст. до н. е.¹⁰. Слід відзначити, що для варварських поселень такі знахідки не характерні, особливо ж для цього періоду. Отже, можна припустити, що на цьому поселенні мешкала певна кількість греків, які використовували у культах такі теракоти.

Примітки

¹ Катюшин Е. А., Айбабина Е. А. Раскопки в окрестностях Феодосии // АО.— 1977.— М., 1978.— С. 328.

² Гавrilov A. B. Отчет об археологических разведках на территории Кировского и Советского районов Республики Крым в 1993, 1994 гг. // ИА КФ ИЛ НАН Украины.— Ф. 1994.— С. 2.

³ Махнева О. А. Эллинистические усадьбы в восточной части Крыма // Проблемы античной культуры.— Тез. докл. науч. конф.— 4.3.— Симферополь, 1988.— С. 208.

⁴ Гайдукевич В. Ф. Мирмейские зольники-эсхары // КСИА.— 1965.— Вып. 103.— С. 35.

⁵ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975.— С. 60.

⁶ Русаяева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья VI—I вв. до н. э.— К., 1982.— С. 22.

⁷ Леви Е. И. Терракоты из Ольвии // САИ.— 1970.— Вып. Г1—11.— Ч. I.— С. 51.— Табл. 29, 7.

⁸ Кобылина М. М. Терракоты из Феодосии // САИ.— 1970.— Вып. Г1—11.— Ч. II.— Табл. 24, 25.

⁹ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора.— М., 1975.— С. 242.

¹⁰ Русаяева А. С. Культ Кори-Персефони в Ольвии // Археология.— 1971.— С. 28.

Одержано 22.06.96

ФРАГМЕНТ АТТИЧЕСКОГО ШЛЕМА ИЗ * РАСКОПОК ПОСЕЛЕНИЯ НА ЧОКРАКСКОМ МЫСУ *

А. А. Масленников, М. Ю. Трейстер

При раскопках античного поселения на Чокракском мысу (рис. 1) был найден фрагмент бронзового предмета, заслуживающий специального рассмотрения.

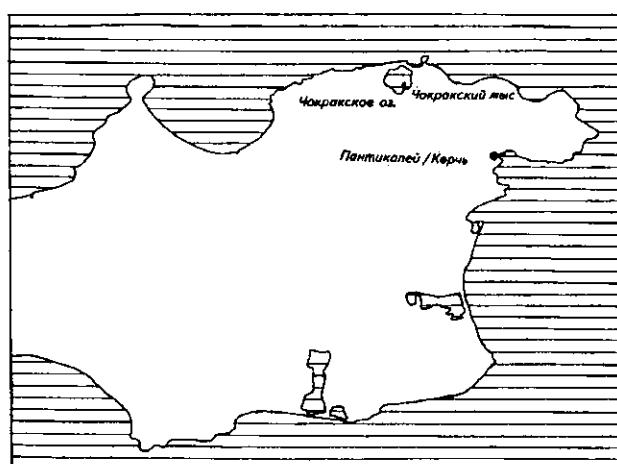

Рис. 1. Карта Восточного Крыма с указанием местоположения поселения на Чокракском мысу.

Исследуемое с 1986 г. поселение расположено в центральной, несколько возвышенной части узкого длинного мыса, вдающегося в Чокракское озеро с юга (рис. 2)¹. В древности, в том числе в античное время, судя по геологическим отложениям и результатам измерений колебаний уровня Азовского моря, это был полуостров в глубине мелководного залива. Наличие вблизи мыса редких в здешних местах, притом довольно обильных, источников пресной воды делало этот район весьма привлекательным для постоянных поселений. Это подтверждается многочисленными находками на раскопе и в окрестностях мыса обломков кремневых орудий и отщепов, а также, что особенно для нас интересно, фрагментов античной посуды, прежде всего амфор, в том

числе датированных второй пол. VI в. до н. э.

Поселение на мысу возникло, по-видимому, не ранее второй четверти V в. до н. э. и просуществовало недолго. Затем, уже основательные строения здесь появляются около середины следующего столетия. Вероятно, с этого времени тут существует большая, хорошо укрепленная усадьба. Приблизительно через 70—80 лет жизнь на ней замирает и возрождается вновь уже в Митридатовскую эпоху. Скорее всего это происходит даже в годы правления Асандра.

* Анализ контекста находки выполнен А. А. Масленниковым, атрибуция фрагмента шлема — М. Ю. Трейстером.

Сохраняя в целом планировку центрального здания усадьбы, новые постройки образуют комплекс жилых и хозяйственных строений, примыкающих к мощной (до 3 м шириной) оборонительной стене, тянувшейся через мыс к востоку и западу от него. На аэрофотосъемке отчетливо видны предшествующие стены вал и ров.

Наиболее примечательно во всех отношениях именно главное здание. Это массивное сооружение площадью 420 кв.м своей планировкой и конструктивными особенностями чрезвычайно напоминающее известный дом («дворец»?) на Семибратнем городище и особенно так называемую резиденцию Хрисалиска, раскопанную И. И. Сокольским на Таманском полуострове². Помимо этого их объединяет общая датировка, время, и, скорее всего, обстоятельства гибели. В нашем случае, она сопровождалась сильнейшим пожаром и полным разрушением. Слой спекшегося, обгорелого сырца рухнувшей кладки второго и вероятно третьего этажей, прокаленный до пепельно-красного — грунт глинобитных полов, обугленные остатки перекрытий, обожженные фрагменты керамики и плиты вымосток — убедительные тому свидетельства.

Катастрофа произошла, по всей видимости, в середине последней четверти (между 12 и 8 гг.) I в. до н. э. Об этом свидетельствуют многочисленные находки светлоглиняных амфор с двусторонними ручками. Причем, согласно новейшим классификациям, первых, ранних их типов (вторая пол. — конец I ст.)³. Буролаковая и особенно сероглиняная, лощеная столовая посуда также характерна именно для указанного времени⁴. Монетные находки в этом плане менее представительны и информативны. Это медные монеты Амиса и Синопы времени Митридата VI, т. н. «анонимные» оболы и обол Асандра 47—41 гг. до н. э.⁵.

Параллели с уже известными, в том числе соседними памятниками, где археологический контекст в этом плане более удачен (поселение «Полянка», башня на Узунларском валу)⁶, позволяют скорректировать эту дату до указанного времени.

Сохранившийся фрагмент представляет собой центральную часть налобника шлема (рис. 3, 4), выкованную вероятно по каменной матрице⁷ из бронзового листа толщиной около 1,5 мм. Общие размеры сохранившегося фрагмента: длина — 11,3 см, высота (макс.) 7,2 см. В верхней и нижней части местами сохранился естественный край фрагмента составного шлема: кроме того, вдоль верхнего края видны отверстия для заклепок, находящиеся на расстоянии 3,2 и 4,2 см друг от друга — в правом из трех отверстий сохранилась заклепка. Характерные особенности фрагмента: профилировка, образующая в центральной части выдвинутое вперед треугольное поле максимальной высотой 2,6 см, ограниченное рельефным бордюром, профилировка нижней части фрагмента, отверстия для заклепок, наличие фрагментарно сохранившихся регулярных верхнего и нижнего края фрагмента говорят в пользу того, что фрагмент относится к аттическому типу эллинистических шлемов с гребнем, причем принадлежит к первой группе таких шлемов по классификации Г. Ваурика⁸. Дело в том, что шлемы аттического типа с гребнем второй группы собраны не из отдельных частей, а изготовлены из цельного листа бронзы. Что же касается параллелей публикуемому фрагменту, то это, прежде всего, шлем с о. Мелос из Музеев Берлина, собранный из четырех отдельных частей⁹. В отличие от мелосского шлема нижний край шлема был отогнут наружу; в плане он образовывал не полукруг, а в центральной части шлема находилось вертикальное ребро. Датировка аттических шлемов с гребнем опирается прежде всего на такие, хорошо датированные памятники с их изображениями, как саркофаг Александра из Сидона, монеты Селевка II Калинника (246—226 гг. до н. э.), большой фриз Пергамского алтаря (после 180 г. до н. э.), фриз памятника Эмилия Павла в Дельфах (168 г. до н. э.) — таким образом, рассматриваемые шлемы были распространены с конца IV по первую пол. II в. до н. э. Кстати, это единственный тип шлема, появившийся лишь в эллинистическую эпоху¹⁰. Г. Вауриком учтены 14 находок шлемов аттического типа с гребнем, включая отдельные варианты и накладки на шлемы. Первая группа шлемов включает два экземпляра, происходящих с о. Мелос — второй шлем, практически идентичный берлинскому, хранится в Лувре¹¹. Подобные железные шлемы происходят из погребения воина в Продроми (Греция, Фессалия) и из Керчи. Бронзовые шлемы второй группы происходят из Гавани в Румынии, Бубуев в Молдове, Каменки-Днепровской и, наконец, из Владикавказа. Добавим к этому списку неучтенные Г. Вауриком находки шлемов в Неаполе Скифском (рис. 5) и Адыгее (см. ниже). Таким образом, определенно ощущается группировка значительного числа находок таких шлемов в Северном Причерноморье. Г. Ваурик пришел к выводу о том, что рассматриваемые шлемы были распространены по всему эллинистическому миру. Основанием для этого послужили находки специальных вариантов данного типа шлемов в районах о. Охрид и в Вергине, в Брястовец в Болгарии и в Пергаме, а также наблюдения над распространением памятников с изображениями шлемов¹².

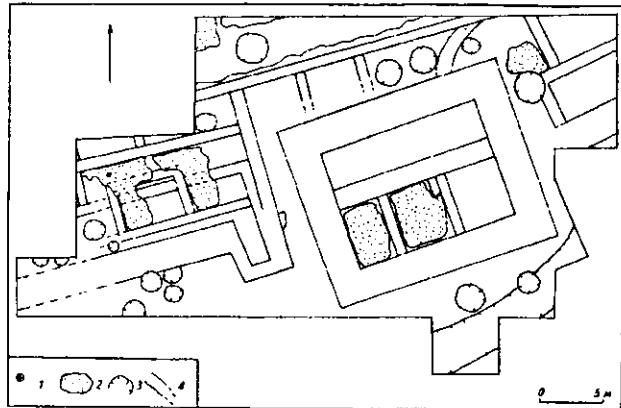

Рис. 2. План поселения на Чокракском мысу.

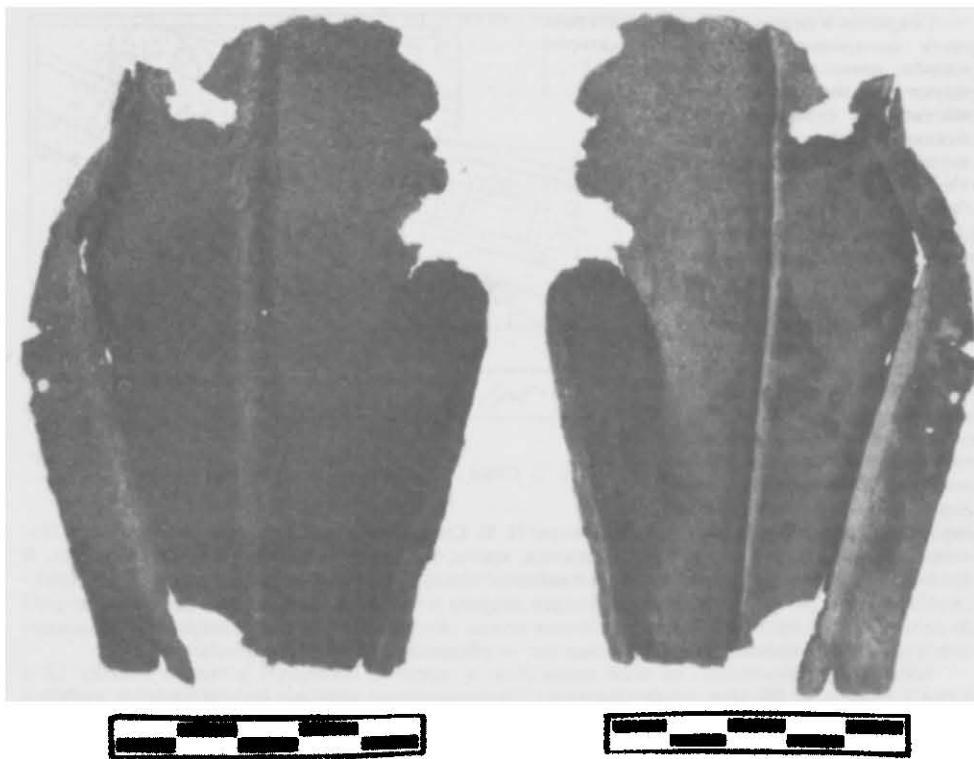

Рис. 3. Фрагмент лобной части бронзового аттического шлема из поселения на Чокракском мысу.

Рис. 4. Фрагмент лобной части бронзового аттического шлема из поселения на Чокракском мысу.

Рис. 5. Реконструкция шлема из Неаполя Скифского.

Новая находка фрагмента аттического шлема с гребнем типа мелосских, является седьмой в Северном Причерноморье и второй на Боспоре. К сожалению шлемы, происходящие с о. Мелос, не могут быть точно датированы (из хорошо датированных комплексов происходят шлемы, найденные в Продроми — третья четверть IV в. до н. э., и Керчи — начало III в. до н. э.), хотя в хронологической таблице Г. Ваурика и Поместил шлем с о. Мелос в начало II в. до н. э.¹³. В то же время неустановленный Г. Вауриком и несохранившийся до настоящего времени железный шлем с бронзовыми накладками и следами позолоты, известный только по рисунку и реконструкции О. И. Домбровского, происходит из каменной гробницы мавзолея Неаполя Скифского конца II—I вв. до н. э. Н. И. Погребова, ошибочно относя шлем к типу эллинистических фракийских, абсолютно верно в качестве аналогий привела шлемы из Каменки и Бубуев¹⁴. В могильнике Апостолиди, в Адыгее, при раскопках 1988 г. был найден бронзовый шлем такого типа, хранящийся в Адыгейском областном музее в Майкопе (к сожалению, мы не располагаем информацией о контексте находки). Наконец, такой же шлем, хотя и определенный Б. А. Раевым в предварительной публикации как фракийский IV в. до н. э.¹⁵ был найден в 1980 г. в кургане 18 Грушевского могильника (рис. 6). Позднее М. И. Крайсветный справедливо отметил, что он является полной аналогией шлему из Каменки¹⁶. Интересно, что вместе с шлемом был найден бронзовый панцирь переднеазиатского типа VIII—VII вв. до н. э.¹⁷. М. И. Крайсветный датировал материалы, найденные в шлеме, лежавшем основанием вверх, и сам курган IV—III вв. до н. э. Однако, найденные там железные псалии с двумя плоскими лопастями¹⁸ могут свидетельствовать в пользу более поздней датировки.

Сложнее обстоит вопрос о датировке шлема из Бубуев. Вслед за Б. З. Рабиновичем, относя шлем к типу ран-

них фракийских, Е. В. Черненко датировал комплекс III в. до н. э., не занимаясь специально датировкой сопровождающего инвентаря. Точка зрения Е. В. Черненко на датировку комплекса была без комментариев принята А. В. Симоненко¹⁹. С. В. Полянин, предпринявший недавно анализ бубинского комплекса, пришел к заключению, что если вещи комплекса разновременны, то шлем может относиться к IV в. до н. э., а все остальное — к концу II—I вв. до н. э. Если это единовременный комплекс, то шлем здесь находился в весьма длительном вторичном использовании²⁰. Наиболее сложным и этнически разнородным определил данный комплекс М. Б. Щукин²¹. Деталь, на которую до сих пор не обращали внимания исследователи, занимавшиеся данным комплексом — орнаментация круглого бронзового фалара с центральным умбоном, окруженным концентрическими фризами в виде поперечных линий и 10 дуговидных арок между ними²². Она чрезвычайно близка изображениям на ханьских зеркалах II—I вв. до н. э.²³.

Таким образом, верхняя хронологическая граница бытования шлемов аттического типа с гребнем может быть, по крайней мере для Северного Причерноморья, продлена до конца II и даже в I в. до н. э. Изображение же такого шлема на мраморной надгробной стеле первого архонта Газурия, сына Метродора из Херсонеса (рис. 7), которая традиционно датировалась I в. н. э.²⁴, а после находки в 1982 г. в Херсонесе надгробия Газурия, сына Метродора, умершего в возрасте 31 года, датированной 30—40-ми годами II в. н. э., вероятно, внука первого архонта, отнесенная В. И. Кадеевым к периоду не ранее второго десятилетия II в. н. э.²⁵, предполагает использование этой архаичной формы шлема гораздо позднее, пусть и форме парадных регалий.

Находки защитного вооружения чрезвычайно важны для реконструкции событий политической и военной истории. Несмотря на обилие публикаций, после известных работ Б. З. Рабиновича и Е. В. Черненко, отсутствует сводная работа по шлемам эллинистического и римоимператорского времени, найденных на территории Восточной Европы. В определенной степени этот пробел был недавно заполнен коллективной публикацией находок этруско-италийских и кельтских шлемов²⁶.

Датировка контекста находки публикуемого фрагмента шлема аттического типа с гребнем, а также наблюдения за хронологией комплексов из Бубея и Неаполя Скифского позволяют предполагать, что, подобно шлемам этруско-италийского типа²⁷, шлемы аттического типа могли находиться в употреблении часто в течение столетий, неоднократно меняя своих владельцев. Об определенной близости судьбы последних владельцев этруско-италийских и аттических, с гребнем, шлемов говорит и тот факт, что в трех случаях известны совместные находки этих шлемов (Марьевка, Антиповка — этруско-италийские шлемы второй пол. IV — первой пол. III в. до н. э.; Бубей) в погребениях с конскими пластиначатыми налобниками поз-

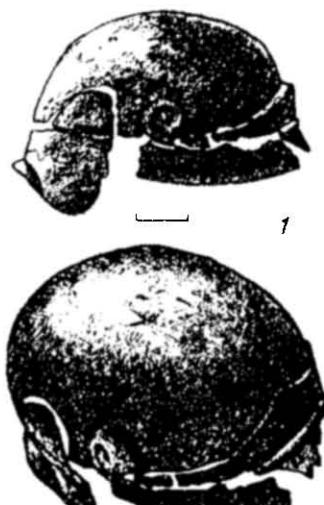

Рис. 6. Бронзовый шлем из Грушевского могильника. Новочеркасский музей.

Рис. 7. Надгробная стела Газурия, сына Метродора, из Херсонеса. Херсонесский государственный историко-археологический музей-заповедник.

дного типа. А. В. Симоненко выделил 10 таких комплексов, определяя налобники как позднескифские III—II вв. до н. э.²⁸. С. В. Полин выделяет группу из 18 таких комплексов в Северном Причерноморье²⁹. Опираясь на утверждения, высказанные ранее Я. Харматта и М. Ю. Трейстером относительно связи комплексов с находками соответственно фаларов и шлемов с событиями Митридатовых войн, С. В. Полин отмечает, что, хотя в каждом конкретном случае этническая принадлежность комплекса с налобником с крючком может быть различной (комплекс из Бубя в силу своеобразного художественного стиля некоторых памятников не может быть отнесен ни к скифским, ни к сарматским, а скорее всего является гето-дакийским³⁰), в целом представляется заманчивым связывать распространение таких налобников на территории Северного Причерноморья с Митридатовыми войнами, в которых, как известно, принимали участие представители различных племен и на огромной территории³¹. Отметим еще одну деталь, уже подчеркнутую нами ранее, — наблюдение о существовании гибридного варианта шлемов этрусско-италийского и аттического типов. Такой шлем был найден в разрушенном кургане у хут. Веселый Ростовской обл. в 1933 г. — предполагается, что подобный гибрид мог появиться только во время пребывания галатов в Малой Азии³².

Одновременная гибель многих укрепленных поселений на хоре европейского и азиатского Боспора в результате военных действий, — факт сам по себе заслуживающий отдельного исследования. Однако, собственно предметов вооружения практически до сих пор нигде найдено не было. Разумеется, это в немалой степени объяснялось их (особенно доспехов) ценностью, что в свою очередь предполагало тщательный сбор оружия, если конечно, позволяли время и обстоятельства, сразу после боя. То немногое, что оставалось, пропадало для науки при последующем разрушении самого объекта (выборка камня и т. п.). Вот почему данный фрагмент, происходящий, так сказать, непосредственно с поля боя, представляет немалый интерес. Он найден при зачистке вымостки, по-видимому двора, какого-то помещения, располагавшегося к западу от главного здания усадьбы, под не очень толстым слоем завала из мелких и средних камней и обгорелой глины. Помимо нескольких очень маленьких кусочков медной окалины и отдельных невыразительных обломков керамики, вблизи него ничего не обнаружено. Но в целом, керамика с вымостки и из соседних помещений относится к вышеуказанным типам и времени. Все это позволяет уверенно относить данную находку к периоду гибели поселения.

Примечания

¹ См. о раскопках поселения: *Масленников А. А. О типологии сельских поселений Боспора // СА. — 1989. — № 2. — С. 70. — Рис. 2. — № 67; Treister M. Ju., Vinogradov Yu. G. Archaeology on the Northern Coast of the Black Sea // AJA. — 1993. — V. 97. — P. 550.*

² Анфимов Н. В. Новые данные к истории азиатского Боспора // СА. — 1941. — Вып. VII. — С. 258; Сокольский Н. И. Таманский Толос и резиденция Хрисалиска. — М., 1976. — С. 89, 90.

³ Внуков С. Ю. Светлоглиняные амфоры I в. до н. э. — I в. н. э. как источник по экономической истории Северного Причерноморья. — Автореф. дисс... канд. ист. наук. — М., 1988. — С. 8; Внуков С. Ю. Широкогорные светлоглиняные амфоры Северо-Западного Крыма // СА. — 1988. — № 3. С. 198—206.

⁴ Гудкова А. В., Крапивина В. В. Сероглиняная керамика Тиры, Ольвии и памятников черняховской культуры. — Препринт. — К., 1990. — С. 47; Гудкова А. В., Крапивина В. В. Сероглиняная керамика Ольвии первых веков н. э. // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 82—103.

⁵ Зограф А. Н. Античные монеты // МИА, 1951. — № 19. — Табл. LXIV, 7.

⁶ См.: Голенко В. К. Исследования на поселении Полянка // Скифия и Боспор. — Новочеркасск, 1989. — С. 72, 73; Treister M. Yu., Vinogradov Yu. G. Op. cit. — Р. 550.

⁷ См.: такие каменные матрицы из Мемфиса — Dünsis P. Hellenistische Helme. — Roma: Giorgio Breitelschneider, 1986. — S. 169—176. — Taf. 76—78; Waurick G. Helme der hellenistischen Zeit und ihre Vorläufer // Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin (RGZM Monographien, Bd. 14). — Mainz, 1988. — S. 161, 162. — Abb. 29.

⁸ Waurick G. Op. cit. — S. 151—180, особенно стр. 170.

⁹ Ibid. — S. 170, 443—445. — № 52.

¹⁰ Ibid. — S. 172, 173. Об изображениях аттических шлемов с гребнем на монетах и в скульптуре см. также: Houghton A. A Pergamene Head of Athena // The J. Paul Getty Museum Journal. — 1983. — Vol. 11. — P. 106, 107. — Fig. 13—14. — Not. 8 (в том числе об изображении вариантов аттических шлемов на некоторых воинах, представленных на фризе Артемесиона в Магнесии на Меандре второй половины II в. до н. э.).

¹¹ Waurick G. Op. cit. — S. 170, 171. — Abb. 47. — Ann. 98.

¹² Ibid. — S. 170—173. — Abb. 59. — Ann. 112; Рабинович В. З. Шлемы скифского периода // Труды отдела истории первобытной культуры. Гос. Эрмитаж. — Т. 1. — Л., 1941. — С. 152—159.

¹³ Waurick G. Op. cit. — S. 174. — Beil. 1. — № 24.

¹⁴ Погребова Н. И. Погребения в мавзолее Неаполя Скифского // МИА, 1961. — № 96. — С. 115. — Рис. 3; С. 117. — Рис. 4; С. 120.

¹⁵ Новочеркасский музей истории донского казачества. Каталог выставки новых поступлений отдела археологии (1970—1980 гг.). — Новочеркаск, 1981. — С. 6, 35. — № 388. — Табл. 12.

¹⁶ Крайсветный М. И. Защитный доспех из Грушевского могильника // Античная цивилизация и варварский мир в Подонье-Приазовье. Тез. докл. к семинару. — Новочеркаск, 1987. — С. 20, 21.

¹⁷ Каталог выставки новых поступлений. — С. 35. — № 389. — Табл. 13, 1—11; Крайсветный М. И. Указ. соч.— С. 21.

¹⁸ Каталог выставки новых поступлений... — № 396. — Табл. 14, 4.

¹⁹ Рабинович Б. З. Указ. соч.— С. 157, 158; Черненко Е. В. Скифский доспех. — К., 1968.— С. 86—89, 184; Симоненко А. В. О позднескифских налобниках // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 237.

²⁰ Полин С. В. От Скифии к Сарматии. — К., 1992. — С. 50—53.

²¹ Shchukin M. B. Rome and the Barbarians in Central and Eastern Europe, I Century B.C.- I Century A.D. Pt. 1 (BAR Intern. ser., 542.1). — Oxford. 1989. — P. 234.

²² Ibid.— P. 199.— III. 20a, № 5.

²³ Guguev V., Ravich I., Treister M. Han Mirrors and their Replicas In the Territory of South of Eastern Europe // Bull. of the Metals Museum. — 1991. — V. 16. — P. 35. — Fig. 3.

²⁴ IOSPE, 1², № 471; Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1954. — С. 141. — Рис. 64; Соколов Г. И. Античное Причерноморье. Памятники архитектуры, скульптуры, живописи и прикладного искусства. — Л., 1973. — С. 146, 147. — № 157; Античная скульптура Херсонеса. — К., 1976. — С. 100. — № 316.— Илл. 133.

²⁵ Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. — Харьков, 1981. — С. 73, 74. — Прим. 60; ср.: Кадеев В. И. Новый надгробный памятник II в. н. э. из Херсонеса // КСИА. — 1985. — Вып. 182. — С. 66—69.

²⁶ Раев Б. А., Симоненко А. В., Трейстер М. Ю. Этрусско-италийские и кельтские шлемы в Восточной Европе // Древние памятники Кубани. — Краснодар, 1990. — С. 117—135; Raev B. A., Simonenko A. V., Treister M. Ju. Etrusco-Italic and Celtic Helmets in Eastern Europe // JRGZM. — 1990 [1993]. — Jg. 38.

²⁷ Раев Б. А., Симоненко А. В., Трейстер М. Ю. Указ. соч.— С. 125.

²⁸ Симоненко А. В. О позднескифских налобниках...— С. 237—245.

²⁹ Полин С. В. Указ. соч.— С. 50—66.

³⁰ Там же. — С. 65.

³¹ Там же. — С. 65, 66.

³² Раев Б. А., Симоненко А. В., Трейстер М. Ю. Указ. соч.— С. 121, 124, 127. — № 3; Raev B. A., Simonenko A. V., Treister M. Ju. Op. cit.; Treister M. Ju. Etruscan Imports in North Pontic Area and the Ways of its Penetration // SiEtr. — 1991. — V. LVII. — P. 78f.

Одержано 02.01.94

НОВІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА НА ТЕРИТОРІЇ СУЧASНОГО КИЄВА

В. М. Гончар

Територія Середньої Наддніпрянщини України періоду раннього заліза завжди привертала до себе увагу багатьох дослідників, котрі виводили генезис слов'ян саме з цього регіону.

Так, одні дослідники вважали генетичною основою слов'ян племена скіфської хліборобської культури лісостепу¹, інші на її місце ставили підгірцівську культуру², а деякі висунули гіпотезу відносно процесу етнічної консолідації і злиття в єдиний етнічний масив кількох різноетнічних утворень (хліборобські племена Скіфії, підгірцівсько-милоградські племена Поприп'яття, племена юхнівської культури Подесення³).

Як бачимо, майже у всіх вищенаведених думках відносно походження слов'ян фігурує підгірцівська культура VI—III ст. до н. е. територія котрої охоплювала північну частину сучасної

© В. М. ГОНЧАР, 1997

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

149

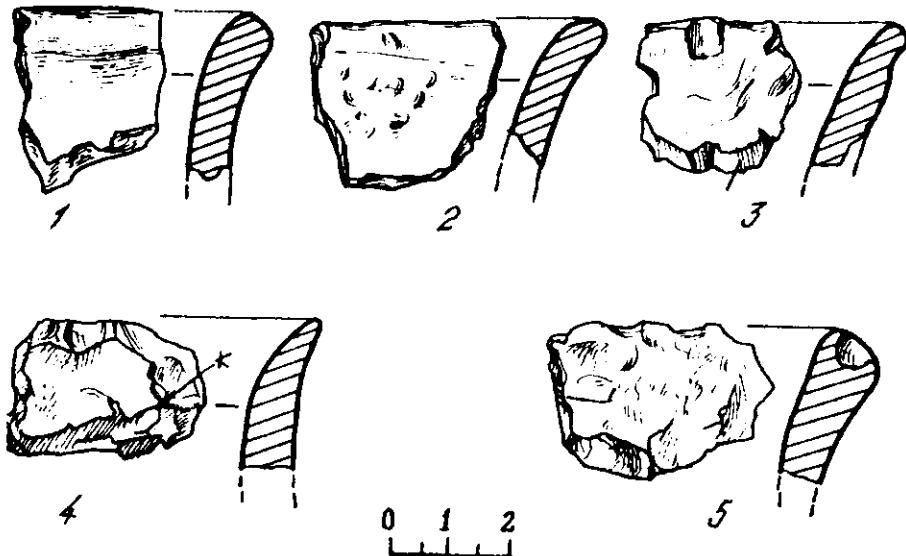

Рис. 1. Фрагменти ліпної кераміки скіфського часу. Вул. Смирнова-Ласточкіна.

України, в тому числі і Київське Поділля. Саме тут, південніше м. Києва, поблизу села Підгірці і були вперше відкриті неукріплені поселення підгірцівського типу⁴. Згодом декілька подібних поселень було знайдено в південно-східній околиці сучасного м. Києва поблизу хутора Красного⁵. Деякі підгірцівські матеріали (кераміка, прясло) у невеликій кількості знайдені на Замковій горі у Києві, але конкретних споруд і добре вираженого культурного прошарку не виявлено⁶.

Археологічні дослідження проведенні у Києві за останні три десятиріччя, теж не дали позитивного результату щодо нам'ятої підгірцівської культури. Виняток становлять розкопки на залишках церкви XII ст. по вул. Смирнова-Ласточкіна, № 22 (колишній Іларіонівський, пізніше Вознесенський узвіз), проведенні Архітектурно-археологічною постійно діючою експедицією ІА НАН України у 1989—1990 р.⁷. Досліджувана ділянка з трьох боків оточена стрімкими схилами: східний спускається в урочище Кожум'яки, північний — в долину Глибочиця (вул. Глибочицька), а західний в глибоку балку, по якій проходить вул. Смирнова-Ласточкіна. В результаті археологічного вивчення території колишнього церковного подвір'я виявлені рештки жител, господарські ями з матеріалами VIII—XII ст. Серед великої серії керамічного посуду вищевказаного періоду виділяється незначна кількість уламків грубої ліпної кераміки, що відноситься до доби раннього зализа (рис. 1). Нечисленні фрагменти вінець ліпних горщиць виготовлені з відмуленої глини, в тісті якої були присутні крупнозернистий пісок і товчений кварц. Таке сполучення двох компонентів, що використовувалися як домішки до глини, є характерним прийомом виготовлення ліпного посуду, як у лісостепових скіфів-орачів⁸, так і племен підгірцівської культури⁹. Колір поверхні знайдених ліпних фрагментів має два відтінки, буро-коричневий і червоний, а в зламі червono-чорний. Вінців горщиць дещо відхилені зовні і орнаментовані зашипами, а також насічками. Частина з них орнаменту не має.

Таким чином, знайдений керамічний матеріал свідчить про те, що, вірогідно, на цій невеликій за площею терасі Конопревого кінця м. Києва знаходилося невелике поселення, яке можна визначити як підгірцівське.

На відміну від Києва, де ледве простежуються незначні, так би мовити, сліди «підгірців», на його південній околиці зафіксовані декілька пунктів, де могли бути поселення підгірцівської культури з притаманним їй речовим матеріалом та похованнями. Особливо результативними виявилися дослідження територій колишніх монастирів Київorusької держави: Видубицького, Печерського і Спаського.

У 1971 р. Видубицький загін Київської постійно діючої археологічної експедиції розгорнув розкопки на північно-східній околиці Центрального республіканського ботанічного саду Академії наук України. Роботи проводилися на мисі, розташованому поміж Наводницькою та Видубицькою долинами. З трьох боків його оточують крути схили, а в місці з'єднання з основним плато — вузький перешейок завдовжки 100 м. Тобто, за своєю топографією він має панівне положення над оточуючою місцевістю.

У південно-східній частині мису, де був закладений шурф, виявлено поховання епохи раннього зализа¹⁰. Похований лежав на глибині 1,1 м від сучасної поверхні, у випростаному стані на спині, кістки рук складені на животі. Збереженість кістяка погана, за винятком лівої плечової кістки, поблизу якої знайдені три бронзові бляшки у формі рівностороннього трикутника і гудзик у вигляді важка. Поверхня цих ювелірних прикрас орнаментована виступами округлої форми (перлинами), що є характерним елементом оздоблення у підгірців. Тобто, на думку автора розкопок, мис у III ст. до н. е. був могильником, в якому є виявлено поховання підгірцівського типу¹¹.

На нашу думку, наявність вищевказаного могильника є свідченням того, що у ранньозалізний

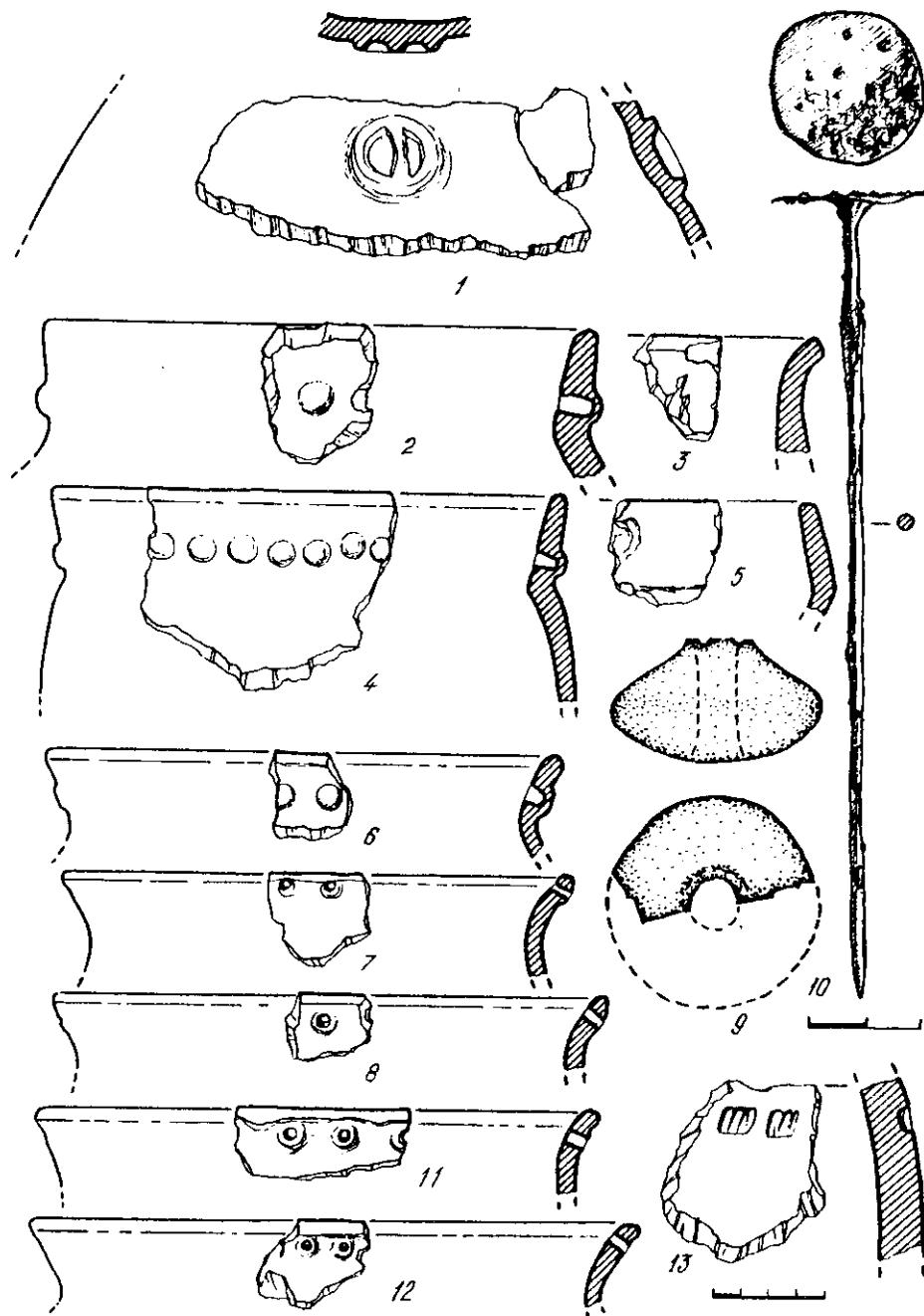

Рис. 2. Знахідки із розкопок колишнього митрополичого саду Печерського монастиря 1987—1988 рр.: 1—8, 11—13 — уламки лінного посуду; 9 — фрагмент глиняного прядлиця; 10 — бронзова цвяхоподібна булавка.

період тут було поселення носіїв підгірцівської культури, враховуючи те, що для них характерно розміщення грунтovих могильників поряд з поселенням, або в його кордонах¹².

Але найбільш цікавий матеріал відносно підгірцівської культури знайдено під час археологічних досліджень Києво-Печерської Лаври, що розташована на 3 км вище Видубицького монастиря. Тут протягом 1987—1988 рр. проводилися археологічні розкопки в колишньому митрополичому саду Печерського монастиря¹³, котрий ще згадує в щоденнику за 1653 р. Павло Алепський¹⁴.

В результаті вищезгаданих робіт знайдені і досліджені залишки жителі XII—XIV ст. з великою кількістю побутових речей, а також господарська споруда, пов'язана з видобутком заліза та його подальшою обробкою¹⁵.

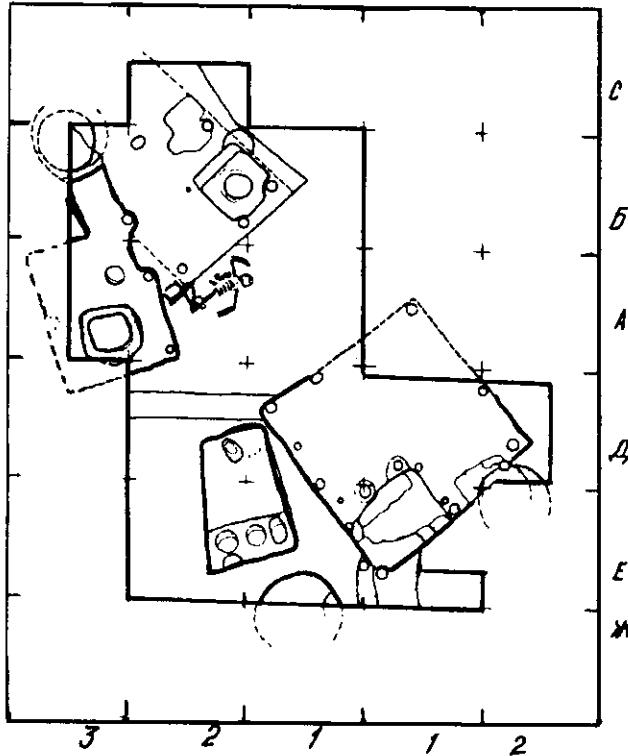

Рис. 3. Загальний план розташування поховання підгірцівського типу У ст. до н. е.

1). Крім фрагментів кераміки, на увагу заслуговує знахідка бронзової пластиночкою діаметром 2,7 см, верхня площинна якої усіяна виступами округлої форми «перлинами», які, очевидно є суттєво орнаментальними (рис. 2, 10). Бронзова булавка датується V ст. до н. е. і належить до групи подібних прикрас, які виявлені на Посуллі і в Посейм'ї лише в пам'ятках V ст. до н. е.¹⁶. Деякі дослідники, посилаючись на досліджені пам'ятки мілограмадської культури Білорусі, розширяють хронологічні рамки існування подібних булавок, наводячи дату VI—III ст. до н. е.¹⁷.

В процесі робіт, в проміжку поміж двома житлами другої половини XIII—XIV ст. виявлено поховання (тілопокладення), що, ймовірно, відноситься до доби раннього заліза (рис. 3). Вірогідно, воно здійснене на рівній поверхні того часу, тому контури ями не простежувались. Такий елемент поховання іноді зустрічається в курганних могильниках підгірцівської культури¹⁸. Небіжчик лежав на глибині 1,3 м від сучасної поверхні на правому боці у скорченому положенні, орієнтований головою на схід. Кістяк добре збережено. На правій верхній частині черепа — велика впадина, вірогідно від нанесеного удара важким тупим предметом. Поховання подібного типу було знайдене в ранньоскіфському Хотівському городищі і датується VI—V ст. до н. е.¹⁹.

Інвентарний комплекс похованого незначний — два горщики, миска і кістяне вістря стріли (рис. 4). 1. Плоскодонний горщик яйцеподібної форми з трохи відігнутими назовні вінцями. Тісто грубе, із значною домішкою крупнозернистого піску і потовченого кварцу. Поверхня стінок широтка, світло-коричневого кольору. Висота горщика 13 см, діаметри: вінця — 12 см, днища — 7 см. Горщик прикрашений комбінованим орнаментом у вигляді наколів, нанесених із зовнішнього боку, котрі всередині утворюють «перлінни», а верхній край вінця пальцевими вдавленнями (зашипами) (рис. 4, 1).

2. Невеликий ліпний тонкостінний горщик тюльпаноподібної форми, висотою 11 см, прямою шийкою з ледь відігнутими ззовні вінцями діаметром 10 см і плоскодонним дніщем діаметром 4,5 см. Черепок бурого кольору, цільній, глина добре відмулена з домішкою крупного піску і товченого кварцу. Випал нерівномірний, простежуються плями червонуватого відтінку. Поверхня стінок гладка, лощена. Орнамент відсутній (рис. 4, 2).

3. Миска конічної форми з прямою верхньою частиною і плоско зрізаним верхнім краєм вінця. Дно миски опукле до середини і утворює тупий кут при переході в стінку. Поверхня миски лощена, бура ззовні і чорна всередині. Миска оздоблена зсередини рядом круглих ямок-наколів біля краю вінця. Висота посудини 5,3 см, діаметри: по краю вінця — 21 см, днища — 7,5 см (рис. 4, 3).

4. Кістяне вістря стріли, довжиною 6 см, зі скованою втулкою, конусоподібної форми в верхній частині і круглій в основі, без шипів (рис. 4, 4). Такі форми кістяних вістер стріл зустрічаються на протязі всього скіфського періоду²⁰, включаючи і пам'ятки скіфського часу лісо-

Серед численного керамічного матеріалу XII—XIV ст., знайденого під час розкопок, окрім виділяється група кераміки скіфського часу (рис. 2). Це уламки кухонного та столового посуду світлокоричневого, сірого та червонуватого відтінків, виготовленого з добре відмуленої глини з домішкою крупнозернистого піску, потовченого кварцу і слюди. Поверхня стінок загладжена і залощена, іноді широтка. Судячи з фрагментів, посуд мав округлу, так звану яйцеподібну форму — високий тулуб з плавно відігнутими назовні вінцями і плоским дніщем без закраїнки. Майже всі знайдені фрагменти кераміки — вінця кухонного посуду (діаметр 17—22 см), частина яких орнаментована наскрізними проколами під краєм вінця, а в інших на шийці з внутрішнього боку нанесені наколі, що зовні утворюють «перлінни». Частина горщиків, як і уламок черпака — неорнаментована. Серед уламків стінок горщицькі є декілька, що мають наліпний валик, а на одному фрагменті — високий наліпний рельєф у вигляді букви фета діаметром 3 см (рис. 2, 2).

степу²¹. Безумовно, зважаючи на досить широкі хронологічні рамки існування таких стріл, вищенаведене вістря не може бути спірною знахідкою для датування поховання.

Тому, досить важливим для визначення дати поховання є його керамічні посудини. Подібний посуд добре відомий у комплексах скіфської пори Дніпровського Лісостепового Правобережжя. При цьому вкажемо, що орнамент у вигляді пальцевих вдавлень (зашпилів) по верхньому краю вінця і наколів під вінцями, що утворюють «перлини» — це деталь, яка зустрічається лише на посуді V ст. до н. е.²².

Отже, судячи з вищенаведеного інвентарного комплексу поховання, його можна датувати V ст. до н. е. Не суперечать цій даті й інші знахідки з території митрополичого саду, зокрема кераміка. Все це в комплексі дозволяє нам вказувати на підгірцівську культурну належність поховання, яке має прямі аналогії у пам'ятках підгірцівської культури Київського Подніпров'я²³.

Антропологічне дослідження кістяка небіжчика провів В. Д. Дяченко. На його думку череп похованого належав юнакові 15—16 років европеоїдного типу, і характеризується вузьким обличчям і різко доліхокранною (довгою і вузькою) формою черепної коробки; такі черепи часто зустрічаються як у лісостепових скіфів, так і середньовічних слов'ян, скрома Середнього Подніпров'я і більш ранніх (перша половина II тис. до н. е.) носіїв шнурової кераміки на Правобережній Україні.

Тобто, вірогідно, територія митрополичого саду Печерського монастиря використовувалася у V ст. до н. е. під могильник.

У зв'язку з цим цікаво зазначити, що наступні археологічні дослідження вказаної вище ділянки Печерської Лаври зафіксували позначний культурний шар періоду раннього заліза з декількома фрагментами ліпного керамічного посуду і уламком глиняного пряслиця сірого кольору з коричневим відтінком (найбільший діаметр — 3,6 см, висота 2,1 см) (рис. 2, 9)²⁴. Але будь-яких залишків житлових споруд не знайдено, як вищенаведеними, так і попередніми дослідженнями. На наш погляд це ще раз підтверджує запропоновану нами гіпотезу про використання території митрополичого саду Печерського монастиря під могильник у скіфський час.

В наступні два роки археологічні роботи були зосереджені в районі колишнього Спаського монастиря, розташованого поряд з Печерським. Один з загонів Архітектурно-археологічної експедиції у 1989 р. розгорнув розкопки церкви Спаса на Берестові (друга пол. XI ст.), яка неодноразово згадується на сторінках давньоруських літописів, а також хронік пізнього середньовіччя. Не зважаючи на багату історію Берестового і його особливе місце у соціально-політичному житті Києва, археологично він дослідений недостатньо. За винятком розкопок академіка П. П. Покришкія у 1909—1914 рр., які так і не були завершені через те, що розпочалася перша світова війна²⁵. Їхні матеріали повністю відсутні, крім деяких. У 1947 р., готовуючись до ювілейної дати — 800-річчя заснування м. Москви, були проведені дослідження приміщення самої церкви Спаса під керівництвом М. М. Герасимова²⁶. Мета — знайти поховання засновника Москви Юрія Долгорукого. Але ці пошуки не дали позитивного результату.

Грунтовне вивчення давнього ядра церкви і прилеглої до неї території, проведені у 1989—1990 рр., виявили літописні князівські поховання XII ст.: Юрія Володимировича, його сестри Єфімії Володимирівні і сина Гліба Юрійовича, десятки поховань XVII—XVIII ст., а також залишки корчми XXVII ст. зі значним археологічним матеріалом²⁷.

Крім того, нижче підмурків церкви був зафіксований культурний шар темно-коричневого кольору потужністю 0,4 м. Він залягав нижче рівня плити давньоруського підмурка церкви Спаса на Берестові і був наскрізь фрагментами ліпної кераміки середини першого тисячоліття до нашої ери (рис. 5). Слід відзначити, що під час робіт 1909—1914 і 1947 років нижче залишків

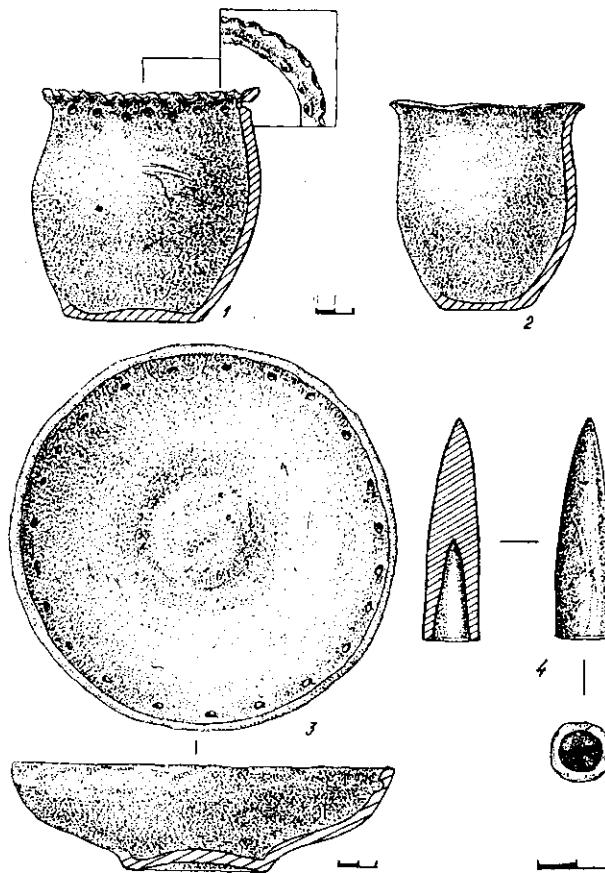

Рис. 4. Інвентарний комплекс поховання: 1, 2 — горщики; 3 — миска; 4 — кістяне вістря стріли.

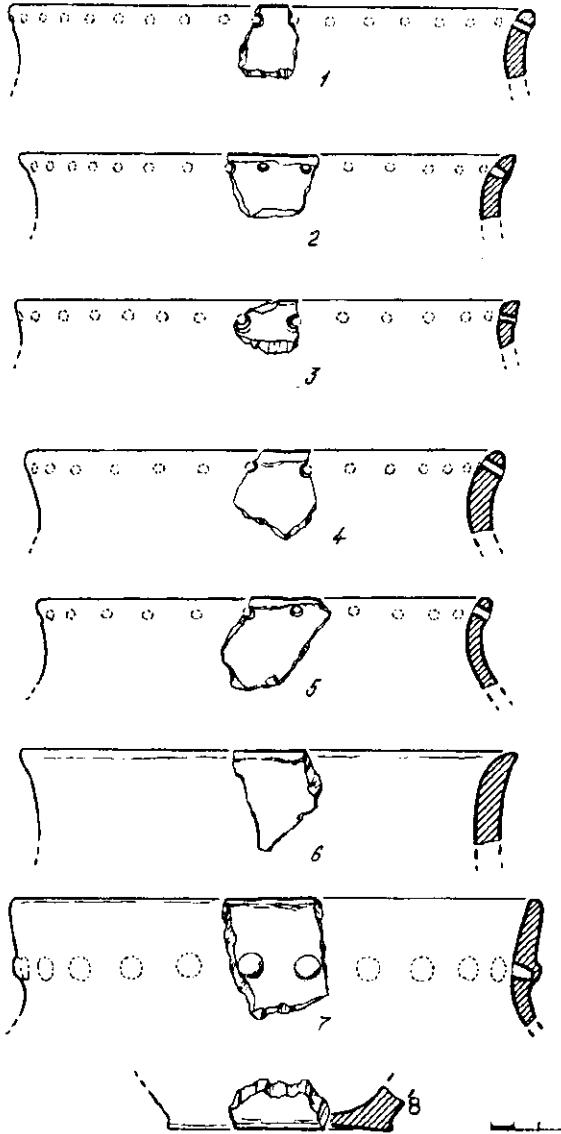

Рис. 5. Зразки лінного глиняного посуду V ст. до н. е. із розкопок 1989 р. церкви Спаса на Берестові другої половини XI ст.

розкопок на обох ділянках: форма посуду, характер орнаментації, такі технологічні ознаки, як домішко зерен кварциту і піску в глині. Ця обставина дає нам підстави стверджувати, що територія обох монастирів у V ст. до н. е. була заселена носіями підгірцівської культури. З тією лише умовою, що поселення знаходилося в районі Спаського монастиря, а могильник на території колишнього митрополичого саду Печерського монастиря, на відстані близько 350 м на південний захід від поселення. Крім того, слід відзначити вигідне місце розташування вищепереліченого поселення з могильником, а також аналогічних йому пам'яток в районі Замкової гори, Копиревого кінця і Центрального республіканського ботанічного саду НАН України. Всі вони знаходилися на самих високих пагорбах правого берега Дніпра, на відміну від подібних їм пам'яток Київського Подніпров'я, де поселення розміщувалися на піщаних борових террасах, останцях у заплавах річок чи серед боліт³⁰. Такі істотні зміни в житті підгірцівського населення дніпровського Правобережжя, зокрема території Києва і його околиць, пов'язана з експансією скіфів в бік лісостепу³¹, що, в свою чергу, позначилось і на матеріальній культурі підгірцівського населення, котре простежується в поширенні схожих типів кераміки, прикрас і зброй.

Таким чином, знахідки підгірцівських пам'яток, як в межах Києва, так і його околицях свідчать про значну густоту заселення цієї території у ранньозалізну епоху. Звичайно, це лише попередні висновки, які будуть уточнені при подальших археологічних дослідженнях Києва і прилеглих до нього територій.

підмурків першої четверті XII ст., також був знайдений керамічний матеріал скіфського часу помилково віднесений О. О. Спічинним до культури фракійського гальштату²⁸, а М. К. Каргером до глянінного посуду корчуватівського типу²⁹.

Зразки кераміки, виявлені у 1989—1990 рр., представлені в основному уламками вінець, стінок і декількома фрагментами денець горщиків, котрі, судячи з закопченості, використовувалися як кухонний посуд. Знайдені фрагменти горщиків товстостінні (7—13 мм), виготовлені з добре відмуленої глини зі значною домішкою крупнозернистого піску та товченої кварцу. Поверхня стінок — гладенька. Колір — світло-коричневий, іноді з червоним відтінком. Вінця діаметром 20—23 см, ледь відігнуті назовні, орнаментовані під краєм як насірізними проколами, так і «перлинами» з зовнішньої сторони. Отже, в результаті дослідження східної частини залишків церкви Спаса на Берестові першої четверті XII ст. був виявлений культурний шар доби раннього заліза потужністю 0,4 м, наскрізь погано зберігши всі фрагменти ліпної кераміки скіфського часу кінця VI—V ст. до н. е. Подібна ситуація зафіксована і в західній частині храму попередніми дослідниками у 1947 р. Вірогідно у скіфський час тут було поселення носіїв підгірцівської культури, про що свідчить наявність культурного шару вищевказаного періоду з притаманним йому матеріалом.

Слід зазначити, що вищеперелічені залишки поселення, на наш погляд, безумовно пов'язані зі знайденим похованням і супутнім йому матеріалом із розкопок митрополичого саду Печерського монастиря. Це знаходить своє підтвердження в керамічному матеріалі, виявленому під час

Примітки

- ¹ Третьяков П. Н. Восточнославянские племена.— М., 1953.
- ² Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р. // АП УРСР.— 1956.— Т. 6.
- ³ Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.
- ⁴ Даниленко В. Н. Памятники ранній пори залізного віку в південній часті Полесья УССР // Доклады VI конференции ИА АН УССР.- К., 1953.
- ⁵ Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірського...
- ⁶ Шовкопляс А. М. Керамический комплекс горы Киселевка в Киеве // КСИА АН УССР.— 1957.— Вип. 7. С. 101.
- ⁷ Харламов В. А. Отчет о археологических исследованиях памятника архитектуры XII века церкви на «Вознесенском спуске», проведенных архитектурно-археологической экспедицией в 1989—1990 гг. // НА ІА НАН України.— 1991.
- ⁸ Покровська Є. Ф. Хотівське городище // АП УРСР.— 1952.— Т. 4.— С. 14.
- ⁹ Петровська Є. О. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія.— 1971.— № 2.— С. 11.
- ¹⁰ Мовчан І. І. Археологічні дослідження на Видубичах // Стародавній Київ.— К., 1975.— С. 85.
- ¹¹ Там же.— С. 91.
- ¹² Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Подгорецко-милоградская культура. Юхновская культура. Праславяне // Археология Украинской ССР.— 1986.— Т. 2.— С. 179.
- ¹³ Харламов В. А. Отчет о археологических раскопках, проведенных архитектурно-археологической экспедицией на территории Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника в 1987—1988 гг. // НА ІА НАН України.— 1989.
- ¹⁴ Сборникъ материаловъ для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874.— Ч. 2.— С. 61.
- ¹⁵ Харламов В. А., Гончар В. Н. Хозяйственно-бытовой комплекс XIII—XIV вв. на территории Киево-Печерского заповедника // Древняя история населения Украины.— К., 1991.— С. 66—76.
- ¹⁶ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1968.— С. 186.
- ¹⁷ Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М., 1967.— С. 88.
- ¹⁸ Лагодовська О. Ф., Висзжев Р. І., Копилов Ф. Б. Кургани скіфського часу в с. Курилівці // АП УРСР.— 1956.— Т. 6.— С. 17—21.
- ¹⁹ Петровська Є. О. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва // Археологія.— 1970.— Т. 24.— С. 140.
- ²⁰ Мелькова А. И. Оружие, конское снаряжение, повозки, павершия // Степи европейской части СССР в скіфо-сарматское время.— М., 1989.— С. 92.
- ²¹ Алихова А. Е. Древние городища Курского Посеймья // МИА.— 1961.— № 113.— С. 104.— Рис. 10, 14.
- ²² Петренко В. Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э.— САИ.— Д1—4.— М., 1967.— С. 23.— Табл. 5, 14—21, 25.— Табл. 6, 5; Ковпакенко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скіфской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регіон).— К., 1989.— С. 75; Кубышев А. И., Скиба Л. Е., Скорый С. А. Погребение скіфской эпохи Пироговского могильника // Проблемы скіфо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы II Межд. конф., посвященной 95-летию Б. И. Грекова.— Запорожье, 1994.
- ²³ Петровська Є. О. Підгірцівські пам'ятки... С. 9—22.
- ²⁴ Сыромятников А. К., Балалкин С. А. Отчет о археологических исследованиях на территории «Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника» // НА ІА НАН України.— 1883.
- ²⁵ Каргер М. К. Древний Киев.— М.-Л., 1961.— Т. 2.— С. 383—391.
- ²⁶ Самойловский І. М. Пам'ятка культури полів поховань у Києві // Археологія.— 1952.— С. 155.
- ²⁷ Харламов В. А., Гончар В. Н. Отчет о раскопках памятника архитектуры первой четверти XII в. церкви Спаса на Берестове в 1989—1990 гг. // НА ІА НАН України.— 1991/29.
- ²⁸ Отчеты археологической комиссии (ОАК) за 1909—1910 гг.— СПб., 1913.— С. 184.
- ²⁹ Каргер М. К. Древний Киев.— М.—Л., 1958.— Т. 1.— С. 88.
- ³⁰ Петровська С. О. Підгірцівські пам'ятки...— С. 11.
- ³¹ Мелькова А. И. Краткие сведения об истории скіфов Степи европейской части СССР в скіфо-сарматское время.— М., 1989.— С. 34.

Одержано 14.12.94

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1997 р.

ХРОНІКА

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ПОЛЬОВИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР (с. Капітанове Луганської обл., 13—14 липня 1995 р.)

Нові політичні реалії не зупинили процесу взаємодії науковців країн-сусідів — України та Російської Федерації. Практичним виявом наукової співпраці став українсько-російський польовий археологічний семінар «Доба бронзи Доно-Донецького регіону», що відбувся у липні 1995 р. на базі розкопок поселень зрубної культури біля с. Капітанове Новоайдарського р-ну Луганської обл. (Україна). Розкопки поселень Капітанове 1 та Капітанове 2 здійснені від 1993 р. Центрально-Донецька експедиція при Інституті археології НАН України під керівництвом Ю. М. Бровендура. Ініціаторами проведення семінару виступили кафедра археології Воронезького державного університету (Російська Федерація) та відділ первісної археології ІА НАН України.

Активність учасників акції виявлено: у проведенні спільних розкопок згаданих поселень, зборах підіомногого матеріалу на селищах Капітанове 3—8 та ознайомленні з топографією Капітанівської агломерації селищ зрубної культури, у ознайомлювальному об'єзді давніх міднорудних колапен в Артемівському р-ні Донецької та Попаснянському р-ні Луганської областей, у контактах з керівниками Новоайдарської (І. Ф. Лобач), Переяславської (С. В. Винник) райондирадміністрацій та головою Луганської облдержадміністрації П. О. Куніним. Практичним результатом цих контактів стало фінансування оперативної публікації матеріалів роботи семінару¹. З представниками виконавчої влади були також всебічно обговорені перспективи вивчення та збереження історико-культурної та археологічної спадщини Луганщини, зокрема можливості створення історико-культурних заповідних зон на базі пам'яток археології та місцевого археологічного науково-дослідного центру.

На засіданнях семінару, проведених у польовому таборі Центрально-Донецької експедиції взяли участь науковці Артемівська, Києва, Переяславська (Україна) та Воронежа (Російська Федерація). Крім доповідей учасників, були заслухані також тези тих фахівців, які не змогли приступити на семінар, але активно включилися у розробку археологічної проблематики II тис. до н. е. у Доно-Донецькому регіоні. З узагальнюючою доповіддю «Доно-Донецький степ та лісостеп за доби бронзи (деякі підсумки та перспективи дослідження)» виступив А. Д. Пряхін (Росія). Він наголосив на необхідності збереження археологічної спадщини шляхом створення заповідних зон, виведення з господарського користування найважливіших пам'яток археології. Д. П. Кравець (Артемівськ) зупинився на ролі Донбасу у розвитку культур катакомбної спільноти, зосередивши увагу на виробничих центрах, пов'язаних з родовищами корисних копалин. Ю. П. Матвеєв з Воронежа звернувся до проблеми взаємоз'язків донецької та середньодонської катакомбних культур, відзначивши пріоритет донецьких впливів у ранній період і середньодонських на пізньому етапі розвитку катакомбних культур.

«Проблеми вивчення мідно-бронзового виробництва культури багатоваликової кераміки» всебічно висвітлені Л. А. Черних, яка дійшла висновку щодо кризових явищ у металообробному виробництві Північного Причорномор'я у перехідний період від середньої до пізньої бронзи. Студент Воронезького університету О. Б. Клоков присвятив свою доповідь кам'яним навершям булав доби бронзи з Доно-Донецького регіону.

Більшість доповідей на семінарі охоплювала безпосередньо зрубну проблематику. В. В. Отрощенко (Київ) у своєму виступі «Шляхи обміну — шляхи міграцій» пов'язав функціонування давніх обмінних шляхів з культурогенетичними процесами на відповідних територіях. Зрубна культурно-історична спільнота не могла б склалася і розвиватися впродовж століть поза системою жвавих обмінних шляхів. Ю. М. Бровендер (Переяславськ) зупинився на вивчені поселень зрубної культури у середній течії р. Сіверський Донець. Особливу увагу доповідач приділяв внеску Миколайовича Чередніченка — першого дослідника Капітанівської агломерації селищ — у вивченні зрубних старожитностей Луганщини. Світлій пам'яті М. М. Чередніченка була присвячена робота семінару загалом. Повідомлення Ю. М. Бровендура та А. Д. Пряхіна щодо співставлення безкурганних могильників на глощі Капітанівського та Мосоловського поселень зрубної культурно-історичної спільноти було зроблене поблизу розкритих поховань Капітанівського грунтового могильника. В обох випадках могильники були на периферії селищ. Технології виробництва кераміки були присвячені доповіді В. І. Беседіна (Воронеж) «До питання про співвідношення керамічних комплексів абашевських та зрубних пам'яток Доно-Донецького регіону» та А. О. Денисової (Київ) «Керамічний комплекс поховань пам'яток зрубної культури лісостепової України. Донецький варіант».

Блок доповідей стосувався «граффіті» (термін, запропонований А. О. Білецьким) на посуді зрубної культурно-історичної спільноти: О. Ю. Захарова (Воронеж) «Знакові системи на посу-

© Ю. М. БРОВЕНДЕР, В. В. ОТРОЩЕНКО, А. Д. ПРЯХІН, 1997

динах зрубної культури Доно-Донецького лісостепу; В. В. Отрощенко «Нові знаки з пам'яток зрубної культурно-історичної спільноти»; І. Є. Сафонов (Воронеж) «До питання щодо календарної системи зрубної спільноти». Кількість посудин з «граффіті» досягла чотирьохсот і їх всебінне вивчення виливається в окрему перспективну тему дослідження. Я. П. Гершкович у доповіді «Про характер заселення Середнього Подонцюв'я за доби пізньої бронзи» зосредився на заключний період доби пізньої бронзи — матеріалах бондаріхінського, білогрудівсько-чорноліського та сагаринсько-олексіївського вигляду, їх взаємополученні у комплексах поселень.

Своєрідним підсумком роботи семінару стало вироблення Протоколу про наміри між відділом першісної археології ІА НАН України, Центрально-Донецькою експедицією при ІА НАН України та кафедрою археології Воронезького державного університету Російської Федерації. В ньому йдеться про напрямки подальшої наукової співпраці на міждержавному рівні. Протокол затверджений директором ІА НАН України академіком Толочком П. П. та ректором Воронезького держуніверситету професором Гусевим В. В. і нині є запорукою подальшої співпраці науковців двох джерел.

Примітки

¹ Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона (материалы украинско-российского полевого археологического семинара). — Луганск, 1995. — 40 с.

Ю. М. Бровендер, В. В. Отрощенко, А. Д. Пряхін

«СВІТ ОЛЬВІЙ» (ювілейні наукові читання пам'яті Л. М. Славіна)

27—29 листопада 1996 р. у м. Києві відбулися ювілейні наукові читання «Світ Ольвій», присвячені 90-річчю від дня народження відомого українського вченого-антрополога, член-кореспондента НАНУ, професора Лазара Мойсеїовича Славіна.

Л. М. Славін (11.VI.1906—30.XI.1971) увійшов в історію вітчизняної науки насамперед як визначний фахівець в галузі археології та історії античного суспільства, невтомний дослідник давньогрецького міста Ольвії та її хори, який протягом 35 років керував роботою Ольвійської експедиції ІА НАНУ. У 1939—1945 рр. Л. М. Славін був директором Інституту археології НАНУ, а з 1944 по 1970 рр. очолював створену ним вперше в Україні кафедру археології Київського університету ім. Т. Г. Шевченка.

Багатогранна діяльність відомого археолога, педагога і організатора науки знайшла відображення у видрукованому до конференції збірнику¹. У першій частині збірника висвітлюються життєвий та творчий шляхи вченого. Тут же вперше наводиться повна бібліографія його наукових праць та публікацій про нього. Друга частина збірки містить тези доповідей меморіальних читань, що висвітлюють подальшу розробку тих проблем, над якими плідно працював вчений протягом життя.

Пленарне засідання конференції відбулося у Гуманітарному корпусі Національного Університету ім. Т. Г. Шевченка, саме там, де колись було розташовано очолюваний ним Інститут археології НАНУ, а згодом — кафедру археології історичного факультету. Конференцію відкрив віце-президент НАНУ, директор Інституту археології НАНУ, академік НАНУ, професор П. П. Толочко, який відзначив, що ім'я Л. М. Славіна — ціла споха в історії вітчизняної археології. Заступник директора ІА НАНУ, член-кореспондент НАНУ, професор С. Д. Крижицький у своєму виступі підkreслив, що завдяки Л. М. Славіну, невтомному досліднику Ольвії, вона стала еталонною пам'яткою, відомою багатьом археологам світу. Про непересічну роль Л. М. Славіна в організації та керівництві кафедрою археології йї сучасне життя розповів декан історичного факультету Національного університету ім. Т. Г. Шевченка, д. і. н. професор А. Г. Слюсаренко. Із словами привітання до конференції звернулися — заступник головного редактора часопису «Вестник древній історії» д. і. н. професор Ю. Г. Виноградов (Москва). Голова Одеського археологічного товариства, заступник директора Одеського археологічного музею к. і. н. С. Б. Охотник.

На робочих засіданнях конференції в Інституті археології НАНУ було заслушано 40 доповідей вчених з наукових установ Києва, Москви, Воронежа, Одеси, Миколаєва, Херсона, Бердянська, Сімферополя, Севастополя, Керчі та інших міст. Тематика доповідей, яким був притаманний високий науковий рівень, та які переважно ґрунтуються на нових археологічних матеріалах, визначалася назвою ювілейних меморіальних читань — «Світ Ольвій».

У ґрунтовних доповідях С. Д. Крижицького, В. В. Крапівіної (Київ) «Ольвія у світлі новітніх археологічних досліджень (1972—1996)» та С. Б. Буйських (Київ) «Основні результати та заходання вивчення хори Ольвії» було в загальніх рисах підбито підсумки дослідження Ольвії та її сільської округи за четверть сторіччя та окреслене коло перспектив та наріжних проблем майбутнього дослідження античних пам'яток Нижнього Побужжя. Вивчені окремих районів та археологічних комплексів міста, його топографія були присвячені доповіді Н. О. Лейпунської (Київ) «Дослідження Центрального кварталу в Ольвії (1956—1979)», В. І. Яковенко (Партизансько) «Культові приміщення у будинках західної частини ольвійської агори», Ю. І. Козуб (Київ) «Нові роз-

копки передмістя та некрополю Ольвії», В. О. Папанової (Бердянськ) «Маловідомі матеріали з архіву П. І. Кеппена», В. І. Назарчука (Київ) «Новий комплекс античного розписного тиньку з Ольвії». Деякі назвичайні аспекти, що змальовує риси особистого світу мешканців Ольвії, було піднято в яскравій доповіді Ю. Г. Виноградова (Москва) «Із інтимного життя ольвіополітік».

Про історію вивчення ремесла Ольвійського полісу доповіді на конференції В. В. Кругилов (Київ). Деякі важливі проблеми монетарної справи Ольвії були проаналізовані у доповідях А. С. Русяєвої, М. В. Русяєвої (Київ) «Символіка та художні особливості monet Ольвії VI—V ст. до н. е.», С. Я. Ольговського (Київ) «Литі монети та бронзоволиварне ремесло у Нижньому Побужжі», М. І. Золотарьова (Севастополь) «Новий скарб ольвійських дельфіноподібних monet з розкопок на острові Березань». Березанська тематика, що природно, завжди прямо пов'язана з ольвійською, знайшла висвітлення також у доповіді В. М. Отрешка (Київ) «Березань та рання Ольвія: проблеми співвідношень» та В. В. Назарова (Київ) «Дослідження Березанського поселення у 1960—1980 рр.».

Великий інтерес викликала низка розробок, присвячених різним аспектам греко-варварських культурно-економічних та політичних взаємин у Північно-Західному Причорномор'ї. Це доповіді С. С. Безсонової (Київ) «До питання про скіфсько-ольвійські контакти VI—V ст. до н. е.», А. С. Русяєвої (Київ) «Ольвія і Неаполь (до питання про заснування скіфської фортеці в Таврії)», Н. О. Гаврилюк (Київ) «Значення степового Побужжя-Пінтуль для Ольвійського економіко-економічного району», В. П. Билкові (Херсон) «Основні етапи історичного розвитку Нижнього Подніпров'я в античну епоху», О. В. Каракя (Київ) «До питання про специфіку торгових відносин греків і варварів», Ю. В. Бодрика (Київ) «Великі золоті ворварки у скіфів», С. Ю. Сандрікіна (Москва) «Тіра та фракійські царі», До цієї групи доповідей примикає і дослідження В. І. Клоцко (Київ) «Нові аспекти зв'язків Північного Причорномор'я зі Східним Середземномор'ям в пізньому бронзовому віці».

На матеріалах не тільки Ольвія, а й античних пам'яток всього Північно-Західного Причорномор'я грунтувалася і доповідь А. В. Буйських (Київ) «Про культову архітектуру античних міст Північного Причорномор'я VI—V ст. до н. е.». окрему цікаву напрямість мали наукові доповіді, в яких піднімались питання критики текстів античних авторів у співвідношенні з археологічними реаліями. Це доповіді О. П. Медведєва (Воронеж) «Ольвійські торгові пляхи та ступінь достовірності етнографічних даних Геродота», М. М. Ісавлева (Київ) «Нижнє Побужжя та Нижнє Подніпров'я перших сторіч н. е. в описі античних авторів», О. Є. Малюкевича (Одеса) «До питання про локалізацію Германактового селища», М. Ф. Федоссєва (Керч) «Переправа через Боспор Кімерійські».

Слід відзначити і той факт, що на конференції прозвучав ряд доповідей фахівців суміжних наук, що ґрунтувались здебільшого на ольвійському матеріалі, а саме — Г. О. Пашкевич (Київ) «З історії палеоботанічних досліджень в Ольвії», О. П. Журавльова (Київ) «Історія археологічних досліджень в Ольвії», С. В. Панькова (Київ) «Про техніко-технологічне опорядження античного залишку обробного виробництва Північного Причорномор'я», І. О. Костюк (Київ) «Про реставрацію ольвійської кераміки із колекції НМІУ».

Низка цікавих доповідей торкалася розкриття важливих питань археології та історії суміжних з Ольвією регіонів Північного Причорномор'я — Херсонеса, Боспору і Таврії загалом. Це доповіді Л. В. Марчинка (Севастополь) «Просторова організація Херсонеса Таврійського», Є. Я. Турівського (Севастополь) «Аграрні пам'ятки Маячного півострова у структурі близької хори Херсонеса на Гераклейському півострові IV—II ст. до н. е.», Н. О. Сон, В. М. Зубаря (Київ) «З приводу інтерпретації нового латинського напису з Херсонеса», В. О. Кутайсова та В. Б. Уженцева (Сімферополь) «Ранній будівельний ярус Калос-Лімену (підсумки дослідження)», О. О. Масленікова (Москва) «Особливості організації хори Ольвії та Боспору в VI—V ст. до н. е.», М. В. Скржинської (Київ) «Вплив аттичного живопису на складання міфологічних образів у населенні Боспору», В. Ю. Юрочкина (Сімферополь) «До питання про черняхівську кераміку Криму». Серед них особливо слід відзначити доповіді В. М. Зубаря (Київ), О. Я. Савелі (Севастополь), Т. Сарновського (Варшава) «Римське військове святилище у Балаклаві», в якій йшлося про відкриття унікальної пам'ятки, що суттєво змінює колишні уяви про характер римської військової присутності в Північному Причорномор'ї у перші сторіччя н. е.

Під час обговорення окремих доповідей виступаючи на конференції неодноразово підкреслювали її високий організаційний та науковий рівень. На заключному засіданні було затверджено резолюцію конференції, де її робота була одноголосно схвалена. В своїх практичних рекомендаціях конференція прийняла рішення про видання зчитаних доповідей в окремому випуску журналу «Археологія», а також:

— порушити питання про присвоєння кафедрі археології та музеєзнавства Національного університету ім. Т. Г. Шевченка імені член-кореспондента НАНУ, професора Л. М. Славіна;

— наукові читання пам'яті Л. М. Славіна зробити регулярними й наступні провести у заповіднику «Ольвія»;

— подати у науковій пресі інформацію про роботу конференції.

Наприкінці хотілося б зазначити, що, окрім безпосередніх організаторів, доповідачів та почетних гостей конференції, у її роботі активну участь взяли науковці з різних міст СНД, студенти столичних вузів, наукова та творча громадськість м. Києва. Роботу конференції постійно висвітлювали телебачення, радіо та преса. На адресу конференції надійшли вітальні листи та телеграми від багатьох колег з України, Росії, Польщі, Югославії, Греції.

І головне — наукові ювілейні літнія «Світ Ольвії», на наш погляд, відродили той добрий дух наукового пошуку, творчого змагання, коректності та інтелігентності дискусій, що був притаманий Л. М. Славіну. Будемо сподіватись, що цей дух збережеться в нас і надалі.

Примітки

¹ «Мир Ольвії». Пам'ятник исследователю и исследование памятника // Материалы юбилейных чтений, посвященных 90-летию со дня рождения профессора Л. М. Славина.— К., 1996.— 208 с.

С. Б. Буйських

НАШІ АВТОРИ

БАНДРІВСЬКИЙ Микола Степанович — науковий співробітник Львівського музею історії релігії та атеїзму.

БОЛТРИК Юрій Вікторович — науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Спеціалізується у галузі скіфської археології.

БРОВЕНДЕР Юрій Михайлович — начальник Центрально-Донецької археологічної експедиції Інституту археології НАНУ. Спеціалізується у галузі археології пізньої бронзи.

БУЙСЬКИХ Сергій Борисович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

ВИНОГРОДСЬКА Лариса Іванівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі середньовічної археології.

ГАВРИЛОВ Олександр Вікторович — співробітник відділу охорони пам'яток держадміністрації автономної республіки Крим. Займається питаннями античної археології.

ГАВРИЛЮК Надія Оксентіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі скіфської археології.

ГОНЧАР Володимир Миколайович — співробітник Інституту археології НАНУ. Спеціалізується у галузі давньоруської археології.

ЗАЛІЗНИК Леонід Львович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

ЗОЛОТАРЬОВ Михайло Ілліч — кандидат історичних наук, зав.відділом Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Фахівець у галузі античної археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, завідувач редакційно-видавничим сектором Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

ІВАНОВ Олексій Валерійович — науковий співробітник Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Спеціалізується у галузі антропології.

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заст. директора Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі слов'янської археології.

МАКЛЕННАН Роберт С. — професор департаменту історії релігії Макалестерського коледжу м. Сан Пул (США). Фахівець у галузі античної філософії та історії іудаїзму.

МАСЛЕННИКОВ Олександр Олександрович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА РАН. Фахівець з античної археології.

МОВЧАН Іван Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі давньоруської археології.

НІКОЛЮВА Алла Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі теорії та методики первісної археології.

ОВЕРМАН Д. Ендрю — професор департаменту класичних старожитностей Макалестерського коледжу м. Сан Пул (США). Фахівець у галузі єврейської історії.

ОТРОПЦЕНКО Віталій Васильович — кандидат історичних наук, зав.відділом первісної археології Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

ПРЯХІН Анатолій Дмитрович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою археології Воронезького університету. Фахівець з археології бронзового віку.

РУСЯЄВА Марина Вікторівна — старший науковий співробітник Музею історичних коштовностей України. Спеціалізується у галузі античної археології.

СМИРНОВ Станіслав Васильович — кандидат історичних наук, зав.сектором кам'яного віку Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

СОН Наталія Олексandrівна — кандидат історичних наук, зав.фондами Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі античної археології.

ТОЛОЧКО Петро Петрович — академік НАНУ, директор Інституту археології НАНУ. Фахівець у галузі історії та археології давньоруського часу.

ТРЕЙСТЕР Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Музею історії мистецтв ім. О.С. Пушкіна (м. Москва, Росія). Фахівець у галузі античної археології.

ТУРОВСЬКИЙ Євген Якович — кандидат історичних наук, зав.відділом Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Фахівець у галузі античної археології.

ЧЕРНИХ Людмила Андріївна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Спеціалізується у галузі первісної археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ	— Археологічні дослідження на Україні
АН	— Архитектурное наследство
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АС	— Археологический съезд
АО	— Археологические открытия
ВДИ	— Вестник древней истории
ИАК	— Известия археологической комиссии
ИГАИМК	— Известия Государственной Академии истории материальной культуры
ЗНТШ	— Записки научового товариства ім. Т. Г. Шевченка
ЗООИД	— Записки Одесского общества любителей истории и древностей
КБН	— Корпус боспорских надписей
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК АН УССР	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН УССР
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
ОАК	— Отчеты археологической комиссии
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
ТИЭ	— Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая
Труды ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
CIL	— Corpus inscriptionum Latinarum
IDR	— Inscriptiile Daciei Romane
IOsPE, I²	— Inscriptiones antiquae orac Septentrionalis Ponti Euxini
ISM	— Inscriptiile din Scythia Minor

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

СМИРНОВ С. В. Религиозность неандертальца: аргументы за и против	3
ЗАЛИЗНЯК Л. Л. Способы жизни охотничьих обществ Украины на рубеже плейстоцена и голоцена	17
БОЛТРИК Ю. В. О месте женских погребений в курганах скифской элиты	28
ГАВРИЛЮК Н. А. Эколого-экономический аспект истории степной Скифии	37
РУСЯЕВА М. В. Интерпретация изображений на золотой пластине из Сахновки	46

Публикации археологических материалов

ОВЕРМАН Э., МАКЛЕННАН Р., ЗОЛОТАРЕВ М. И. К изучению иудейских древностей Херсонеса Таврического	57
СОЗНИК В. В., ТУРОВСКИЙ Е. Я., ИВАНОВ А. В. Новый христианский памятник из некрополя Херсонеса у Караптинной бухты	64
КОЗАК Д. Н. Поселение зубрицкой культуры у с. Городок на Волыни	75
ВИНОГРОДСКАЯ Л. И. Историко-археологические исследования у с. Пилява Хмельницкой области (к локализации места Пилявецкой битвы)	89

Дискуссии

НИКОЛОВА А. В., ЧЕРНЫХ Л. А. К одной из концепций социального развития носителей катакомбной культуры	107
ЗУБАРЬ В. М., СОН Н. А. По поводу интерпретации новой латинской надписи из Херсонеса	120

В помощь учителю

ТОЛОЧКО П. П. Русь-Украина в IX—XV вв.: история и культура	129
--	-----

Память археологии

МОВЧАН И. И. К 150-летию Адриана Викторовича Прахова	136
--	-----

Новые открытия и находки

БАНДРИВСКИЙ Н. С. Открытие памятников культуры многоваликовой керамики на Львовщине	138
ГАВРИЛОВ А. В. Находка терракоты на античном поселении Журавки-І в Крыму .	142
МАСЛЕННИКОВ А. А., ТРЕЙСТЕР М. Ю. Фрагмент аттического шлема из раскопок поселения на Чокракском мысу	144
ГОНЧАР В. Н. Новые памятники эпохи раннего железа на территории современного Киева	149

Хроника

БРОВЕНДЕР Ю. М., ОТРОЩЕНКО В. В., ПРЯХИН А. Д. Украинско-российский полевой археологический семинар (с. Капитановое Луганской обл., 13—14 июля 1995 г.)	156
БУЙСКИХ С. Б. Мир Ольвии (юбилейные научные чтения памяти Л. М. Славина)	157

Наши авторы	159
-----------------------	-----

Список сокращений	160
-----------------------------	-----

ІСВАУ

ISSN 0235—3490. Археологія. 1997. № 1. 1—160

Інститут археології НАН України